

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KUR'ÂN-I KERİM'DE
SORULAR VE CEVAPLAR**

**DOKTORA TEZİ
Alican DAĞDEVİREN**

Enstitü Ana Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı : TEFSİR

**Tez Danışmanı: Prof. Dr. Veli ULUTÜRK
SAKARYA - 2001**

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KUR'ÂN-I KERİM'DE
SORULAR VE CEVAPLAR**

DOKTORA TEZİ

Alican DAĞDEVİREN

Enstitü Ana Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Enstitü Bilim Dalı : TEFSİR

Bu tez 25/ 01/ 2002 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı	Jüri Üyesi	Jüri Üyesi
Prof. Dr. Veli ULUTÜRK	Prof. Dr. İdris ŞENGÜL	Doç. Dr. Muhsin DEMİRCİ
Jüri Üyesi	Jüri Üyesi	Doç. Dr. Ali ERBAŞ
	Doç. Dr. Muhammed Aydın	Yrd.

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerim, tarih boyunca üzerinde bir çok açıdan çalışmalar yapılmış müstesna bir kitaptır. Tefsir ve tefsir ilimleri yönünden de bir çok tetkiklerle etüt edilmeye çalışılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) ile başlayan bu faaliyet, günümüze kadar devam ede gelmiş ve bu birikim zengin bir kütüphane oluşturmuştur. Günümüz problemlerine ışık tutabilmesi için üzerinde yapılacak çalışmalarla bu kütüphane her geçen gün daha da zenginleşecektir.

Sorular ve cevaplar, Kur'ân-ı Kerim'in üzerinde çalışma yapmaya ihtiyaç duyulan önemli konularından biridir. Kur'ân ayetlerinin, çoğunlukla, bir sülûl veya olay sebebiyle nazil olmasının ve hemen hemen altıda birinin istifhâm üslûbu ile ifade edilmesinin, bu konuda bir çalışmayı gerekli kıldığı kanaatindeyiz. Çalışma, hem Kur'ân bilgileri (ulûmu'l-Kur'ân), hem de bir konulu tefsir çalışması olarak ele alınca geniş bir yer tutmuştur.

Çalışmamız, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Birinci bölümde, Kur'ân-ı Kerim'de soru ve cevap konusu genel olarak ele alınırken; Kur'ân-ı Kerim'deki bu üslûbun maksatları, soru ve cevap metodu incelenmiştir.

İkinci bölümde ise, Kur'ân-ı Kerim'deki sorular ve cevapları, soruları yöneltenler açısından ve maksatları dikkate alınarak değerlendirilmiş, soru ve cevap âdâbı ile konu tamamlanmıştır.

Sonuçta ise, tahlil ve genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tez çalışmamda, yönlendirici ve ufuk açıcı tavsiyelerinden istifade ettiğim tez danışmanım, muhterem hocam Prof. Dr. Veli Ulutürk Bey'e teşekkürlerimi arz ederim.

Alican DAĞDEVİREN

SAKARYA - 2002

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	xi
ÖZET	xii
SUMMARY	xiii
GİRİŞ	1
KONUNUN MÂHİYETİ, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'DEKİ SORU VE CEVAPLARIN MAKSATLARI VE METODU

1. KUR'ÂN-I KERİM'DEKİ SORU VE CEVAPLARIN MAKSATLARI	8
1.1. Muhatabı Yönlendirmek	9
1.1.1. Hz. Peygamber'e Yöneltilen İstifham ile Yönlendirme	10
1.1.1.1. “...أَلَمْ تَرَ... / أَلَمْ تَعْلَمْ...” İfadesiyle	10

1.1.1.2. “هَلْ أَتَاكَ حَدِيثٌ / هَلْ أَتَاكَ نَبَأٌ...”	12
1.1.1.3. “...وَمَا أَدْرَاكَ مَا...”	13
1.1.2. Diğer Muhataplara Yöneltilen İstifham ile Yönlendirme.....	16
1.1.2.1. “إِخْتِبَار: الاختبار”	17
1.1.2.2. “إِسْتِبْعَاد: الاستبعاد”	18
1.1.2.3. “إِسْتِهْزَاءُ وَالتَّهْكُم: الاستهزاء والتهمك”	18
1.1.2.4. “Emir: الأمر”	19
1.1.2.5. “إِنْكَار: الإنكار”	20
1.1.2.6. “تَحْقِير: التحقير”	21
1.1.2.7. “تَرْغِيب: الترغيب”	22
1.1.2.8. “تَعْجَب: التعجب”	22
1.1.2.9. “تَفْخِيم: التفخيم”	23
1.1.2.10. “تَاكْرِير: التكرير”	24
1.1.2.11. “تَكْثِير: التكثر”	25
1.1.2.12. “تَمَنِّي: التمني”	26
1.1.2.13. “تَنْبِيْه: التنبيه”	26
1.1.2.14. “تَوْبِيْخ: التوبيخ”	27
1.1.2.15. “تَهْدِيْت: التهديد”	28
1.1.2.16. “تَهْوِيل: التهويل”	29
1.1.2.17. “نَفْي: النفي”	30
1.2. İkna Etmek	31
1.2.1. Ard Arda Gelen Sorularla İkna.....	31

1.2.2. Mukayeseli Sorularla İkna	34
1.3. Öğretmek	36
2. KUR'ÂN-I KERİM'DEKİ SORU VE CEVAP METODU	37
2.1. Kur'ân-ı Kerim'deki Soru Çeşitleri.....	37
2.1.1. İstifham Edatlarıyla Sorulan Sorular.....	37
2.1.1.1. “Hemze: أ”39	
2.1.1.2. “Ennâ: أني”56	
2.1.1.3. “Eyne: أين”59	
2.1.1.4. “Eyyü: أي”61	
2.1.1.5. “Eyyâne: أيان”	63
2.1.1.6. “Kem: كم”65	
2.1.1.7. “Keyfe: كيف”	66
2.1.1.8. “Mâ: ما”	70
2.1.1.9. “Metâ: متى”76	
2.1.1.10. “Men: من” 77	
2.1.1.11. “Hel: هل”82	
2.1.2. Değerlendirme.....	92
2.1.3. Fiillerle Sorulan Sorular.....	93
2.1.3.1. “Süâl: السؤال / يسألونك”	93
2.1.3.2. “İftâ: الإفتاء / يستفتونك”	101
2.1.3.3. “Nebe: النبأ / يستنبونك”	103
2.1.4. Değerlendirme.....	104

2.1.5. Diğer Yollarla Sorulan Sorular.....	106
2.1.5.1. Bildirme Lafzı ile Yöneltilen Sorular.....	106
2.1.5.2. Kıraat Farklılığından Kaynaklanan Sorular	107
2.1.6. Değerlendirme	109
2.2. Kur’ân-ı Kerim’deki Cevap Şekilleri.....	109
2.2.1. Edatlar ile Başlayan Cevaplar	109
2.2.1.1. “إي: أ”	110
2.2.1.2. “Bel : بل”	110
2.2.1.3. “Belâ: بلي”111	
2.2.1.4. “Kellâ: كلا”113	
2.2.1.5. “Neam: نعم”114	
2.2.2. Fiillerle Başlayan Cevaplar	115
2.3. Kur’ân-ı Kerim’deki Cevapta Çeşitlilik.....	116
2.3.1. Soru ile Aynı Ayette Yer Alan Cevaplar	116
2.3.2. Soru ile Farklı Yerde Bulunan Cevaplar	117
2.3.3. Bir Soruya Birden Çok Cevap Verilmesi	117
2.3.4. Mahzûf Cevaplar	118
2.3.5. Kelâmın Zımında Olan Cevaplar.....	119
2.3.6. Soruya Soruyla Cevap Verilmesi	119
2.4. Soru ve Cevap Uygunluğu 121	
2.4.1. Cevabın Soruya Uygun Geldiği Yerler	122
2.4.1.1. Cevabın Sorudan Uzun Oluşu	123

2.4.1. 2. Cevabın Sorudan Kısa Oluşu.....	123
2.4. 2. Cevabın Soruya Uygun Gelmediği Yerler.....	124
2.4.2.1. Bilgece Cevap.....	124
2.4.2.2. Kasıtlı Soruya Cevap	125

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA BULUNAN DEĞİŞİK KONULARDAKİ SORULAR VE CEVAPLARI

1. ALLAH'IN, BİZZAT SORU YÖNELTMESİ.....	126
1.1. Mü'minlere Değişik Konularda Yönelttiği Sorular	126
1.1.1. İyiliklere Teşvik.	127
1.1.1.1. Cihada Teşvik.....	127
1.1.1.2. İnfâk Etmeye Teşvik	128
1.1.1.3. Şükretmeye Teşvik.....	130
1.1.1.4. İhlasa Teşvik	131
1.1.1.5. İlme Teşvik.....	132
1.1.2. İnananlara Mükâfat.....	133
1.1.3. Eşlerin Hukuku	135
1.1.4. Gıybet.....	136
1.1.5. Boğazlamada Allah'ın Adının Anılması.....	136
1.1.6. İnkarcılara Karşı Temkin	137
1.1.7. Meşakatlere Tahammül.....	139
1.2. Ehl-i Kitâb'a Değişik Konularda Yönelttiği Sorular	142
1.2.1. Peygamberlere İmân143	

1.2.2. Allah Yolundan Saptırma.....	144
1.2.3. İmtiyaz İddiaları	145
1.2.4. Allah'a Oğul İsnat Etme	145
1.3. Müşriklere Değişik Konularda Yönelttiği Sorular	146
1.3.1. Rubûbiyet.....	147
1.3.2. Allah'a İftira Etme149	
1.3.3. Kur'ân-ı Kerim.....	151
1.3.4. Peygamberler.....	153
1.3.5. Melekler.....	157
1.3.6. Ahiret	158
1.3.7. Mescitlerde Allah'ın Adının Anılmasına Engel Olma	159
1.3.8. Putlar.....	160
1.3.9. Kendilerini Emniyette Görme	163
1.3.10. Atalarına Uymada Aşırı Gitme	164
1.3.11. İbret Alma.....	166
1.3.12. Azap.....	168
1.3.13. Ahde Vefa	169
1.3.14. Mucize İsteme..	170
1.3.15. Kendilerine Verilenleri Ebedi Sanma.....	170
1.4. Münâfıklara Değişik Konularda Yönelttiği Sorular	171
1.4.1 Hz. Peygamber....	171
1.4.2. Kur'ân.....	173

1.4.3. İnanç	173
1.4.4. Üstünlük Anlayışı	174
1.4.5. Sır ve Gizli Konuşma	175
1.4.6. Tevbe ve Sadaka	175
1.4.7. İbret Alma	176
1.4.8. Güçsüzlüklerini İdrak Edememe	177
1.5. Meleklerle Yönelttiği Sorular	177
2. DEĞERLENDİRME	178
3. ALLAH'IN, BEŞERİN SORULARINI NAKLETMESİ	180
3.1. Mü'minlerin Yönelttiği Sorular ve Cevapları	180
3.1.1. Peygamberlerin Soruları ve Cevapları	180
3.1.1.1. Tevhid	181
3.1.1.2. İmân	184
3.1.1.3. Nübüvvet	185
3.1.1.4. Davetçiye Yardım Etme	186
3.1.1.5. İnkârcı Toplum	188
3.1.1.6. Sefihlerin Helâki	188
3.1.1.7. Azap	189
3.1.1.8. Sapkın Fiiller	190
3.1.1.9. Allah'ın Kudreti	191

3.1.1.10. Ölümünden Sonra Diriliş	192
3.1.2. Mü'minlerin Soruları ve Cevapları.....	193
3.1.2.1. Hilâller.....	194
3.1.2.2. İnfâk	195
3.1.2.3. Kutsal Aylarda Savaş	197
3.1.2.4. İçki ve Kumar	198
3.1.2.5. Yetimler.	200
3.1.2.6. Kadınların Âdet Halleri.....	202
3.1.2.7. Ganimetler.....	203
3.1.2.8. Helâller ve Haramlar	204
3.2. Ehl-i Kitâb'ın Yönelttiği Sorular ve Cevapları	205
3.2.1. Allah'a İman	205
3.2.2. Hz. Peygamber.....	206
3.2.3. Soru Sorma	208
3.3. Müşriklerin Yönelttiği Sorular ve Cevapları	211
3.3.1. Tevhid.....	211
3.3.2. Yeniden Yaratılış.....	213
3.3.3. Hz. Peygamber.....	215
3.3.3.1. Peygamber'in Bir Beşer Olması.....	215
3.3.3.2. Cünûn ve Sihir İddiaları	217
3.3.3.3. Hasetçi Oluşları	218

3.3.3.4. Mucize İstemeleri.....	219
3.3.3.5. Melek veya Hazine İstemeleri.....	221
3.3.4. İnfāk.....	224
3.3.5. Ruh.....	224
3.3.6. Zülkarneyn.....	226
3.3.7. Azap.....	227
3.4. Münâfıkların Yönelttiği Sorular ve Cevapları.....	227
3.4.1. İmân.....	228
3.4.2. Kur’ân.....	229
3.4.3. Hz. Peygamber... ..	230
3.4.4. Menfaatçi Karaktere Sahip Olmaları.....	231
4. MELEKLERİN SORULARINI NAKLETMESİ	232
4.1. Allah’ın Kudreti	232
4.2. Allah’ın İnsanı Yaratmasındaki Hikmet	233
4.3. Kötü Toplumun Helâk Edilmesi.....	234
4.4. İnkârcıların Bahanelerinin Kalmaması	235
5. DEĞERLENDİRME	236
6. BEŞERİN SORU SORMA MAKSATLARI.....	238
6.1. Öğrenme Maksatlı Sorular.....	238
6.2. Kasıtlı Sorular	239

7. KUR'ÂN-I KERİM'DE SORU VE CEVAP ÂDÂBI	241
7.1. Soru Sormada Âdâb.	242
7.1.1. Bilinmeyen ve Faydası Olacak Konuların Sorulması.....	242
7.1.2. Soruların Ehil Kişilere Sorulması.....	242
7.1.3. Lüzumsuz Soru Sorulmaması	243
7.1.4. Kasıtlı Soru Sorulmaması	245
7.2. Cevap Vermede Âdâb	245
7.2.1. Makul Olan Her Soruya Cevap Verilmesi.....	245
7.2.2. Muhatabın Seviyesine Uygun Cevap Verilmesi.....	246
SONUÇ	247
KAYNAKLAR	251
ÖZGEÇMİŞ	259

KISALTMALAR

- a.s.** : Aleyhisselâm
- b.** : İbn
- bkz.** : Bakınız
- h.** : Hicrî
- Hz.** : Hazreti
- Hzly.** : Hazırlayan
- m.** : Mîlâdî
- M.E.B.** : Milli Eğitim Bakanlığı
- M.Ö.** : Mîlattan Önce
- Ö.** : Ölümü
- r.a.** : Radiyallahü anh
- s.** : Sayfa
- s.a.s.** : Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
- Terc.** : Tercüme
- Thk.** : Tahkik
- ts.** : Tarihsiz

vb. : Ve benzeri

ÖZET

Bu çalışmada, Kur'ân-ı Kerim'in çokça kullandığı soru ve cevap, çeşitli yönleriyle incelenmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'deki sorular, istifham edatları, soruya delâlet eden fiiller ve bunların dışındaki bazı yollarla sorulmaktadır. Bu farklı sorulara verilen cevaplar ise bilgilendirme, doğruya yönlendirme, şüpheleri giderme ve ikna etme gibi çok yönlülük arz etmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de istifhâm edatları çoğunlukla, Arap dilindeki hakiki istifhâma delâlet eden sözlük ve kelime anlamlarından çok, bir takım mânâ ayırımları için kullanılmaktadır. Bu kullanımlarıyla söz konusu edatlar bir yandan, anlatıma farklı renk ve motifler katarken; aynı zamanda da muhatabın haline uygun mânâlar yükleyerek, söze etki kazandırabilmektedir.

Kur'ân, istifhamı; bir yandan Kur'ânî ifadedeki etkili ve zengin anlatımı sergilemek için kullanırken, diğer yandan da bir öğretim metodu olarak kullanmaktadır. Nitekim, istifham edatlarıyla yönelttiği sorular ile muhatabı yönlendirme ve ikna etmeyi hedeflerken, özellikle يسألونك ve يستفتونك gibi kalıp ifadelerle yönelttiği soruların hemen tamamında İslâmî tavır ve uygulamaların öğretilmesini hedeflemektedir.

Kur'ân-ı Kerim, mü'min, Ehl-i Kitap, müşrik ve münâfık her insanın sorularına yer vermektedir. Her grubun soruları, onların inanç, karakter ve maksatlarının ipuçlarını ortaya koymaktadır. Mü'minlerin

öğrenmek maksatlı sorularına, hayatlarına yön verecek cevaplar sunarken; inkârcıların saldırı içeren soru ve iftiralarına, en etkili ve köklü bir biçimde çürütmek, kafalarda soru işareti bırakmamak için, aydınlatıcı, ikna edici, caydırıcı, kınayıcı ve susturucu cevaplar vermektedir.

Kur'ân-ı Kerim'deki sorular ve cevaplar, gerek kullanımındaki etkili anlatım, gerek lafız ve mânâ zenginliği, gerek konu bütünlüğünü yansıtarak diğer anlatım tarzlarıyla uyumlu olması bakımından i'câzına uygun düşen bir görünüm arz etmiştir.

SUMMARY

In this study, we will investigate frequent Qur'anic usage of the style of the question and the answer forms from different perspectives.

The question forms in the Qur'an are various such as the question, some verbs which indicate the question, and other ways. The aim of the answers of these different questions are also various such as 'to inform, to direct to the true path, to remove the doubts, and to convince'.

The Qur'anic question forms used in the Qur'an generally do not mean literally, in other words they are aimed to mean differently. This usage is brought by the Qur'an on purpose such as to enrich the meaning, having considered the position of the addressee it makes the discourse more effectively.

The Qur'anic question forms used on the one hand, are for the enrichment of the discourse on the other hand, it shows clearly some kind of educational methodology. For example, there are other usages which have been seen in the Qur'an systematically such as **يسألونك** and **يستفتونك**. These question forms are generally used to inform the addressee about new regulations.

The Qur'an contains the questions of the believers, the people of the Book, pagans, hypocrite and many people. It gives different answers for each group's questions in order to show the clue of their various aims. It responds to the believers to direct their life to the true path whereas it responds to the unbelievers to reject their views, to remove their doubts, enlighten, convince, persuade and, blame them.

The Qur'anic usage of these very effective question and answer's forms convenient with the literary excellence of the Qur'an from various perspectives such as the richness in meanings, and words, it also reflects thematic unity and beautiful narration in the Qur'an.

GİRİŞ

KONUNUN MAHİYETİ, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI

İnsan, yaratılıştan soru sormaya meyillidir. Hem kendine, hem de başkasına sorar, soruşturur; sora sora yetişir, yetiştirir¹. Yani soru sorma, insan fitratında bulunan bir özelliktir. İnsan, olayları, olayların arkasındaki sebepleri, onların nasıl ve niçin meydana geldiğini merak eder, araştırmaya ve öğrenmeye çalışır. İşte bu merak duygusu ve soru sorma özelliğiyle de insan, diğer varlıklardan özel ve üstün bir varlık konumundadır.

Eğitim-öğretimde soru-cevap metodunun kullanılması bir nevi zorunluluktur. Bir konunun baştan sona bir tek metotla anlatılması ve öğretilmesi hem zordur, hem de uygun değildir. Bu sebeple, öğrenmeye teşvik ve tahrik edebilmek için, çeşitli öğretim metotları kullanmak gerekir². İnsan, tekrar tekrar uyarılmaya gerek duyan bir fitrata sahip olarak yaratılmıştır. Kısa sürede dikkati dağılır, dağılan dikkati birtakım uyarılar ve tekrarlar sayesinde toplanır. Bu sebeple herhangi bir duygu kalplere yerleştirilmek istendiğinde, değişik şekil ve ifade tarzlarıyla tekrar edilmesi gerekir. Bu uyarıcı ifade tarzlarından biri de soru-cevaptır.

Soru-cevap, insanlık tarihinin çok eski dönemlerinden beri kullanılagelen bir metot olmuştur. Soru-cevap (isticvâb/muhâvere), öğretimde kullanılan başlıca metotlardan biridir. Bu metodun, öğretimde kullanımı ilk defa Yunan filozofu Sokrat (M.Ö. 469)'a nisbet edilir. Bu rivayete dayanılarak söz konusu metoda, *Sokratik metot* veya *tekşîfî metot* diyenler de olmuştur. Ancak soru-cevap metodunun Sokrat'tan önce Çin'de Konfüçyüs tarafından kullanılan bir metot olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır³.

Eğitim ve öğretimde önemli yeri olan soru-cevap metodunun, İslâm âleminde de başlangıçtan beri kullanılagelen bir metot olduğunu görüyoruz. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in

¹ Ayasbeyoğlu, Nevzat, *Kur'ân-ı Kerim'in Eğitim ile İlgili Âyetlerinin Tahlili*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991, s. 58.

² Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 2. Baskı, Türkiye Diyânet Vakfı, Ankara, 1991, s. 240.

³ Öcal, s. 249.

hayatında, ashabin, aydınlatılması için eğitim ve öğretim faaliyetlerinde soru-cevabın önemli bir yer teşkil ettiği bilinmektedir. İbâdet, muâmelât vb. sahalarda esasları, henüz tesbit edilen bir dînin, Kur'ân'a göre, ikinci temel otorite⁴ ve tebliğcisi olan Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, pek çok soruyla karşı karşıya gelmesi doğal, hatta zorunludur. Bu metotla öğretimde soran ve sorulanan rolleri değişerek devam etmiştir. Bu bilgi aktarımı sürecinde Hz. Peygamber (s.a.s.) çoğu zaman soru sorulan kişi konumunda olmuştur. Bazen de Peygamber (s.a.s.) soru soran, sahabe ise sorulan pozisyonunda bulunmuştur⁵. *Cibril Hadisi*⁶ olarak bilinen hadis, İslâm dininin prensiplerini, iyice kavratmak için Hz. Peygamber (s.a.s.)'in irşat halkasında, yapay olarak oluşturulan soru-cevap diyalogu'nun, öğretimde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından güzel bir örnektir.

Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, hayatındaki bu uygulamalar yanında, “*Bilgisizliğin şifası sormaktır.*”⁷ gibi soru sormayı teşvik eden ve “*Belli bir bilginin peşine düşmüş, onu arayan kimseden bunu saklayan insanın ağzına hesap günü ateşten bir gem vurulur.*”⁸ şeklinde, bildiği halde kendine sorulan soruya cevap vermeyeni kınayan ifadeler, konunun önemini artırmaktadır.

“*İlmi artırmak, onu istemekle, anlamak ise çok soru sormakla mümkündür*”⁹, “*Ensar hanımları ne iyi hanımlardır. Hayâ, onların dini meseleleri öğrenmelerine ve dinde bilgin olmalarına engel olmadı.*”¹⁰ şeklinde, soru sormanın önemini belirten sözler, ashabin bu konudaki hassasiyetini bir nebze de olsa bize yansıtabilmektedir.

Ayrıca, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde başlayan mescid eğitimi ve öğretimi ile daha sonra kurulup gelişen medreselerde de bu metottan asırlarca istifâde edilegelmiştir.

⁴ Bkz. Âl-i İmrân, 3/12.

⁵ Bkz. Buhari, Muhammed b. İsmâil (Ö. 256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, 1979, Savm, 24; Salât, 72; Edeb, 81; Mağazi, 39; Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (Ö. 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut, 1972, İmân, 95; Cihad ve's-Siyer, 58.

⁶ Müslim, İmân, 1.

⁷ İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh (Ö. 463/1070), *Câmi-u Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*, Dârul-Kütübi'l-İslâmiyye, Kâhire, 1972, I, 143.

⁸ Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (Ö. 275/888), *es-Sünen*, Dârul-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, ts., İlim, 9; İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (Ö. 275/888), *es-Sünen*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Mektebet-ü İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1972, Mukaddime, s. 24; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (Ö. 279/892), *el-Câmiu's-Sahîh (Sünen)*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, ts., İlim, 3;

⁹ İbn Abdilber, I, 137.

Çünkü İslâmî eğitim ve öğretimde dersler çoğunlukla, hoca ve talebelerin karşılıklı olarak sorular sormaları ve açıklama yapmaları şeklinde cereyan etmiştir¹¹.

Günlük hayatta soru, bilinmeyen bir şeyi öğrenmek veya karşıdakinin o şeyi bilip bilmediğini yoklamak maksadından doğarken; edebiyatta, bilinen şeyler hakkında da sorular yöneltilir. Bu sûretle bir takım edebî sanatlar meydana gelir. Bu sanatlar, ifadenin yapısı bakımından aynı mahiyette olmalarına rağmen, bu üsluptan doğan mânâ incelikleri, bazı ayrılmalara yol açar¹².

Arap dilinde soru, *istifhâm* ve *süâl* olmak üzere iki şekilde kullanılır. Bu kelimelerden başka Arap dilinde sormakla ilgili *istifsar*¹³, *istîzâh*¹⁴, *istintâk*¹⁵ ve *istihbar*¹⁶ gibi dilde çok kullanımı olmayan birkaç kelime daha vardır.

Arap dilinde kullanılan bu üslûbun Kur'ân'da kullanımı da bulunmaktadır. Kur'ân'ın kullandığı bu kelimeler Arap dili kaidelerinin çerçevesi içinde olmakla birlikte, Kur'ân dilinde farklı olan tarafı, söz söylediği sahada, daima en üstün malzemeyi ve kast olan mânâyâ en iyi giden kelimeyi seçmesi, mânâdaki nüansı bile ihmal etmeyecek kadar lafız seçimine önem vermesidir. Çünkü, aynı dili kullanan edipler, aynı maksadı, güzellikteki payları farklı olan müteaddit şekillerde ifade edebilirler. Hepsinde de kelime ve cümle yapıları, tamamı ile dil kaidelerinin çerçevesindedir. Fakat onları kullanırken güzel bir seçim yapmak, söze öyle bir güzellik ve etkinlik verir ki, muhataba ister istemez dinletir, içini serinletir, gönlünü fetheder. Malzemenin değerlendirilmesinde kötü bir tercih ise kulakları tırmalar, ruha sıkıntı, mizaca nefret verir¹⁷. Kısaca, Kur'ân'ın kullandığı üsluplar tabî ve fitrîdir. Kur'ân-ı Kerim, insan tabiatına uygunluğundan dolayı istifhâm üslûbunu da kullanmıştır¹⁸. Kur'ân-ı Kerim'de

¹⁰ İbn Abdilber, I, 105.

¹¹ Öcal, s. 249.

¹² Bilgegil, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâğat)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1980, s. 259.

¹³ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed, (Ö. 711/1311), *Lisanü'l-Arab*, 1. Baskı, Dâr-u's-Sâdr, Beyrut, 1410/1990, V, 55.

¹⁴ İbn Manzur, II, 636.

¹⁵ İbn Manzur, X, 354.

¹⁶ İbn Manzur, IV, 226.

¹⁷ Draz, Muhammed Abdullah (1894/1958), *En Mühim Mesaj*, Terc. Suat Yıldırım, Işık Yayınları, İzmir, 1994, s. 109-110.

¹⁸ Çelik, Muhammed, *Kur'ân'ın İknâ Hususiyeti*, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1996, s. 260.

bu durum çoğunlukla, *istifhâm edatları* veya *yes'elûneke*, *yesteftûneke* ve *yestenbiûneke* fiilleriyle sorulan sorularda görülmektedir¹⁹.

“Eğer bilmiyorsanız ilim ehline sorunuz.” (A'râf, 7/172) ayetinde soru sormak teşvik edilmiştir. Sorulan sorulara cevap olarak nazil olan ayetlerin çokluğu dikkate alındığında, Kur'ân-ı Kerim'in soru ve cevaba verdiği önem kendilinden ortaya çıkar. Kur'ân, bir çok sūâllere cevaptır ve sorulan hadisenin beyanıdır. Ayetler, çoğunlukla, bir sūâl veya olay sebebiyle nazil olmuştur²⁰.

İstifhâm, konusu bütünüyle akide olan Mekkî sûrelerde daha çok kullanılan bir üslup olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da istifhâmın, akide gibi, Kur'ân'ın ön planda tuttuğu maksadı gerçekleştirirde çok önemli yeri olan bir üslup olduğunu yansıtmaktadır.

Kur'ân, mevzu ve muhteva yönünden son derece zengin bir kitap oluşunun yanı sıra aynı mevzuda muhtelif üslûpları çok fazla kullanan bir eserdir de... Kur'ân'da aynı ifade tarzı uzayıp gitmediği gibi, aynı mânâ hedef alınacak şekilde söz uzatılmaz. Aynı sûre içinde, bir mânâdan (konudan) diğerine geçtiği gibi, aynı mânâ içinde de inşadan ihbara, izmardan izhara, isim halinden fiil haline, maziden hale veya istikbale, tekellümden gaybete veya hitaba vb. ifade yollarına intikal eder durur. Mevzu içinde ve mevzudan çıkışta telaş, zahmet ve zorlanma hatta sürçme sebebi olabilecek olan bu devamlı ve seri geçişler esnasında Kur'ân üslûbunda bunlardan hiçbir eser bulunmaz. Bilakis her defasında nazım, münasebetlerini ve üslup güzelliğini korur ve bu çeşit çeşit dallardan uygun ahenkdâr bir manzara oluşturur²¹.

Kur'ân-ı Kerim, konunun muhatap tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için aynı hedefe yönelik farklı üslûplar sergilemiştir. Kıssaları, mukattaa harfleri, hakikat ve mecazı, tekrarları, meselleri, yeminleri, mübhemleri, vücûh ve nezâiri, muhkem ve müteşabihi, aynı gayeye hizmet eden farklı birer ifade tarzı olarak kullanırken; bu anlamda istifhâma da önemli bir misyon yükleyen Kur'ân-ı Kerim, onu da önemli bir anlatım tarzı olarak kullanmıştır.

¹⁹ Bkz. Bu çalışma, s. 37-105.

²⁰ Keskiöğlü, Osman, *Nüzûlundan İtibaren Kur'ân-ı Kerim Bilgileri (Ulûm-u Kur'ân)*, 2. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1989, s. 64.

²¹ Draz, *En Mühim Mesaj*, s. 175.

Kur'ân-ı Kerim, daha iyi anlaşılabilmesi için aynı hedefe yönelik farklı üslûplar sergilerken; bu anlamda istifhâma da önemli bir misyon yükler. Bu metodu kullanarak kelimeleri en müessir hale sokar. Haberi istifhâma büründürür. İstifhâm görünümü taşıyan ayet ile inkâr kastederek tasvip edilmeyen durumu en mükemmel biçimde ifade etmiş olur²². Yapılması istenen şeyi, istifhâm üslûbu kullanarak sergiler. Bu üslup ile yapılması isteneni ifade ederken; muhatabın inatçı ve insaftan uzak olduğunu vurgulamış olur²³. Bazen soruyu kendisi sorar, cevabı kendisi verir, bununla o işin öyle olması gerektiğini ifade ederek, muhatabının kabulüne zemin hazırlar. Öğrenilmek maksadıyla sorulan soruya cevaplar verirken, kasıtlı sorulan soruları, başka mecraya çekerek cevaplandırır.

Özetle, soru sormak ve cevap vermek ayrı bir maharet ister. Bu konuda mahir olanlar, söylemek istediklerini daha etkili bir biçimde ifade etmiş, öğrenmek istediklerini daha iyi dile getirmiş olurlar. Bu bakış açısıyla da yine, “*Sözün en güzeli Allah’ın Kitabı*”²⁴ ‘ndadır. İşte tüm bunlar bu konuyu tez konusu olarak seçmeye bizi sevk etmiştir.

Bu çalışmada, ana hatlarıyla Kur'ân-ı Kerim’de soru-cevap metodu ele alınırken, soru-cevap metodunda ağırlıklı yön olması sebebiyle istifhâm ayrı ve önemli bir yer teşkil etmiştir. Konu, istifhâmdaki nahvî münakaşalardan ziyade, mânâya tesir eden ve Kur'ân ifadesindeki zenginliği ortaya koyan yönüyle ele alınmıştır. Araştırmamızda Kur'ân-ı Kerim’in bu metodu kullanmasındaki maksatlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda, Kur'ân-ı Kerim’in etkili ifadelerle aynı anda hem mantığa hem de duygulara tesir ederek, muhataba üzerine düşeni hatırlatmada, istifhâm üslûbu gibi eşsiz bir üslûba sahip olduğu gözler önüne serilmiştir.

Bu çalışmada istifade edilen temel eserler şunlardır:

Tefsir kaynakları olarak, Taberî’nin *Câmiü’l-Beyân an Te’vîl-i Âyi’l-Kur’ân*, Zemahşerî’nin *el-Keşşâf an Hakâikit-Tenzîl*, Beğavî’nin *Meâlimü’t-Tenzîl*, Râzî’nin *et-Tefsîrü’l-Kebîr*, Kurtubî’nin *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Nesefî’nin *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Ebû Hayyân’ın *Bahru’l-Muhît*, Halebî’nin *ed-Dürri’l-Masûn fi*

²² Râzî, Fahrüddîn, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer, (Ö. 606/1209), *et-Tefsîrü’l-Kebîr*, Mısır, ts., XIV, 63.

²³ Râzî, VII, 728.

²⁴ Zümer, 39/23.

Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn, İbn Kesir'in *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Bikâî'nin *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*, Ebu's-Suûd'un *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyeyi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Âlûsî'nin *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Tahir b. Âşûr'un *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Seyyid Kutub'un *fî Zilâl-il'-Kur'ân* isimli tefsirleri başta olmak üzere Kur'ân-ı Kerim'in önemli tefsirleri kullanılmıştır.

Şatıbî'nin *el-Muvafakat fî Usûli'l-Ahkâm*'ı, Zerkeşi'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Suyûtî'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Zerkânî'nin *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Subhi Salih ve Mennâü'l Kattan'ın *Mebahis fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ından da istifade edilmiştir.

Rağıb İsfehânî'nin *el-Müfredat fî Ğarbi'l-Kur'ân*'ı, Seyyid Şerif Cürçânî'nin *et-Ta'rifât*'ı, Ebu'l-Bekâ'nın *Külliyât*'ı gibi eserler başta olmak üzere Kur'ân-ı Kerim lügatları da istifade edilen eserler arasında yer almıştır.

Ayrıca bazı önemli belâgat, nahiv ve Arap dili eserlerine müracaat edilmiştir.

İstifade ettiğimiz kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, çalışmamızda tefsir külliyatı, yön gösterici ve ufuk açıcı olmuştur.

Çalışmamız esnasında gördüğümüz Yaşar Fersahoğlu tarafından, 1988 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne takdim edilen *Eğitim Açısından Kur'an-ı Kerim'de Sorular ve Cevaplar* isimli yüksek lisans tezinin çalışmamızla ilgisi bulunmamaktadır. Abdülalîm Fûde tarafından 1953 yılında yapılan ve “el-Meclisü'l e'lâ li Riâyeti'l-Funûn ve'l-Âdâb ve'l-Ulûmu'l İctimaiyye” tarafından Mısır'da neşredilen *Esâlibü'l İstifhâm fî'l-Kur'ân* isimli yüksek lisans tezi, müellifinin de ifade ettiği gibi istifhâm konusunu nahiv ve istatistiki bilgi yönünden ele almış bir çalışmadır²⁵. Atiyye Muhammed Sâlim'in 1987 yılında Medine-i Münevvere'de “Mektebet-ü Dâr-ü't-Türâs” tarafından yayınlanan *es-Süâl ve'l Cevâb fî Âyâti'l Kitâb* isimli çalışmasının fihristinden anladığımıza göre konu sadece “seele” ve türevleri yönüyle incelenmiştir. Bizim tez konumuz ise, ismi geçen çalışmalardan, gerek muhteva

²⁵ Bkz. Fûde, Abdülalîm, *Esâlibü'l-İstifham fî'l-Kur'ân*, el-Meclisü'l-'Ala li Riayeti'l-Funûn ve'l-Âdâb ve'l-Ulûmu'l-İctimâiyye, Neşru'r-Resaili'l-Câmiyye, 1953, s. 11.

ve konu, gerek metot olarak farklı olup, sorular ve cevaplar (*el-Esile ve'l-Ecvibe fi'l-Kur'ân*) başlıklı isminden de anlaşılacağı üzere kapsamlı bir çalışmadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'DEKİ SORU VE CEVAPLARIN MAKSATLARI VE METODU

1. KUR'ÂN-I KERİM'DEKİ SORU VE CEVAPLARIN MAKSATLARI

Toplumlara, kendi dilleriyle hitabeden peygamberler göndermesi, Allah Teâlâ'nın, Kur'ân-ı Kerim'de de haber verdiği bir prensibidir²⁶. Arap toplumuna da kendi içlerinden ve kendi dilleri ile hitabeden bir peygamber göndermesi de bunun bir tezâhürü olmuştur. Kur'ân-ı Kerim, onlara, bildikleri, alışık oldukları üslûplar kullanmış, toplumun kullandığı fasih lehçeler ile kendilerine hitap etmiş, Arap dilinin en üstün örneklerini sergilemiştir. Durum böyle olunca, Kur'ân-ı Kerim'in üslûbu ve Arap dili arasında bir takım benzerlikler ve uygunluklar bulunması kadar doğal bir şey de olamaz. Fakat Kur'ân, *söz söylediği sahada, daima en üstün malzemeyi ve kast olunan mânâya en iyi giden kelime ve üslûbu seçerek* temayüz etmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in anlatım üslubuna baktığımızda bunu açıkça görürüz.

Kur'ân-ı Kerim, anlatımında, bazen ihbar, bazen istifhâm, bazen monolog, bazen diyalog, bazen terğib, bazen tevbih, bazen kıssa vb. yollar seçer. Bu anlatım üslupları içerisinde de en çok kullandığı üsluplardan birisi de istifhâm üslubudur diyebiliriz. Nitekim, Kur'ân-ı Kerim ayetleri içerisinde hemen hemen altı da bir oranında istifhâm bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim Arapça'sının mucizeli üslûbu, tehdîf ayetlerinin de görüldüğü üzere tarihi bir hakikattir. Yine tarihi bir hakikattir ki, Kur'ân-ı Kerim'in üslûp üstünlüğü, meşhur Arap edebiyatçılarını dehşete düşürmüş, övündükleri sahada kendilerini aciz

bırakmıştır. İşte, Kur'ân-ı Kerim'de bulunan bu eşsiz üsluplardan biri de, istifhâm üslûbudur. Kur'ân-ı Kerim'in diğer üslûplarında görülen üstünlük ve eşsizlik, istifhâm üslûbunda da kendisini göstermektedir. Kur'ân-ı Kerim'in bu üslûbu, Arap diline apayrı ve yepyeni boyutlar, istifhâma renkli ibareler ve vicdanlara etki eden duygular saçmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in, Araplara, bildikleri, alışık oldukları hitap tarzlarına, kendine özgü eşsiz üslûbu ile apayrı ve yepyeni bir boyut kazandırmış olduğu kanaati yaygındır. Özellikle, Kur'ân-ı Kerim'de bulunan, “أرأيتم” , “أرأيتمك” kullanımlarının²⁷, Arapça'da benzeri bulunmayan ifadeler olduğu iddia edilmiştir²⁸.

Soru, bilmeyen tarafından öğrenmek için sorulabileceği gibi; bilen tarafından; bir şeyi tahkik etmek, etkili olmak, bir problemi ortadan kaldırmak, unutulabilme endişesi bulunan bir hususu hatırlatmak, soruyu soranın istifadesine engel olabilecek bir duruma karşı uyarı da bulunmak, zayi olabilecek bir bilgiyi elde etmek gibi çeşitli maksatlar için de sorulabilir²⁹. Her sorunun belli bir amacı olduğu gibi, her harfi seçilerek inzal edilen Kur'ân-ı Kerim'in her sorusunda da yüce hedefler vardır. Kur'ân-ı Kerim'de, öğrenmek maksadıyla sorulan sorular bulunduğu gibi, başkalarının öğrenmesine imkan sağlamak amacıyla yöneltilen sorular da bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'deki bu üslûbun, *muhatabı yönlendirmek, ikna etmek ve öğretmek* için kullanımı dikkatlerimizi çekmiştir. Şimdi bu maksatları görelim:

1.1. Muhatabı Yönlendirmek

Kur'ân-ı Kerim, *dünya ve ahiret saadeti*'ne ulaştırmak istediği muhatabını, bu hedefe ulaşabilmesi için yönlendirmek istemiştir. Muhatabın haline uygun ifade kullanarak, herkese anladığı üslup ile anlatma yoluna gitmiştir. Muhatabı yönlendirmek isterken, bunu bazen Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yönelttiği sorularla, bazen de bizzat muhataba yönelttiği sorularla yapmaktadır. Bunun örneklerini görelim:

²⁶ Bkz. İbrahim, 14/ 4.

²⁷ Bkz. En'âm, 6/40 47; İsrâ, 17/62.

²⁸ Zerkeşî, Bedruddîn (Ö. 794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrâhîm, 2. Baskı, Dâru'l-Marife, Beyrut, ts., IV, 151; Fîrûzâbâdî, Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Yakûb (Ö. 817/1414), *Besâir-ü Zevî't-Temyîz fî Latâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Thk. Muhammed Ali Neccâr, Abdü'l Alîm Tahâvî, Meketebetü'l İlmiyye, Beyrut, ts., I, 193; Fûde, s. 530-531.

²⁹ Şâtîbî, Ebu İshak İbrâhîm b. Mûsa (Ö. 790/1388), *el-Muvâfakat fî Usûli'l-Ahkâm*, Matba'atü'l-Medenî, Kahire, ts., IV, 212-213.

1.1.1. Hz. Peygamber'e Yöneltilen İstifhâm ile Yönlendirme

Kur'ân-ı Kerim'de, bazen, hitap, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yapıldığı halde, bu üslup ile ümmetine, hatta, inkârcıların herbirine mesaj verilmektedir³⁰. Böylelikle, muhatabın dikkati konuya toplanmış ve mesaj etkili hale getirilerek yönlendirmenin alt yapısı hazırlanmış olmaktadır.

Hz. Peygamber (s.a.s.) muhatap seçilerek yöneltilen sorular bazen, “الم تر / الم تعلم ...” (Bilmiyor musun? Görmez misin?) , bazen, “هل أتاك حديثٌ... / هل أتاك نبأ...” (...Haberini sana geldi mi?)”, bazen de “وما أدراك ما...” “...Ne olduğunu sen nereden bileceksin?” gibi çeşitli kalıp ifadeler kullanılarak yapılmaktadır. Bunları görelim:

1.1.1.1. “الم تر... / الم تعلم...” (...Bilmiyor musun? Görmez misin?) İfadesiyle

Kur'ân-ı Kerim, zaman zaman kafaları ve gönülleri, hergün görüp de üzerinde durmadan geçilen kainat olaylarına yönelmektedir. Bunu da son derece etkili bir anlatım kullanarak yapmaktadır. Meselâ, gökten yağmurun inmesi, sonra yeryüzünün yemyeşil bir manzaraya bürünmesi bilinen bir olaydır. Ne var ki alışkın olmak bu hadisenin/mucizenin ruhlardaki kıymetini azaltmaktadır. İşte bu büyük kainat mucizesesine dikkatler istifhâm ile çekilmek istenmiştir. Üstelik de hitap Hz. Muhammed (s.a.s.)'e yapılarak durum daha da etkileyici bir hale büründürülmüştür. Meselâ, İbrâhim sûresinde, imân ve inkâr, peygamberler ve cahiliyet toplumu anlatılırken; birden, gökler ve yer manzarasına geçiş yapılmaktadır.

Doğrusu insan denen varlık ile, kainat arasında gizli bir anlaşma dili vardır. Bu yolla insan ve kainat birbiriyle anlaşılır. İnsan fitratıyla kainat, metafizikî bir yönelişle, doğrudan doğruya ve gizlice anlaşılır. İşaretlerini ve yönelişlerini mücerret bir üslup ile kavrarlar.

Bu kainat içinde yaşayıp, onunla yüzyüze gelip, içlerinden bu gizli lisanı fark edemeyenler ve bu işareti alamayanlar veya o seslere kulak veremeyenler; fitratları bozuk ve ârâzlı kimseler olarak nitelendirilirler. Zira bu kimseler, fitralarında bulunan

³⁰ Âlûsî, Şihâbuddin Mahmûd (Ö.1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâr-u İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., XIII, 204-205.

alıcı cihazları harekete geçirememiş olmaktadırlar³¹. İşte böylesi kimseler istifhâm üslubunun dikkatleri toplamaya âdetâ mecbur bırakan üslûbu ile uyarılmakta ve kainattaki sırâ vakıf olmaya ve onun yaratıcısına boyun eğmeye yönlendirilmektedir: *“Gökleri ve yeri gerçekten Allah'ın yarattığını görmez misin?”* (İbrahim, 14/19) ayeti, Allah Teâlâ'nın, gökleri ve yeri, boşu boşuna yaratmamış, yüce ve dosdoğru bir maksat için yaratmış olduğuna işaret etmektedir³².

Bu ve benzeri ayetlerde, Kur'ân-ı Kerim, göklerde ve yerde yaratılmış olan varlıklara dikkatleri çekerek, bakışları, insanın çevresinde bulunan ilâhî sanat eserlerine yöneltmesini istiyor. Bütün mevcudat hamd ile Allah'ı tesbih ederken, bilhassa, kafaları ve gönülleri, her gün görülüp te karşısında duygulanılmayan ve uzun süredir alışık olmanın verdiği bir umursamazlıkla harekete gelmeyenlerin dikkatleri çekilmek isteniyor. Gerçekten huşu dolu kainat manzarası, bütün mevcudatı ile birlikte Yaraticısına yönelmiş, hamd ile onu tesbih ediyor. İşte, insanoğlu, dikkatle baktığı zaman bu tablonun bütünüyle canlı olarak gözler önüne serildiğini görür³³.

Bu durum aynı üslup ve lafız ile Kur'ân-ı Kerim'de bir çok kez ifade edilmektedir. Şimdi, bu üslûbun Hac ve Nûr sûrelerindeki örneklerini görelim:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ وَالْفَلَكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِيَدِهِ
“Allah'ın yerde olanları ve emriyle denizlerde yürüyen gemileri emriniz altına vermiş olduğunu; buyruğu olmaksızın yere düşmemesi için göğü O'nun tuttuğunu görmez misin?” (Hac, 22/65).

Nûr sûresinin, *“Göklerde ve yerde olan kimselerin, sıra sıra uçan kuşların Allah'ı tesbih ettiğini görmez misin?”* (Nûr, 24/41) ayetinde de Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yöneltilen istifhâm ile, Allah'ın kudretine dikkatler çekilerek, muhataptan kendi üzerine düşen görevleri yerine getirmesi istenmektedir. Nitekim, Allah Teâlâ, kainattaki herşeyi insanoğlunun emrine vermiş ve onlara bu

³¹ Kutup, Seyyid (Ö. 1387/1966), *fî Zılâl-il-Kur'ân*, 9. Baskı, Daru'ş-Şurûk, Beyrut, 1400/1980, IV, 2094-2095.

³² Beğavî, Mesûd el-Ferrâ (Ö. 516/1122), *Meâlimü't-Tenzil (Tefsîrû'l-Beğavî)*, Şirket-ü Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Babi'l Halebî ve Evlâduhü, 2. Baskı, Mısır, 1375/1955 (Hâzin tefsiriyle birlikte), IV, 38; Hâzin, Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî (Ö. 725/1325), *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzil (Tefsîrû'l-Hâzin)*, 2. Baskı, Şirket-ü Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Babi'l Halebî ve Evlâduhü, Mısır, 1375/1955 (Beğavî Tefsîri ile birlikte), IV, 38.

³³ Kutup, IV, 2440-2441.

imkanları en iyi şekilde kullanıp, değerlendirmeleri için hatırlatmalarda bulunmuş ve bunu da son derece dikkat çekici bir üslup ve ibareler ile ifade etmiştir. Tüm bunlar kendilerinden bekleneni yerine getirmeye muhatabı yönlendirmekte yardımcı unsurlardır³⁴.

1.1.1.2. “هَلْ أَتَاكَ حَدِيثٌ... / هَلْ أَتَاكَ نَبَأٌ...” İfadesiyle

Allah Teâlâ, bir haberi, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e bazen, “هَلْ أَتَاكَ حَدِيثٌ... / هَلْ أَتَاكَ نَبَأٌ...” şeklinde başlayarak vermektedir. Bu ifade, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in, kendisinin görüp bilmediği bir haberi vahiy yoluyla aldığına delâlet ederken; muhatap, dikkatleri çekici böyle bir üslup ile mesajı dinlemeye ve kendinden istenen konunun gereğini yapmaya yönlendirilmiş de olur. Bu durumu birkaç örnek ile görelim:

“هَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ” *“Sana dâvacıların haberi geldi mi?”* (Sâd, 38/21) ayetindeki takrir ifade eden istifhâm üslûbu ile³⁵, muhatap, Hz. Davud (a.s.)’un, iki hasım arasında hüküm vermesini konu alan ayetleri dinlemeye teşvik edilmektedir³⁶. Bu hasımlaşmada zalim ve mazlum birbirinden ayrıldığı gibi, kıyamette de iyilik ve kötülük edenlerin aynı şekilde birbirlerinden ayrılacağı konusu vurgulanmakta, dolayısıyla muhatap, bu olaydan ibret alma, îmân ve salih amel işlemeye yönlendirilmiş olmaktadır³⁷.

“هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ” *“İbrâhim’in, ağırlanan konuklarının haberi sana geldi mi?”* (Zâriyât, 51/24) ayetindeki üslûp da, konu başlangıcı olan Hz. İbrahim (a.s.) kıssasına zihinleri hazırlamak ve bu olayı dinlemeye teşvik içindir³⁸.

“هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْعَاشِيَةِ” *“(Şiddet ve dehşetiyle herşeyi) sarıp kaplayacak olan (o felaket)in haberi sana geldi mi?”* (Ğâşiye, 88/1) ayetinde, Allah Teâla’nın Rasûlüne, “Ne kendisinin

³⁴ Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Mâide, 5/40; Hac, 22/18, 63, 70; Nûr, 24/41, 43; Furkân, 25/45; Lokmân, 31/29, 31; Zümer, 39/21; Mücâdele, 58/7.

³⁵ İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec, Cemalüddin Abdurrahman b. Ali (Ö. 597/1201), *Zâdü’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, 1. Baskı, Dâru’l-Mektebeti’l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1994, VII, 14.

³⁶ Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Ömer (Ö. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâikit-Tenzil*, Beyrut, ts., III, 367; Beydâvî, Kâdî Nâsirüddin (Ö. 685/1286), *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 1990 (Şeyhzâde Hâşiyesiyle birlikte), IV, 82; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî (Ö. 745/1345), *el-Bahrü’l-Muhîr*, Thk. Adil Ahmet Abdü’l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, VII, 375; Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân (Ö. 911/1505), *et-Tahbîr fî İlmi’t-Tefsîr*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1408/1988, s. 99; Ebu’s-Suûd, VII, 220; Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü’t-Tefsîr*, Darü’l-Kur’âni’l-Kerim, Beyrut, 1402/1981, III, 54.

³⁷ Bkz. Sâd, 38/21-29.

³⁸ Kutup, VI, 3382.

ne de kavminin bilmesi söz konusu olmayan kıyametin dehşet verici durumunu ve insanların hallerini bildirdiği anlatılarak, istifhâm üslûbuyla konuya dikkatler çekilmiştir³⁹. Görüldüğü gibi ayette dinlemeye teşvik vardır⁴⁰. Bu hitab-ı ilâhî, hakikatte bir istifhâm, yani sorup anlamak amacına yönelik olmayıp, söylenecek şeye muhatapın dikkatini çeken, dinleyenler için bir taaccüb ve tefekkür vesilesi olacak bir üslubun gereğidir⁴¹. Kanaatimizce bu üslup ile, bütünüyle kıyametten, azap ve azabın şiddetinden, bahseden bu sûre, insanları, ahiret hazırlığı içerisinde bir ömür geçirmeye ve o dehşetli günden sakındırmaya yönlendirmektedir.

“هَلْ أَتَاكَ حَدِيثٌ... / هَلْ أَتَاكَ نَبَأٌ...” üslubu ile dinlemeye teşvik edilen olay hakkında muhatap bilgilendirilir ve kendinden beklenilene işaret ve yönlendirme yapılır. Bu üslup ile, anlatılan olayların herbiri münferit olarak ele alındığında, her anlatım muhataptan bir konuyu algılayıp, gereğini yapmaya yönlendirirken; kanaatimizce, bu üslubun geneli değerlendirildiğinde daha mühim bir beklenti ve yönlendirme sezilmektedir. O da, *Hz. Peygamber (s.a.s.)’in risaletini kabul etmeye yönlendirmedir*. Çünkü, bu üslup ile ifade edilen ayetler, geçmişte yaşanmış veya gelecekte vuku bulacak hadiseleri tarih kitaplarından mütaâla etmemiş, herhangi bir kimseden işitmesi söz konusu olmamış, başka hiçbir şekilde öğrenmesi de mümkün olmayan Hz. Peygamber (s.a.s.)’in tüm bunları vahiy yolu ile aldığı ve peygamberlik davasında doğru olduğunun bir belgesidir⁴².

1.1.1.3. “...Ne olduğunu sen nereden bileceksin?” İfadesiyle

Allah Teâlâ, bazen beşer idrakinin üstünde olan bazı mühim hadiseleri, istifhâm üslubu ile ifade ederek, insanları gereğini yapmaya teşvik etmektedir. Bu üslupta, Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e soru yöneltmekte ve cevabını da kendisi vermektedir. Birkaç örnek görelim:

وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ “Göğe ve Tarık’a and olsun. Tarık’ın ne olduğunu sen nereden bileceksin?” (Tarık, 86/1-2) ayetindeki istifhâm, kendisi üzerine yemin edilen

³⁹ Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihuddîn (Ö. 951/1544), *Hâşiyet-ü Şeyhzâde alâ Tefsiri’l-Kâdi el-Beydâvi*, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 1990, IV, 556.

⁴⁰ Sâbûnî, III, 551.

⁴¹ Bilmen, Ömer Nasûhî (Ö. 1391/1971), *Kur’ân-ı Kerim’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul, 1962, VIII, 4020. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Tâhâ, 20/9; Sâd, 38/21; Nâziât, 79/15; Burûc, 85/17; Feccr, 89/5.

yıldız'ın şanının yüceliğini (tefhim-tazim) gösterir⁴³. Keskin ışığı ile “*Karanlığı delen yıldız*” (Tarık, 86/3), her yıldızdır. Burada Allah Teâlâ, göğü ve karanlığı açıp eşyanın üstünü örten perdeyi aralayan yıldızlara yemin etmiştir. Bu kuvvetli ve etkili üslup ile “*Üzerinde gözeticisi olmayan hiçbir kimse yoktur*” (Tarık, 86/4), denilerek muhatabın dikkatleri çekilmiştir. Yani “Bu kainatın bir yaratana vardır. Orada bir tedbiri, bir takdiri, bir imtihanı, bir mesuliyeti, bir hesap ve nihayet ya çetin bir azap, ya büyük bir nimeti vardır.”⁴⁴ şeklindeki hakikatler hatırlatılarak; gerektirdiği şekilde davranmaya yönlendirmektedir.

Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yöneltilen bu istifhâm ile, muhataba; yaratan, hidayet veren, gözeten, yöneten, herşeyi tekrar yaratacak olan, imtihan eden, Kâdir, Kahir, gök ve yıldızın Yaratıcısı, nutfenin yaratıcısı, konuşan insanın, semânın, yerin ve herşeyin yoktan var edicisinin Allah olduğu konusuna kulak vermeleri ve gereğini yapmaları istenmektedir.

Bütün bunlardan başka, Allah Teâlâ yine bu üslup ile köle azadı, yoksulu doyurmak ve sabır, merhamet tavsiye edilmesi gibi konulara yönlendirme yapmıştır. Zorluk ve meşakkat çeken boynu bükükleri kurtarmak, azgın ve münkir toplumun çok katı davrandığı güçsüzlere şefkat göstermek, yoksullara yemek yedirmek, neticede herhangi bir topluma veya herhangi bir zamana münhasır olmayan ve bütün insanların karşı karşıya bulunduğu konuyu anlatarak yokuşu aşır kurtulmanın yollarını haber vermiştir. *وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ* “*Sarp yokuşun ne olduğunu sen nereden bileceksin?*” (Beled, 90/12) ayetinden maksat sarp yokuşun zorluğunu ifade etmek olmayıp, (köle azad etmenin) Allah katındaki önemini belirtmektir. Böylece insan onu aşmak için gereken çabayı gösterip, zorlukları aşmaya çalışır. Yokuşun ne olduğunun açıklanması ve mahiyetinin izahına ve toplumun en çok muhtaç olduğu konunun gereğini yapmaya işaret edilmiş ve tefhim-tazim ifade eden istifhâm ile, köle azad etmenin önemi vurgulanmıştır⁴⁵.

Yine bu üslup ile Kadir gecesinin değerini bilmeye ve layıkıyla değerlendirmeye yönlendirme yapılmaktadır. Bu üslup ile, hakikatini anlamamanın beşer idrakinin çok üstünde muazzam bir gece olan kadir gecesinin önemi ifade edilmektedir:

⁴² Zemahşerî, IV, 17; Şeyhzâde, IV, 298; Sâbûnî, III, 253.

⁴³ Ebû Hayyan, VIII, 448; Ebu's-Suûd, IX, 140.

⁴⁴ Kutup, VI, 3877.

وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ “Kadir gecesinin ne olduğunu sen nereden bileceksin?” (Kadir, 97/2) ayetinde “Kadir gecesi”nin şanının yüceliği (tefhim-tazim) ifade edilmiştir⁴⁶.

İnsanlık bilgisizliğinden ve kötü talihinden dolayı kadir gecesinin kadrini bilememektedir. O hadisenin büyüklüğü ve azametini görmezlikten gelmektedir. Bunu yitirdiği günden beri de Allah’ın nimetlerinin en üstün ve en güzelini yitirmiştir.

Bu geceyi ihya etmenin şartı olarak îmân ve samimiyet söz konusu edilmiştir. Bu geceyi ihya etmenin, büyük mânâları canlandırması gayesine mebni olduğunu ve Allah’a îmân edip kendini vermek hedefine dayanmaktadır. Böylece o geceyi ihya etmenin hakikati kalplerde canlanabilir ve Kur’ân’ın indiği mânâ ile irtibatlandırılabilir⁴⁷.

Kur’ân-ı Kerim’de, “وَمَا أَدْرَاكَ مَا...” “...Ne olduğunu sen nereden bileceksin?” üslûbu ile sanki ilim ve idrakin ötesindeki bazı şeylerin haberi verilmiş olmaktadır⁴⁸.

Özetle, nahivcilerin ve müfessirlerin bu ayetlerde işaret edilen konulardaki “tefhim-tazim” ifadelerinin arka planı kanaatimizce daha mühim bir beklentiyi hatırlatmak içindir. Anladığımız kadarıyla, tüm bu istifhâmlar, Hz. Peygamber (s.a.s.)’den cevap almak için olmayıp, haber verilecek şeyin bir hazırlayıcısı olmakta, muhatabı anlatılacak olayı dikkatlice dinlemeye, olayın önemini kavramaya ve ifade edilen hakikatleri yapmaya yönlendirmektedir.

1.1.2. Diğer Muhataplara Yöneltilen İstifhâm ile Yönlendirme

Muhatabı yönlendirme, istifhâm üslûbunun en belirgin maksatlarından biri olarak kabul edilebilir. Çünkü Allah Teâla, istifhâm üslûbu ile tevbih, takri’, inkâr, taaccüb, tehekküm, telattuf, istib’âd vb. ifade ederken, mesajı, gönüller üzerinde ikna, tenbih ve tesir gücüne sahip olan kalıplara dökmüş olur. Bu şekliyle mesajını muhatabın hâlet-i rûhiyesine uygun bir ifade tarzına büründürerek, onun benliğine nüfûz etmek, daha

⁴⁵ Ebu’s-Suûd, IX, 162; Kutup, VI, 3911.

⁴⁶ Ebû Hayyan, VIII, 492; Hâzin, VII, 275; Ebu’s-Suûd, IX, 182; Abduh, Muhammed (Ö. 1318/1905), *Tefsir-u Cüz-i Amme*, el-Matba’atü’l-Âmiriyye, 1. Baskı, İstanbul, 1322/1904, s. 130. Diğer birkaç örnek için bkz. Vâkıa, 56/8-9, 27; Hâkka, 69/ 3; Müddessir, 74/27; İnfîtâr, 82/17; Mutaffifin, 83/8, 19; Kâria, 101/3; Hümeze, 104/5.

⁴⁷ Kutup, VI, 3945-3946.

sonra da onu yönlendirmek ister. İstifhamı, çeşitli anlamlar taşıyan tüm bu kalıplara dökmek, edebi zenginlik dışında, hiç şüphesiz muhatabı, kendisi için istenen huzura ulaştırmasına vesile teşkil edebilmesi açısından çok önemlidir. Burada da birkaç örnek görelim:

“Hangi insan din yönünden, iyilik edici olarak yüzünü Allah’a teslim edip dosdoğru İbrâhim dinine tabi olandan daha güzel olabilir?” (Nisâ, 4/125). İstifham’ın ayete getirdiği mânâ zenginliği ile, din yönünden, Allah Teâlâ’nın emirlerine itaat eden ve yasaklarından kaçınan kimseden, daha güzel hiç kimse olmadığı ifade edilmiş olmaktadır⁴⁹. Böylelikle, muhatap, Allah’a karşı ihlaslı olmaya, O’nun dışında rab ve mabud tanımamaya⁵⁰ yönlendirilmektedir.

Allah Teâlâ: *“Onlar, Allah’ın azabından, (herkesi) saracak bir belanın kendilerine gelmeyeceğinden veya hiç farkında değillerken, ansızın kıyamet saatinin kendilerine gelmeyeceğinden emin midirler?”* (Yûsuf, 1/107) ayetinde sayısız deliller karşısında Hakkı tezekkür etmeyen, îmânsızlık, müşriklik eden, Allah’tan korkmayan ve ahiret için hazırlık yapmayan müşriklerin basiretsizlikleri ifade edilmektedir⁵¹. Buradaki istifhâm ile, kendilerini emniyette gören müşriklerin kınanıp, tehdit edildiği ifade edilmektedir⁵². İstifhâmın ifade ettiği kınama ve tehdit, basiretsizlik yaparak, kendini güven içinde görenleri sadece kınayıp bırakmak için değil, bu kınama ve tehdit ile kendine çeki düzen vermeleri için bir yönlendirme şekli olarak algılanabilir.

“İnkâr edenler görmediler mi ki; göklerle yer bitişik idi, biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık? Hâlâ inanmıyorlar mı?” (Enbiyâ, 21/30) ayetinde de Allah’ın kudretini görmesi istenen muhatabı, putlara tapmaktan vazgeçmeye yönlendirme vardır. Kainat tablosu gözler önünde canlı tutularak, gördükleri bu gerçekleri⁵³ tasdik etmeyenler tevbih edilmek⁵⁴ sûretiyle bu temine gidilmiştir.

⁴⁸ Kutup, VI, 3878.

⁴⁹ Ebû Hayyân, III, 372; Sâbûnî, I, 307.

⁵⁰ Zemahşerî, I, 566; Nesefî, Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed (Ö. 710/1310), *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, I, 253.

⁵¹ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (Ö. 1361/1942), *Hak Dîni Kur’ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, ts., IV, 2933.

⁵² Âlûsî, XIII, 67.

⁵³ Nesefî, III, 77.

⁵⁴ Sâbûnî, II, 260.

İstifham, hem duygu, hem de mantığa hitap etmektedir. Arap dili açısından zahiren değerlendirmeye tabi tutulduğunda, istifhâm görünümü taşıyan bir ayette soru sorma maksadının arka planında, belağat denilen ve söze etki katan bir yön vardır. Öyle zengin bir anlatım yoludur ki istifhâm, onunla, muhatabı ve davranışını, hem övebilir hem yerebilir, görüşlerini kabul etmediğinizi ifade edebilir, azarlayabilir, kınayabilirsiniz. Kur’ân-ı Kerim, istifhâmı kullanmıştır, hem de sadece soru sormak gibi dar alanda değil, belağat sahası gibi geniş hedefler taşıyan bir alanda değerlendirmiştir. İstifhâmı, inkâr, tevbih, taaccüb, istib’ad, emir, vb. maksatları ifadenin bir yolu olarak kullanırken, mesela, sadece, kınamak için kullanmamış, onu bu üslup ile özlenen, beklenen yöne doğru yönlendirmek istemiştir.

Arap dilinde, kendi anlamları dışında da kullanıldığı bilinen istifham⁵⁵, Kur’ân-ı Kerim’de ihtibar, istib’ad, istihzâ ve tehekküm, emir, inkâr, tahkîr, terğîb, taaccüb, tefhîm, takrîr, teksîr, temennî, tenbih, tevbih, tehdit, tehvîl ve nefy gibi farklı maksatlar için kullanılmışlardır. Kur’ân-ı Kerim’deki bu kullanımların örneklerini görelim:

1.1.2.1. “İhtibar: الاختبار”

İhtibar, imtihan etmek demektir⁵⁶. Soru bazen imtihan etmek maksadıyla da yöneltilebilir. Çok az olmakla birlikte bu durum da Kur’ân-ı Kerim’de ifadesini bulmuştur: “*Ne kadar kaldın? demişti. O, ‘Bir gün, yahut daha az’ deyince, Allah şöyle*

buyurmuştu: ‘Hayır, yüz sene kaldın.’ ” (Bakara, 2/259) ayetinde istifhâm, kendisine soru sorulmanın ilgisizliğini ortaya çıkarmak için kullanılmıştır⁵⁷.

“İçlerinden biri: ‘Ne kadar kaldınız?’ demişti. Diğerleri ‘Bir gün yahut daha az kaldık.’ demişlerdi.” (Kehf, 18/19) ayetinde kaç gün kaldıklarına dair soru sorulmuştur⁵⁸.

⁵⁵ Hâşimî, Ahmed, *Cevâhirü'l-Belâğâ fi'l-Meânî ve'l-Beyan ve'l-Bedî*, Beyrut, ts., s. 93.

⁵⁶ Râzî, Muhammed b. Ebi Bekir (Ö. 320/932), *Muhtârü's-Sihah*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981.

⁵⁷ İbnü'l-Enbârî, Kemâlüddin Ebu'l-Berekât (Ö. 577/1181), *el-Beyân fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Thk. Tâhâ Abdülhamid Tâhâ, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme lil-Küttâb, 1400/1980, I, 170-171.

⁵⁸ İbnü'l-Enbârî, II, 103.

“(Allah inkârcılara) ‘Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?’ diye sorar. Onlar da şöyle derler: ‘Bir gün yahut bir günden daha az.’” (Mü’minûn, 23/112-113). İmtihan maksadıyla yöneltilen bu soruların hemen akabinde cevaplarının verildiği görülmektedir⁵⁹.

1.1.2.2. “İstib’âd: الاستبعاد”

İstib’ad, bir şeyi uzak saymak, uzak bulmak, yani o işin olmayacağı anlamlarına gelir⁶⁰. İstifhâm edatları bazen istib’ad için de kullanılırlar. “Onlar nereden öğüt alacak?” (Duhân, 44/13) ayeti, inkârcıların, öğüt alıp îmân etmelerinin uzak oluşunu ifade etmektedir⁶¹.

Ya Rabbi! Ben artık iyice kocamış, karım da kısırken nasıl oğlum olabilir?” dedi” (Âl-i İmran, 3/40). Zemahşerî (Ö. 538/1143) ve Neseî (Ö. 710/1310), ayetteki istifhâmın istib’âd ifade ettiği görüşündedirler⁶².

Kur’ân-ı Kerim’de, özellikle, istib’ad ifadesi için kullanılan istifhâm edatı *ennâ* olarak tesbit edilmiştir⁶³.

1.1.2.3. “İstihzâ ve Tehekküm: الاستهزاء والتهمك”

İstihzâ⁶⁴ ve tehekküm⁶⁵, alay etmek anlamına gelen iki kelimedir. Tehekküm, zahiren ciddi gibi görünmekle beraber, kelimenin batınında hiciv mânâsı taşıması yönüyle istihzâdan farklılık gösterir⁶⁶. Muarızla alay etmek, onun aklî ve fiilî olarak düştüğü komik durumu gözler önüne sermek için kullanılan bu ifadeler, bazen istifhâm edatları ile de ifade edilmiştir⁶⁷. Kur’ân-ı Kerim de istihzâ ve tehekküm için istifhâmı kullanmıştır:

“Onlar da şöyle demişlerdi: ‘Ey Şuayb! Babalarımızın ibadet ettikleri şeylerden, yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi, sana, senin namazın mı

⁵⁹ Aynı konudaki diğer örnekler için bkz. Nahl, 16/30; Neml, 27/42.

⁶⁰ Râzî, *Sihah*, s. 57.

⁶¹ Taftazânî, Sa’deddin (Ö. 791/1389), *Muhtasarü’l-Meânî*, İstanbul, 1306/1888, s. 687; Ebu’l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî (Ö. 1094/1682), *el-Külliyât (Mu’cem fî Mustalahât ve’l-Furûk el-Lüğaviyye)*, Matba’a-i Âmire, İstanbul, 1287/1870, s. 70.

⁶² Zemahşerî, I, 428; Neseî, I, 156.

⁶³ Bkz. Bu çalışma, s. 58-59.

⁶⁴ İbn Manzûr, I, 183.

⁶⁵ İbn Manzûr, XII, 617.

⁶⁶ Ebu’l-Bekâ, s. 221.

⁶⁷ Taftazânî, s. 687.

emrediyor.?’’ (Hûd, 11/87) ayetinin istihzâ için kullanıldığı belirtilirken⁶⁸; Zerkeşî (Ö. 794/1392), “*Yemez misiniz?*” (Saffât, 37/91), “*Neyiniz var ki konuşmuyorsunuz*” (Saffât, 37/92) ayetlerini, istihzâ ve tehekküm olarak değerlendirmiştir⁶⁹. İbrâhim (a.s)’in, cansız putlara yönelttiği “*Yemez misiniz?*” (Saffât, 37/91) sorusunun istihzâ ifadesi için kullanıldığı kabul edilmiştir⁷⁰.

İstihzâ ve tehekküm, Kur’ân-ı Kerim’de en çok, *hemze*, *eyyâne*, *mâ* ve *meta* gibi edatların kullanımında görülmüştür⁷¹.

1.1.2.4. “Emir: الأمر”

Bir işin vuku’unu istemek emirdir. Emir muhataba, ya da gaibe (huzurda bulunmayana) yöneltilir⁷². Arap dilinde bazen emir, istihfâm edatları kullanılmak sûretiyle de ifade edilir⁷³. Kur’ân-ı Kerim’de de emir ifade etmek için istihfâm kullanılmıştır:

“*Siz de müslüman oldunuz mu?*” (Âl-i İmrân, 3/20) ayetinin, emir anlamı taşıyan bir istihfâm olduğu, buna göre mananın “Müslüman olun”⁷⁴; aynı şekilde, “*Vazgeçtiniz değil mi?*” (Mâide, 5/91) ayetinin de “vazgeçin” mânâsında kullanıldığı kabul edilmiştir⁷⁵. “*Sabrediyor musunuz?*” (Furkân, 25/20) ayeti de, emir anlamıyla “sabredin” şeklinde anlaşılmıştır⁷⁶.

Emir ifade eden istihfâm edatları arasında, *hemze* ve *hel* bulunmaktadır⁷⁷.

⁶⁸ Neseî, II, 201; Hâzin, III, 248; Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân (Ö. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâr-u İbn Kesir, Beyrut, 1414/1993, II, 889; Suyûtî, Celâlüddin, ve Mahallî Cemâlüddin, *Tefsîri’l-Celâleyn*, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul, ts., I, 187; Ebu’s-Suûd, IV, 232.

⁶⁹ Zerkeşî, II, 343.

⁷⁰ Beğavî, VI, 25; Zemahşerî, III, 345; İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdülhalik b. Atiyye el-Endelüsî (Ö. 546/1151), *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, 1. Baskı, Katar, 1398/1977, XII, 377; Hâzin, VI, 25; Suyûtî, *İtkân*, II, 889; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 131. Diğer bir örnek için bkz. Enbiyâ, 21/36.

⁷¹ Bkz. Bu çalışma, s. 45, 64-65, 72-73, 76-77.

⁷² Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed (Ö. 816/1413), *et-Ta’rifat*, Dersaadet, İstanbul, 1318/1900, s. 24; Bilgegil, s. 48.

⁷³ Hâşimî, s. 93.

⁷⁴ Beğavî, I, 331; İbnü’l-Enbârî, I, 196; İbnü’l-Cevzî, I, 297; Râzî, VII, 728; Hâzin, I, 331; İbn Hişâm, Abdullah Cemâlüddin b. Yûsuf (Ö. 761/1359), *Muğni’l-Lebib an Kütübi’l-Eârîb*, Matba’atü’l-Medenî, Kahire, ts., I, 18; Suyûtî, *İtkân*, II, 887.

⁷⁵ İbnü’l-Enbârî, I, 196; Beğavî, II, 89; İbnü’l-Cevzî, I, 297; İbnü’l Kayyim, s. 36; Ebû Hayyân, IV, 18; VI, 308; Hâzin, II, 90; Zerkeşî, IV, 433; Ebu’l-Bekâ, s. 692; Firûzâbâdî, V, 337; Suyûtî, *Tahbir*, s. 98; Ebu’s-Suûd, III, 76; Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, (Ö. 1367/1948), *Menâhilü’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâr-u İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, Mısır, ts., II, 217; Sâbûnî, I, 366.

⁷⁶ Suyûtî, *İtkân*, II, 887; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 61.

⁷⁷ Bkz. Bu çalışma, s. 44-45, 82-83.

1.1.2.5. “İnkâr: الإنكار”

İnkâr, itiraf etmemek, istememek⁷⁸, yadırgamak ve olumsuzluk⁷⁹ anlamları taşır. İnkâr ifade etmenin yollarından biri, belki de en etkili istifhâmıdır. İnkâr için kullanılmış olan istifhâm, *menfi (olumsuz) mânâ* taşıdığı gibi, yer aldığı cümle de olumsuz mânâ taşır. Çoğu kez *illâ* edatı ile birlikte kullanılır: “*وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ*” “*Biz nankörlerden başkasını cezalandırır mıyız?*” (Sebe’, 34/17), “*فَهَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ*” “*Yoldan çıkmış topluluktan başkası cezalandırılır mı?*” (Ahkâf, 46/35), ayetlerinde bu durum görülmektedir. “*فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ*” “*Zaten Allah’ın saptırdığına kim hidayet eder? Onların herhangi bir yardımcıları da yoktur.*” (Rûm, 30/29) ayeti de bu anlamı taşır⁸⁰.

Kur’ân-ı Kerim’de, istifham-ı inkârî ile iki şey vurgulanmış olmaktadır. İnkâr için kullanılmış olan istifhâm ile, ya anlatılan *olayın meydana gelmediği* veya *olayın anlatıldığı şekliyle meydana gelmediği* ortaya konur. Arap dilcileri ve müfessirler bu iki ayrı kullanımı ifade için farklı ıstılahlar kullanmışlardır. *İfade edilen olayın meydana gelmediğini* ifade için, Abdülkahir Cürcânî (Ö. 471/1078), *inkârü’l-tekzîbî*; Zerkeşî (Ö. 794/1392), *inkâru’l-ibtâlî*; Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574), Ebu’l-Bekâ (Ö. 1094/1682), Şeyhzâde (Ö. 951/1544) ve Fûde, *inkâru’l-vuku’* tabirlerini kullanırlarken; *olayın anlatıldığı şekliyle meydana gelmediğini* ifade etmek için, Abdülkahir Cürcânî (Ö. 471/1078), *inkâru’l-tevbîhî*, Zerkeşî (Ö. 794/1392), *inkâru’l-hakiki*; Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574), Ebu’l-Bekâ (Ö. 1094/1682), Şeyhzâde ve Fûde, *inkâru’l-vaki’* tabirleriyle ifade ederler⁸¹.

İstifhâm-ı inkârî ile ilgili olarak son söz olarak şunu söyleyebiliriz: İnkârî istifhâm eğer ibtal için ise nefy; tekzib için ise tevbih olarak değerlendirilebilir.

Kur’ân-ı Kerim’de istifhâm üslubu ile en çok ifade edilen inkâr olup, inkâr için kullanılmış edatlar *hemze, eyne, eyyü, keyfe, ma, men, ve hel, ’dir*⁸².

⁷⁸ İbn Manzûr, V, 232.

⁷⁹ Ebu’l-Bekâ, s. 69.

⁸⁰ Zerkeşî, II, 328; Suyûtî, *İtkân*, II, 884-885

⁸¹ Cürcânî, Ebu Bekir Abdülkâhir b. Abdîrrahman b. Muhammed (Ö. 471/1078), *Kitâb-u Delâilü’l-İ’câz*, Mektebetü’l-Hâncî, Kahire, ts., s. 114; Zerkeşî, II, 331; Şeyhzâde, II, 114; Ebu’s-Suûd, III, 254; Ebu’l-Bekâ, s. 691; Fûde, s. 13.

⁸² Bkz. Bu çalışma, s. 42, 61, 62, 68-69, 71-72, 81-82, 85,

1.1.2.6. “Tahkîr: التحقير”

Tahkîr, aşağılamak, hor ve hakir kılmak demektir⁸³. İstifhâm edatları bazen tahkîr için de kullanılır⁸⁴. Bu durum Kur’ân-ı Kerim’de de bulunmaktadır:

“Sizin ilâhlarınızı diline dolayan bu mu?” (Enbiyâ, 21/36)⁸⁵, “Allah’ın peygamber olarak gönderdiği bu mu?” (Furkân, 25/41)⁸⁶, fetha okuyan kıraate göre, “Firavun da kimmiş?” (Duhân, 44/31) ayetleri tahkîr ifade eden ayetler olarak değerlendirilmiştir⁸⁷. Zemahşeri (Ö. 538/1143), ilk iki ayetteki (Enbiyâ, 21/36; Furkân, 25/41) istifhamları, alay için kullanıldığı yönünde değerlendirmiştir⁸⁸. Kanatimizce bu ayetlerdeki istifhamların, tahkir için kullanılmış olduğu şeklindeki değerlendirme daha isabetli gözükmektedir. Çünkü inkarcıların, peygamberi alaya alan bu ifadelerinin, aslında onu küçümsemek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Zemahşerî (Ö. 538/1143) de; “Ey Şuayb, dediler, senin namazın mı sana, babalarımızın taptığı şeylerden, yahut mallarımız üzerinde dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi emrediyor” (Hûd, 11/87) ayetindeki, alayın, küçümseme (tahkîr) ifade ettiğini söyler⁸⁹.

Kur’ân-ı Kerim’de, *hemze*’den başka, *ma* da tahkîr ifadesi için kullanılmış olan istifhâm edatı olarak görülmektedir⁹⁰.

1.1.2.7. “Terğîb: الترغيب”

Terğîb, bir işin yerine getirilmesini ısrarla istemektir⁹¹. Kur’ân-ı Kerim’de terğîb için istifhâm edatları da kullanılmıştır.

“Kimdir o adam ki, Allah’a güzel bir borç versin de...” (Bakara, 2/245), “Size, sizi acı azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi?” (Saf, 61/10) ayetlerindeki istifhâm terğîb ifade etmektedir⁹².

⁸³ İbn Manzûr, IV, 207.

⁸⁴ Taftazânî, s. 687.

⁸⁵ Zerkeşî, II, 343; Suyûtî, *İtkân*, II, 889.

⁸⁶ Beydâvî, III, 454.

⁸⁷ Suyûtî, *İtkân*, II, 889.

⁸⁸ Zemahşerî, II, 572; III, 93.

⁸⁹ Zemahşerî, II, 286.

⁹⁰ Bkz. Bu çalışma, s. 72.

⁹¹ Suyûtî, *İtkân*, I, 480; Bilgegil, s. 48.

⁹² Zerkeşî, II, 341; Suyûtî, *İtkân*, II, 888; Şeyhzâde, I, 555-556; IV, 395.

Kur'ân-ı Kerim'de, arz (bir fiilin yapılmasını istemek) ve tahdid (teşvik edip ikna etmek) de teşvikin bir türü olarak görülmektedir:

“(Ey mü'minler! Yeminlerini bozan ve Peygamber'i (yurdundan) çıkarmaya kalkışan bir kavimle, ilk defa onlar başlamış oldukları halde siz savaşmaz mısınız?” (Tevbe, 9/13)⁹³, “Allah'ın sizi bağışlamasını istemez misiniz? (Nûr, 24/22)⁹⁴, “Firavun'un kavmine... Hiç sakınmıyorlar mı?” (Şuarâ, 26/11)⁹⁵.

Kur'ân-ı Kerim'de bu anlamda kullanılan istifhâm edatları arasında en çok *hemze* ve *hel*, dikkatleri çekmektedir. Özellikle de, *هَلْ أَتَيْتُمْ*, *هَلْ أَتَيْتُمْ* ve *هَلْ أَتَيْتُمْ* teşvik için kalıp ifadeler olarak kullanılmaktadır⁹⁶.

1.1.2.8. “Taaccüb: التَّعَجُّبُ”

Taaccüb, insanın sebebini bilmediği⁹⁷ veya alışık olmadığı bir durumla karşılaştığında gösterdiği bir tepki/infial'dir⁹⁸. Kendisi için garib sayılacak bir şey karşısında insanda hasıl olan şaşma hali⁹⁹, istifhâm ile de ifade edilmektedir¹⁰⁰. Bu konunun Kur'ân-ı Kerim'de ifade edildiği birkaç örnek olarak aşağıdaki ayetleri gösterebiliriz:

“Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?” (Bakara, 2/28) ayetindeki istifhâmın taaccüb ifade ettiği söylenirken¹⁰¹; ayetteki istifhâmın, inkâr ile birlikte taaccüb için kullanıldığı da iddia edilmiştir¹⁰². “Bu kitaba da ne oluyor, ne küçük, ne de büyük hiçbir şey bırakmıyor?” (Kehf, 18/49) ayetindeki istifhâm taaccüb içindir¹⁰³. “Allah'ın birliğinden nasıl döndürülüyorsunuz? (Ankebût, 29/61) ayetinde de Allah'ı kabul etmelerine rağmen, O'na şirk koşanların¹⁰⁴ hali taaccüb edilecek/garipsenecek hale olarak nitelendiriliyor¹⁰⁵.

⁹³ Zemahşerî, III, 177; Neseî, II, 118; Zerkeşî, II, 342; Suyûtî, *İtkân*, I, 480; Ebu's-Suûd, IV, 48.

⁹⁴ Zerkeşî, II, 342; Suyûtî, *İtkân*, II, 888; Ebu's-Suûd, VI, 165 .

⁹⁵ Neseî, III, 179; Zerkeşî, II, 342; Suyûtî, *İtkân*, I, 480; Ebu's-Suûd, VI, 336.

⁹⁶ Bkz. Bu çalışma, s. 88.

⁹⁷ Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 43.

⁹⁸ İbn Manzûr, I, 580.

⁹⁹ Bilgegil, s. 52.

¹⁰⁰ Taftazânî, s. 687.

¹⁰¹ Zerkeşî, II, 344; Suyûtî, *İtkân*, II, 886.

¹⁰² Zemahşerî, I, 269; Beydâvî, I, 229.

¹⁰³ Beydâvî, III, 263; Ebu's-Suûd, V, 227.

¹⁰⁴ Beydâvî, III, 539; Neseî, III, 263.

¹⁰⁵ Şeyhzâde, III, 540.

İnsanların şaşkınlık halini ifade için kullanılan taaccübün, Allah Teâlâ için nisbeti elbetteki düşünülemez. Bu sebeple, taaccüb filinin, Allah'a isnad edilmesi halinde, insanlar için taşıdığı anlam O'na yüklenemez¹⁰⁶. Allah Teâlâ, insanlara alıştıkları ve anladıkları tarzlarda hitabederken, bunu Zatı'nın onlara benzediğini ifade etmek için değil, aksine, kendisini hakkıyla tanımlarına bir vesile olması için kullanmıştır. Bu sebeple, bu durum Allah Teâlâ'ya nisbet edildiğinde, taaccüb değil *ta'cib* ifadesi kullanılmasının daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Türkçede taaccüb, soru edatı olan *ne*, *nice* ile ifade edilirken¹⁰⁷; Kur'ân-ı Kerim'de taaccübü ifadede en çok *hemze*, *ennâ* ve *keyfe* edatlarının kullanıldığı görülmüştür¹⁰⁸.

1.1.2.9. “Tefhîm: التفخيم”

Tefhim, tazim etmek, yüceltmek demektir. Bu ifade bir kişi hakkında kullanıldığında, kadri ve şanı yüce adam, bir sözü ifade için kullanıldığında fesahat ve belağatla mümtaz söz anlamlarına gelir¹⁰⁹. Kur'ân-ı Kerim'de, tefhim, istifhâm ile de ifade edilmiştir:

“O'nun izni olmadan kendisinin katında kim şefâat edebilir?” (Bakara, 2/255) ayetinde bu durum görülmektedir¹¹⁰.

Kur'ân-ı Kerim'de, kendisiyle en çok tefhim ifade edilen istifhâm edatları *keyfe* ve *mâ'dır*¹¹¹.

1.1.2.10. “Takrir: التقرير”

İstifhâm ile bildirinin bir çeşidi de isbat (olumluluk)'tır ve bu da takrir diye isimlendirilir¹¹². Takrîrî istifhâm, inkâr edilmesi mümkün olmayacak kadar açık, ve bilinen bir konuda muhatabı ikrar ve itirafa sevk etmek için kullanılır¹¹³.

¹⁰⁶ İbn Manzûr, I, 580.

¹⁰⁷ Bilgegil, s. 52.

¹⁰⁸ Bkz. Bu çalışma, s. 46-47, 54-56, 58-59, 67.

¹⁰⁹ İbn Manzûr, XII, 449.

¹¹⁰ Zemahşerî, I, 384; Zerkeşî, II, 337; Suyûtî, İtkân, II, 888.

¹¹¹ Bkz. Bu çalışma, s. 69, 74.

¹¹² Zerkeşî, II, 328.

¹¹³ Zerkeşî, II, 331; Suyûtî, İtkân, II, 885; Ebu'l-Bekâ, s. 69.

Muhataba, beklenen ve olması muhtemel şeyi sormak için sorulan soru takrir ile ifade edilir. Bu üslup ile, beklenen şeyin mutlak tahakkuk ettiği ve soru soran kimsenin beklentisinin gerçekleştiği ortaya çıkmış olur¹¹⁴.

Takrîrî istifhâm, fiil, fail veya mefuldeki tereddüdü gidermek için kullanılır. Fiilin ikrarı istendiğinde hemzeden sonra fiil: “ء فعلت ”, failin ikrarı istendiği zaman hemzeden sonra fail: “ءانت ”, mefulün ikrarı istendiğinde ise, hemzeden hemen sonra meful: “ء خيلا ضربت ” getirilir¹¹⁵. Tereddüt fail ile ilgili olduğunda, o kişinin fail olduğunu kendisine kabul ettirmek için takrîrî istifhâm kullanılır. Bu tarz istifhâmda kullanılan istifhâm edatı genellikle *hemze*’dir¹¹⁶.

Takrir, menfî bir cümlede bulunuyorsa, mânâyı müsbet (olumlu) kılar. Bu sebeple kendisinde istifhâm edatı bulunmayan bir sonraki cümle de kendisine atfedilir: “(Ey Muhammed) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?” (İnşirâh, 94/1) ayetinde mânâ “Evet, senin göğsünü açıp genişlettik.” şeklinde olumlu olurken; “وَوَضَعْنَا” şeklinde istifhâm edat bulunmadan başlayan ikinci ayet de, geçen ayetteki istifhâm’a matuftur. “O seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni şaşırması bulup yola iletmedi mi?” (Duhâ, 93/6-7), “Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine sürü sürü kuşlar göndermedi mi?” (Fil, 105/2-3) ayetleri de bu konunun misallerini teşkil etmektedir.

Gerçekte takrîrî istifhâm, inkârî bir istifhâmdır. İnkâr ise nefy mânâsındadır. Nefy eden şeyin nefye katılması sebebiyle de mânâ müsbet olur: “Allah’ın her şeye gücü yeter olduğunu bilmedin mi?” (Bakara, 2/106)¹¹⁷, “Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?” (A’râf 7/172)¹¹⁸, “Allah kuluna kafi değil mi?” (Zümer, 39/36)¹¹⁹ ayetleri, bu hususun örnekleridir.

Takrîrî istifhâm bir yandan isbat ifade ederken, aynı anda tevbih mânâsı da taşır. Meselâ, “Allah’ın arzı geniş değil miydi; oraya hicret etseydiniz ya” (Nisâ, 4/97), “Halbuki biz size, öğüt alacak kimsenin öğüt alabileceği kadar ömür vermemiş

¹¹⁴ Râzî, VI, 183.

¹¹⁵ Hâşimî, s. 94; Taftazânî, s. 687.

¹¹⁶ Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 111-113.

¹¹⁷ Suyûtî, *Celâleyn*, I, 16.

¹¹⁸ Beydâvî, II, 382; Neseî, II, 85; Şeyhzâde, II, 382.

¹¹⁹ Zemahşerî, III, 398; Neseî, IV, 57-58.

miydik?” (Fatr, 35/37) ayetlerindeki istifhâm, sunulan imkanları isbat ederken, bu imkanları değerlendiremeyenleri de kınamaktadır¹²⁰.

Yeri gelmişken burada bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Zerkeşî (Ö. 794/1392)¹²¹ ve Ebû Hayyan (Ö. 745/1345), Sibeveyh'den¹²², takrîrî istifhâmın *hel* ile ifade edilemeyeceğine dair bir görüş nakletmektedirler. Biz bu görüşe katılmıyoruz, çünkü *hel* ile takrir kullanımı Kur'ân-ı Kerim'de bulunmaktadır¹²³.

Kur'ân-ı Kerim'de, takrir bildiren istifhâm, istifhâm edatlarından, *hemze*, *mâ*, *men* ve *hel* ile ifade edilmektedir¹²⁴.

1.1.2.11. “Teksir: التَكْثِيرُ”

Mübhem bir adedin tayini sormak için kullanılan *kem*, teksir ifadesi olarak da kullanılmaktadır¹²⁵:

“*Nice kent(ler) helâk ettik*” (A'râf 7/4)¹²⁶.

Kur'ân-ı Kerim'de *kem* dışındaki hiçbir istifhâm edatı teksir ifadesi için kullanılmaz. Teksir de takrir gibi, beraberinde tevbih, tazim ve tehdit gibi ifadeleri taşır¹²⁷.

1.1.2.12. “Temennî: التَمَنِّي”

Temennî, vuku'u mümkün olan veya olmayan bir şeyin hasıl olmasını istemektir¹²⁸. Bu istenen şeyin olması için duyulan hasreti ifade eder, bazen soru da temennî yerinde kullanılır¹²⁹. Bu kullanım, Kur'ân-ı Kerim'de de görülmektedir:

“*Bizim şefâatçilerimiz var mı ki?*” (A'râf, 7/53)¹³⁰, “*O gün insan: ‘Kaçacak yer neresi’ der*” (Kıyâme, 75/10) ayetleri temennî ifade ederken¹³¹; “*Allah'ın yardımı ne zaman?*” (Bakara, 2/214) ayeti de yardım ve zafer temennîsi olarak değerlendirilmiştir¹³².

¹²⁰ Zerkeşî, II, 336; Suyûtî, *İtkân*, II, 885.

¹²¹ Bkz. Zerkeşî, II, 332.

¹²² Bkz. Suyûtî, *İtkân*, II, 885.

¹²³ Bkz. Bu çalışma, s. 83-84.

¹²⁴ Bkz. Bu çalışma, s. 46, 75-76, 80-81, 83-84.

¹²⁵ Zihni, Mehmet, *el-Müşezzeb*, İstanbul, 1320/1902, s. 54.

¹²⁶ Zerkeşî, II, 338; Suyûtî, *İtkân*, II, 887; Ebu's-Suûd, III, 211; Ebu'l-Bekâ, s. 69; Âlûsî, VIII, 78.

¹²⁷ Bkz. Bu çalışma, s. 66.

¹²⁸ Cürcânî, *Ta'rîfât*, s.45.

¹²⁹ Bilgegil, s. 48.

Eyne, metâ ve hel Kur'ân-ı Kerim'de kendisiyle temennî ifade edilen istifhâm edatlarıdır¹³³.

1.1.2.13. “Tenbih: التنبيه”

Tenbih, ğaflet gösterdiği hususlarda muhataba yol göstermektir¹³⁴. Tenbih, öğüt mahiyetinde emrin kısımlarındandır¹³⁵. Arap dilinde, tenbih için bazen istifhâm edatları da kullanılmıştır¹³⁶. Muhatabın dikkat ve ilgisini çekmenin en kolay ve en etkili yollarından biri de, ona sorular yönelmektir.

İ'câz vasfına sahip olan Kur'ân-ı Kerim'in anlatım özelliklerinden biri de, muhatabın konuya dikkatini çekebilmek için istifhâm üslûbu kullanmasıdır. Bazen, maksat hakikaten soru sormak olmadığı halde, cümleye soru ile başlanarak bununla anlatılacak konuya muhatabın dikkati çekilmek istenir¹³⁷. Böylelikle, bu istifhâm üslûbu ile anlatım daha etkili ve daha ikna edici olur.

“*Rabbini görmedin mi gölgeyi nasıl uzattı?*” (Furkân, 25/45) ayeti uyarı ve bir emirdir. “*Görmedin mi Allah gökten bir su indirdi de arz yeşeriyor?*” (Hac, 22/63) ayeti de bunun misalini teşkil etmektedir. Bu iki ayette de görüldüğü gibi, tenbih ifade eden istifham çoğunlukla, takrir ifade “*ألَمْ تَرَ*” şeklindeki ayetlerde görülmektedir¹³⁸. Ayrıca sapıklığa karşı uyarıda bulunmak üzere “*Nereye gidiyorsunuz?*” (Tekvir, 81/26) ayetinde de istifhâm üslûbu kullanılmıştır¹³⁹.

Kur'ân-ı Kerim, muhatabın dikkatini çekmek için en çok, *hemze* ve özellikle de kalıp birer ifade olarak “*ألَمْ تَرَ*” ve “*أرأيت*” kullanılmıştır¹⁴⁰.

1.1.2.14. “Tevbih: التوبيخ”

¹³⁰ İbnü'l-Enbârî, I, 364; Zerkeşî, II, 341; Suyûtî, *İtkân*, II, 888; Suyûtî, *Tahbir*, s. 98.

¹³¹ Beydâvî, IV, 484; Ebu's-Suûd, IX, 66; Sâbûnî, III, 485.

¹³² Neseî, I, 107; Firûzâbâdî, III, 165; Ebu's-Suûd, I, 215; Âlûsî, II, 104.

¹³³ Bkz. Bu çalışma, s. 60-61, 77-78, 83.

¹³⁴ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 46.

¹³⁵ Suyûtî, *İtkân*, II, 887; Ebu'l-Bekâ, s. 69; Bilgegil, s. 48.

¹³⁶ Hâşimî, s. 95.

¹³⁷ Bkz. Elmalılı, VIII, 5955.

¹³⁸ Ebu's-Suûd, VI, 117, 222.

¹³⁹ Zerkeşî, II, 340; Suyûtî, *İtkân*, II, 887-888.

¹⁴⁰ Bkz. Bu çalışma, s. 55-56.

Tevbih, kınamak, ayıplamak ve tehdit etmek anlamları taşır. Kişi kötü bir iş yaptığında, Arap dilinde, onu kınamak için tevbih ifadesi kullanılır¹⁴¹. Kur’ân-ı Kerim’de istifhâm ile de ifade edilen bu durum, yapılması gereken bir işin yapılmaması veya yapılmaması gereken bir işin yapılması sebebiyle kullanılır. Konu ile ilgili birkaç örnek görelim:

“İnsan, öldükten sonra onun kemiklerini biraraya getiremeyeceğimizi mi sanıyor?” (Kıyâme, 75/3)¹⁴², “Yonttuğunuz putlara mı ibadet ediyorsunuz?” (Saffât, 37/95)¹⁴³, “Yaratıcıların en güzelini terk edip Ba’l putuna mı tapıyorsunuz?” (Saffât, 37/125)¹⁴⁴.

Tevbih, ekseriyetle istenmeyen bir işin yapılması sebebiyle kınama sebebi olurken; bazen de yapılması gereken bir fiilin terkinden dolayı yapılır¹⁴⁵:

“Allah’ın arzı geniş değil miydi; oraya hicret etseydiniz ya?” (Nisâ, 4/97)¹⁴⁶. “Size, öğüt alacak kimsenin öğüt alabileceği kadar ömür vermemiş miydik?” (Fâtır, 35/37)¹⁴⁷.

Tevbih, bazen direk muhataba yapılmaz da bir başkasına yöneltilen istifhâm ile ifade edilir:

“Allah’ın peygamberleri toplayıp da onlara ‘Size ne cevap verildi’ dediği gün...” (Mâide, 5/109) ayetinde soru, doğrudan peygamberlere eziyet eden ümmetlere sorulmayarak onları tevbih için peygamberlere sorulmuştur¹⁴⁸. Aynı durum Tekvîr sûresinin 8 ve 9. ayetlerinde de görülmektedir.

Bazen muhatap üzerine düşeni sert bir uyarı almanın sonrasında yapar. İşte tevbih ifade eden istifhâm, bu fonksiyonu yerine getirir.

Kur’ân-ı Kerim’de, itabı da tevbih’in bir türü olarak görmekteyiz:

“İnananlar için hala vakti gelmedi mi ki kalpleri Allah’ın zikrine saygı duysun?” (Hadid, 57/16) ayeti itab ifade ederken, kınananların sadece dört yıl önce Müslüman oldukları İbn

¹⁴¹ İbn Manzur, III, 65.

¹⁴² Ebu’s-Suûd, IX, 65.

¹⁴³ Şeyhzâde, IV, 63.

¹⁴⁴ Suyûtî, *İtkân*, II, 884-885.

¹⁴⁵ Cürcânî, *Delâilü’l-İ’câz*, s. 114; Suyûtî, *İtkân*, II, 885.

¹⁴⁶ Zemahşerî, I, 556; Râzî, VIII, 269; Neseî, I, 246; Halebî, IV, 79; Suyûtî, *İtkân*, II, 885.

¹⁴⁷ Zemahşerî, III, 310-311; Neseî, III, 342; Suyûtî, *İtkân*, II, 885.

¹⁴⁸ Zemahşerî, I, 652; Neseî, I, 308; Âlûsî, VII, 55.

Mesud tarafından haber verilmiştir¹⁴⁹. İtabın en latif misâli “Niçin onlara izin verdin?” (Tevbe, 9/43) ayetinde Hz. Peygamber (s.a.s.)’e yapılan itabdır¹⁵⁰.

Kur’ân-ı Kerim’de çeşitli ifade kalıbına dökülen tevbih, hiç şüphesiz, istifhâm edatlarıyla daha belîğ ve etkili olmuştur¹⁵¹. Bu ifade, Kur’ân-ı Kerim’de, *hemze, ennâ, eyne, eyyü, eyyâne, mâ ve lev lâ* gibi bir çok edatta da kullanılarak anlatımı zenginleştirmiş ve etkiyi daha da artırmıştır¹⁵².

1.1.2.15. “Tehdit: التهديد”

Tehdit, bir işin vuku’unda, failinin zarar göreceğini ifade eder¹⁵³. Arap dilinde, istifhâm edatları bazen tehdit için de kullanılırlar¹⁵⁴.

Bu üslup Kur’ân-ı Kerim’de de kullanılmıştır. Nitekim, inatçı ve ısrarcı insanları yanlış inanç ve fikirlerinden vazgeçirmek için bu üslup etkili bir ifade tarzıdır. “*Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit olarak gösterdiğimiz zaman halleri nice olacak?*” (Nisâ, 4/41) ayetindeki istifhâmın, tehdit anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir¹⁵⁵. Yine, “*Biz öncekileri helâk etmedik mi?*” (Mürselât, 77/16) ayeti tehdit yüklü bir ifadedir¹⁵⁶.

“*Görmedin mi Rabbin fil sahiplerine nasıl yaptı?*” (Fil, 105/1) ayetindeki istifhâm, fil sahiplerine yapılanların, aynı duruma düşen herkesin başına gelebileceğini ifade eden ve bir nevi tehdit içeren bir anlam taşımaktadır. İnkarcıları tehdit eden bu ifade, mü’minler için de bir ikaz niteliğindedir¹⁵⁷.

Hemze ve keyfe, Kur’ân-ı Kerim’de tehdit ifade etmek için kullanılmış olan istifhâm edatlarıdır¹⁵⁸.

1.1.2.16. “Tehvîl: التهويل”

¹⁴⁹ Zemahşerî, IV, 64; Neseî, IV, 226; Suyûtî, *İtkân*, II, 886.

¹⁵⁰ Neseî, II, 128; Suyûtî, *İtkân*, II, 886; Âlûsî, X, 108; Sâbûnî, I, 537.

¹⁵¹ Râzî, III, 200.

¹⁵² Bkz. Bu çalışma, s. 43-44, 53-54, 58, 60, 62, 64, 73, 88-89.

¹⁵³ Bilgegil, s. 44.

¹⁵⁴ Taftazânî, s. 687.

¹⁵⁵ Beğavi, I, 528; Ebu’s-Suûd, II, 178.

¹⁵⁶ Neseî, IV, 322; Suyûtî, *İtkân*, II, 887.

¹⁵⁷ Taftazânî, s. 687.

¹⁵⁸ Bkz. Bu çalışma, s. 55, 69.

Tehvil, kendisine nereden geleceğini bilmediği bir şeyden korkmak anlamına gelen *hevl*, kelimesinden türemiş olup, *korkutmak* demektir¹⁵⁹. Arap dilinde, istifhâm edatları bazen, muhatabı sakındırmak, korkutmak amacına yönelik kullanılırlar¹⁶⁰. Kur'ân-ı Kerim'de de bu durum tehvil ifade eden istifhâm edatlarında görülmektedir:

“*Din gününün ne olduğunu sen nereden bileceksin?*” (İnfîtâr, 82/17)¹⁶¹, “*(Başlara) çarpan, (yüreklere hoplatan) hadise; nedir o çarpan hadise*” (Kâria, 101/1-2)¹⁶², “*Gerçekleşen nedir o gerçekleşen?*” (Hâkka, 69/1-2) ayetlerinde istifhâm tehvil için kullanılmıştır¹⁶³.

Kur'ân-ı Kerim'de, *keyfe* ve *mâ* kendisiyle tehvil ifade edilmiş olan edatlar olarak tesbit edilmiştir¹⁶⁴.

1.1.2.17. “Nefy: النفي”

Nefy, bir şeyi uzaklaştırmak, yerinden ayırmak anlamları taşır¹⁶⁵. Kur'ân-ı Kerim'de nefy (olumsuzluk) bildirimini istifhâm ile de yapılmış bulunmaktadır.

Bu durumu birkaç örnekte görelim:

“*Allah'ın mescidlerinde, Allah'ın adının anılmasına engel olan ve onların harabolmasına çalışandan daha zalim kim vardır?*” (Bakara, 2/114) ayetinde istifhâm'ın nefy ifade ettiği¹⁶⁶; “*Günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir*” (Âl-i İmrân, 3/135) ayetinin nefy ifadesi için kullanıldığı ve¹⁶⁷ “*Yalnız kendi keyfine uyandan daha sapık kim olabilir?*” (Kasas, 28/50) ayetinde nefy mânâsındaki istifhâm ile de aynı durum ifade edilmiştir¹⁶⁸.

¹⁵⁹ İbn Manzûr, XI, 711.

¹⁶⁰ Hâşimî, s. 94.

¹⁶¹ Zemaşşerî, IV, 229; Neseî, IV, 338.

¹⁶² Beğavî, VII, 284; Hâzin, VII, 284; Suyûtî, *İtkân*, II, 887; Ebu'l-Bekâ, s. 217; Elmalılı, IX, 6026.

¹⁶³ Ebû Hayyan, VIII, 315; Hazin, VII, 142; Suyûtî, *İtkân*, II, 887; Elmalılı, VIII, 5312.

¹⁶⁴ Bkz. Bu çalışma, s. 69, 74-75.

¹⁶⁵ İbn Manzûr, XV, 336.

¹⁶⁶ Ebu Hayyân, I, 527; Şeyhzâde, I, 393; Sâbûnî, I, 90.

¹⁶⁷ İbnü'l-Enbârî, I, 221; Beydâvî, II, 73; Firûzâbâdî, IV, 529; Halebî, Ahmed b. Yûsuf el-Ma'rûf bi's-Semîn (Ö. 756/1355), *ed-Durru'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 1406/1986, III, 396; Zerkeşî, IV, 411; Âşûr, Muhammed Tahir (Ö. 1393/1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Daru't-Tunusiyye, Tunus, 1984, IV, 92.

¹⁶⁸ Beydâvî, III, 517; Ebu's-Suûd, VII, 18.

Kur'ân-ı Kerim'de nefy ifade etmekte kullanılan istifhâm edatları, *hemze*, *keyfe*, *mâ*, *men* ve *hel* olarak görülmüştür¹⁶⁹.

Kur'ân-ı Kerim'de az da olsa istifhâm edatları bu kullanımlarından, başka anlamlarla da karşımıza çıkmaktadır. Zerkeşî (Ö. 794/1392) ve Suyûtî (Ö. 911/1505)'nin de ifade ettiği kullanımlar şunlardır:

Tezkir, “*Ey Adem oğulları, ben size şeytana tapmayın diye ant vermedim mi?*” (Yasin, 36/60), “*Ben size, göklerin ve yerin gayblerini Ben bilirim dememiş miydim?*” (Bakara, 2/33)¹⁷⁰, “*Yusuf'a ve kardeşine yaptığınız (ın kötülüğün)'ü bildiniz mi?*” (Yusuf, 12/89) ayetleri tezkir ifade eden istifhâma misal olmaktadır¹⁷¹.

Nehiy, “*Yoksa onlardan korkuyor musunuz? Kendisinden korkmanıza en layık olan Allah'tır*” (Tevbe, 9/13) ayetindeki istifhâm, “*İnsanlardan korkmayın, benden korkun.*” (Mâide, 5/44) ayetinde de belirtildiği gibi Allah'tan başkasından korkmayı nehyetmektedir. “*Seni engin kerem sahibi Rabb'ine ne aldatıp isyana sürükledi?*” (Tekvir, 82/6) ayetindeki istifhâm da nehiy ifade etmektedir.

Dua, “*İçimizden bazı beyinsizlerin yaptıklarından ötürü bizi helâk mı edeceksin?*” (A'râf 7/155) ayetindeki istifhâm “bizi helâk etme” anlamında bir dua ifade etmektedir¹⁷².

İstibtâ (Geç kalma), “*Allah'ın yardımı ne zaman?*” (Bakara, 2/214)¹⁷³; **iftihar (övünme)**, “*Mısır mülkü benim değil mi?*” (Zuhruf, 43/51); **tecâhül (bilmezlikten gelmek)**, “*O ihtar (Kur'ân) aramızdan ona mı indirildi?*” (Sâd, 38/8)¹⁷⁴; **teshil, tehîf (kolaylık)**, “*Onlara ne olurdu sanki Allah'a inansalardı?*” (Nisâ, 4/39); **tesviye (eşitlik)**, “*Uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir; onlar inanmazlar*” (Bakara, 2/6); **istîrşad (danışmak, yol göstermesini istemek)**, “*Orada bozgunculuk yapacak birisini mi yaratacaksın?*” (Bakara, 2/30)¹⁷⁵; **istinâs**, “*Şu sağ elindeki nedir, Ey Mûsâ?*” (Tâhâ, 20/17)¹⁷⁶ olarak değerlendirilmiştir.

¹⁶⁹ Bkz. Bu çalışma, s. 43, 68, 74, 77-78, 84.

¹⁷⁰ Suyûtî, *İtkân*, II, 886-887.

¹⁷¹ Zerkeşî, II, 340; Suyûtî, *İtkân*, II, 886-887.

¹⁷² Zerkeşî, II, 339-341; Suyûtî, *İtkân*, II, 888.

¹⁷³ Suyûtî, *İtkân*, II, 883-891; Cârîm, Ali ve Mustafa Emin, *el-Belâğatü'l-Vâdiha*, İslâmî Kitabevi, İstanbul, ts., s. 199.

¹⁷⁴ Suyûtî, *İtkân*, II, 887-888.

¹⁷⁵ Zerkeşî, II, 336-338; Suyûtî, *İtkân*, II, 887-888, Ebu'l-Bekâ, s. 69.

1.2. İkna Etmek

Kur’ân-ı Kerim, muhatabı yönlendirmek için, istifhâmın etkili üslubunu kullanmakla birlikte, bazen de kümeler halinde, ardarda gelen veya mukayeseli şekilde yer alan sorular yöneltmek sûretiyle onu ikna etmek ister.

1.2.1. Ard Arda Gelen Sorularla İkna

Kur’ân-ı Kerim’de, bazen sorular kümeler halinde ard arda gelir. Muhataba her yönden sorular yöneltilir. Bu sorular, taşıdığı içeriğin her yönüne ait kapsamlı, detaylı, açık ve etkileyici, cevabı kabul etmeye, hem duyguları, hem de mantığı hazırlayıcı sorulardır. Bu tür ard arda gelen sorularla muhatap ikna edilmek istenmiştir:

قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ (Ey Muhammed) De ki: “Gökten ve yerden sizi rızıklandırıp duran kimdir? Yahut (faydalanıp durduğunuz) kulak ve gözlerinize asıl sahip olan kimdir? Ölüden diriyi, diriden de ölüyü kim çıkarıyor? Bütün işleri bir düzen içinde kim idare ediyor. Onlar “Allah” diyeceklerdir. De ki: “O halde niçin sakınmıyorsunuz?” (Yûnus, 10/31) ayetleri, müşriklerin iş işten geçmeden terhib ile durum değerlendirmesi yapmaya kendilerini sevk etmektedir. Bu hatırlatma, onları, kendilerini bekleyen, korkunç sondan kurtarmak ve kurtuluşa götürmek için bir vesile kabul edilmiş ve bu da ihbârî anlatımla değil, istifhâm yoluyla yapılmıştır. Buradaki istifhâm, takrîrîdir ve ihbârî anlatımdan beklenenden daha fazlasını yapması beklenmektedir. Çünkü bu üslup benliklerde önemli bir etki ve iz bırakmaktadır.

Buradaki sorular, cevap ister, ki; bu durum da, yerinde ve uygun bir cevap verebilmek için bir tefekkürü, etraflıca düşünmeyi zorunlu kılar. Düşünerek başka cevabı da olmayan doğru cevabı bulan muhatap, bunu itiraf etmek zorunda kalır. Zaten soru sorulan kişiden de bu beklenmektedir. İşte bu, ikna edilmek istenen muhataba verilmek istenen mesajı teyit ederken, onun delilini de iptal eder. Şüphesiz bu yönleriyle istifhâm ihbârî anlatımdan daha etkilidir.

“Gökten ve yerden sizi rızıklandırıp duran kimdir?” (Yûnus, 10/31) ayetindeki istifhâm, takrîrî bir istifhâmdır. Müşrikler, rızık verenin Allah olduğuna inanıyorlar, rızık, şirk

¹⁷⁶ Hâşimî, s. 94; Ebu’l-Bekâ, s. 69.

koştuıkları şeylere nisbet etmiyorlardı. O halde, onların, kendilerine yöneltilen bu soruya cevapları “Allah” olmak zorundadır. Bu ifade, Allah’ın kendi üzerlerinde büyük nimetleri olduğuna işaret etmektedir. Çünkü rızkın gökten geldiği konusunda açıklama, bu yönüyle de dikkatlerini kendilerine nimeti verene yönlendirme vardır¹⁷⁷.

Bu ayetlerdeki anlatımdan maksat, müşriklerin uluhiyet konusundaki kanaatlerini reddetmek, onlara karşı delil ortaya koymaktır. Bunu onlardan kim itiraf ederse, artık onlara karşı delil açıkça ortaya konmuş olur. İtiraf etmeyenlere ise, göklerin ve yerin, bir yaratıcısının bulunmasının kaçınılmazlığı ortaya konmuş olur. Zaten bu konuda akli bulunan hiç kimse tartışmaz, tereddüt etmez. Çünkü bunu böyle olduğu neredeyse kesin bir bilgi (zorunluluk) seviyesindedir¹⁷⁸.

Kur’ân’ın hedefi, insanları doğru yola irşad olduğu için, beşer aklına tenezzülât-ı ilâhiyye kabilinden, ilzâmî delil kullanarak bu hedefi gerçekleştirmek ister. Kur’ân, insanların fıtraten doğru bilecekleri, emniyetli, faydalı ve garantili neticeleri, kendilerinin zıdları olan tehlikeli, korkulu ve şüpheli olanlarıyla mukayese ettirerek, onları düşündürmeye ve ikna etmeye çalışır¹⁷⁹. Bunu muhataba ardarda yönelttiği istifhâmlar ile yapar. Çünkü, istifhâmda, muhatabı kabule mecbur bırakan (ilzam), benliklerde son derece etkili ve güçlü bir yön vardır¹⁸⁰. Ardarda gelen bu sorular *vav*, *fe* veya *em* gibi atıf harfleri ile peşpeşe dizilerek muhatabı ilzam eder:

Allah Teâlâ, Tûr sûresinde: *أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمْ أَمْ خُلِقُوا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بَلْ لَا يُوقِنُونَ* الخَالِقُونَ “Yoksa kendileri, hiçbir hâlık olmadan mı yaratıldılar. Yoksa yaratan kendileri midir? Yoksa gökleri, yeri onlar mı yarattılar? Hayır, onlar düşünüp kesin inanmazlar” (Tûr, 52/35-36). Yani müşrikler, gökleri ve yeri kendilerinin yarattıklarını kendileri de söylemiyorlar. Hiçbir sebep olmadan bir varlık vücûda gelmez. Onlar, göklerin ve yerin bir varlık olarak ortada durduğunu da görüyorlar. Kendilerinin de mükemmel bir sanat eseri olduklarını kabul ettikleri halde, kendilerini, kendilerinin yarattığını da söylemiyorlar. Öyleyse, akıllı kimsenin yapacağı, bunları yaratıp var eden bir varlığı

¹⁷⁷ Bereke, Abdülğani Muhammed Sa’d, *Üslûbu’d-Da’veti’l Kur’âniyye Belâğaten ve Minhâcen*, 1. Baskı, Mektebet-ü Vehbe, Kâhire, 1403/1983, s. 172.

¹⁷⁸ Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (Ö. 671/1272), *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, el-Mektebetü’l-Arabiyye, Kâhire, 1387/1967, VIII, 335. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Ankebut, 29/61, 63.

¹⁷⁹ Ulutürk, Veli, *Kur’ân-ı Kerim Allah’ı Nasıl Tanıtıyor?*, Nil Yayınları, İzmir, 1994, s. 240.

kabul etmek değil midir? Aklın başka çıkacak yolu yoktur. Bunu kabul etmemek ise, düşünmemek, inadından inkâr etmek olur¹⁸¹. Tûr sûresindeki *em* edatı ile ard arda sorulan bu sorular, muhataptan cevap almak için değil, onun, inkârını ikrara dönüştürmek ve ilzam etmek için yöneltilmiştir¹⁸².

Neml sûresinin 59. ayetinden 64. ayetine kadar geçen altı ayetlik bölümde de inkârcılara ard arda sorular yöneltilmektedir: *قُلْ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَىٰ أَلَمْ يَكُنْ لَهُ الْخَلْقُ كُلُّهُ أَلَمْ يَكُنْ لَهُ الْإِلَهَ الْأَعْلَىٰ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَلِيمُ*

أَمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا أَمْ لَهُ الْإِلَهَ الْأَعْلَىٰ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَلِيمُ “De ki: Hamdolsun Allah’a, selâm O’nun seçtiği kullarına, Allah mı hayırlı, yoksa ortak koştığı şeyler mi? Gökleri ve yeri kim yarattı? Size gökten (kim) su indirdi, onunla sizin bir ağacını dahî bitiremeyeceğiniz gönül açan bahçeler bitirdi? Allah ile beraber başka bir tanrı mı var? Hayır, onlar (hakdan) sapan bir kavimdir.” (Neml, 27/59-60). Bu ayetler okununca akıllı olan kimsenin cevabı değişik olamaz. Göklerde ve yerde bunlara kâdir olamayan, bir fayda ve zarar veremeyen mabudların çokluğunda bir fayda yoktur. Allah hiçbir şey ile kâbil-i kıyas olamayacağından bu mukayesenin müşriklere sırf bir serzeniş olduğu bellidir¹⁸³. Ortak koştukları şeyler ile herşeyin yaratıcısı olan Allah arasında bir eşitliğin söz konusu bile edilemeyeceği, müşrikleri ilzam eden, halleriyle tebkit ve tehekküm ifade eden bu üslup ile ortaya konulmuştur¹⁸⁴. Çünkü, bu ayetlerde gökleri ve yeri yaratan, gökten su indirip onunla güzel bahçeler bitiren Allah’ın gücü ve kudreti öncelikle ortaya konulmakta, sonra da, bir ağacı bile meydana getirmekten aciz olan varlıklarla karşılaştırılmaktadır. Çizilen kainat tablosu ve yeryüzündeki binbir çeşit sebze ve meyve dolu bahçeler, eşsiz bir sanat esri olarak gözler önüne serilirken; aynı zamanda bunlar, sonsuz bir yaratma gücüne sahip bir yaratıcıya işaret etmektedir. Öte yanda ise,

¹⁸⁰ Elmaî, Zâhir Âvâd, *Menâhicü'l-Cedel fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Matba'atü'l-Ferazdak et-Ticariyye, Riyad, 1404/1984, s. 76.

¹⁸¹ Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, s. 240-241.

¹⁸² Firûzâbâdî, I, 441.

¹⁸³ Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, s. 241-242.

¹⁸⁴ Zemahşerî, III, 154.

bir ağacı bile bitirmeye gücü yetmeyen, uydurma tanrıların acziyeti ortaya konmaktadır¹⁸⁵.

Ayetlerde bulunan, ard arda gelen istifhâmlar ile muhatap kendilerini kabule mecbur bırakacak etkili ifadelerde ilzam ile ikna edilmektedir¹⁸⁶.

1.2.2. Mukayeseli Sorularla İkna

Kur'ân-ı Kerim'de, bazen iki istifhâm edatı aynı ayette ard arda gelmektedir. Bu ifade tarzının bir mukayese söz konusu edildiğinde kullanımı dikatlerimizi çekmiştir. Kendisiyle mukayese yapılan bu ayetlerin de çoğunlukla Allah ile uydurma tanrılar arasında olduğu ve muhatabın ilzam edilmek istendiği görülmektedir. Bu üslup ile, Allah'ın varlığına ve birliğine işaret eden fiil ve sıfatlara dikkatler çekilir. Böyle ayetlerde inkârcıların taptıkları şeylerin Allah Teâlâ'nın bu özelliklerinden hiçbirini taşımadığı, böylece onların tanrı olamayacağı fikri pekiştirilmiş, muhatap ikna edilme yoluna gidilmiş olur. Allah Teâlâ ile inkârcıların uydurma tanrıları arasındaki bu mukayesenin örneklerinden bazılarını görelim:

Yusuf (a.s) hapisane arkadaşlarına hitaben: *يَا صَاحِبِي السَّجْنِ أَرَبَابٌ مُتَّفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ* “*Ey benim zindan arkadaşlarım (düşünün bir kere) çeşitli tanrılar mı iyi, yoksa her şeyi (hükümü altında tutan) tek ve mutlak hâkim olan Allah mı?*” (Yûsuf, 12/39). İnsan tabiatı zaten tek varlığa ve bir noktaya dayanmak ihtiyacı duymaktadır. Birçok varlıklar, müteferrik ilâhlar, insanın bu tabii meyil ve insiyakına istinatgâh olamazlar¹⁸⁷. Ayetteki istifhâm, bir istib'ad ifadesi olarak bu durumu zaten açıkça ortaya koymaktadır¹⁸⁸.

Mukayeseli sorular, inkar eden ile inananın durumunun, hiçbir şeyi göremeyen kör ile, kendisine hiçbir şey gizli kalmayan gören kişinin mukayesesinin yapıldığı¹⁸⁹ Ra'd sûresinde de görülmektedir: *قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ* “*De ki: Körle gören,*

¹⁸⁵ İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail (Ö. 774/1373), *Tefsiru'l-Kur'ân-il-Azîm*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1413/1993, III, 381-382; Kutup, V, 2654-2656; Saka, Şevki, *Kur'ân-ı Kerim'in Davet Metodu*, 2. Baskı, Seha Neşriyat, İstanbul, 1991, s. 212.

¹⁸⁶ Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Ra'd, 13/16; Yûnus, 10/59-60, 77; Neml, 27/59-64; Kasas, 28/71-72; Secde, 32/26-27; Saffât, 37/ 149- 156; Tûr, 52/30-43; Kamer, 54/15-32, 42-44; Vakıa, 56/58-72; Kalem, 68/35-41.

¹⁸⁷ Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, s. 241.

¹⁸⁸ Zemahşerî, II, 321; Neseî, II, 222.

¹⁸⁹ Neseî, II, 246.

yahut karanlıkla nûr bir olur mu? Yoksa Allah'a, O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar mı buldular da (ikisinin) yaratması birbirine benzer mi göründü? De ki: Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O her şeye üstün gelendir.” (Ra'd, 13/16).

Bir mukayese de, أَفَمَنْ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ كَمَنْ بَاءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ “Allah'ın rızasına uyan kimse, Allah'ın hışmına uğrayan, yeri de cehennem olan adam gibi olur mu?” (Â-i İmrân, 3/162) ayetindeki istifhamda görmekteyiz. Buradaki istifhâm hemzesinin, inkâr ifade ederek, “Allah'ın rızasına sarılıp da onunla kurtuluşa erenler ile, Allah'ın rızasından yönünü çevirip, ilâhî hışma uğrayanlar arasında açık fark olduğu, yapılan mukayese ile bu iki grup arasında eşitliğin söz konusu bile olamayacağı” ifade edilmiş olmaktadır¹⁹⁰. Halebî (Ö. 756/1355) de aynı mânâyı kabul etmiş ve ayetteki istifhâmın nefy ifade ettiğini belirtmiştir¹⁹¹.

Ayrıca imân ve şirk mensupları için şu ayetlerdeki mukayeseli istifhâmlar ile de hasım ilzam edilmiş olmaktadır:

“De ki: “Bu mu iyi, yoksa korunanlara va'dedilen ebedî cennet mi?” (Furkân, 25/15);

“(...) O halde, ateşin içine atılan mı daha iyidir, yoksa kıyamet günü güvenle gelen mi?” (Fussilet, 41/40);

“Şimdi yüziüstü kapanarak yürüyen mi doğru gider, yoksa dosdoğru yolda yürüyen mi?” (Mülk, 67/22);

İstifham edatlarıyla yöneltmiş soruları müstakil olarak incelemiş olmamıza rağmen¹⁹², bir üslup özelliği olarak dikkatimizi çektiği için bu kullanımı ayrıca inceleme gereği hissettik. Mukayeseli sorularda, çoğunlukla istifhâm-ı inkârî üslubunun kullanılmış olduğu görülürken, bu inkârı tekit eden ikinci bir istifhâm edatı aynı ayette peşpeşe gelmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de yöneltmiş mukayeseli soruların daha çok, Allah'ın varlığı, birliği, ahiret hayatı, öldükten sonra dirilme, hidayeti kabul vb. hususlarda olduğunu görüyoruz. Kur'ân, bu mukayeseli soruları muhatabı önce ikna etmek sonra

¹⁹⁰ Râzî, VII, 176; Elmalılı, II, 1219.

¹⁹¹ Halebî, III, 468.

¹⁹² Bkz. Bu çalışma, s. 37-90.

da susturmak için kullanmıştır¹⁹³. Çünkü bu üslup ile mukayese yapılan iki şeyden hangisinin daha üstün ve daha hayırlı olduğu açıkça ortaya konmuş ve muhatap, ilzam edilmiş olmaktadır¹⁹⁴. Bu tür istifhâmlarda kullanılan istifhâm edatı çoğunlukla *hemze*, bazen de *hel*'dir. Böylesi mukayeseli istifhâmlarda, mukayese edilenin (makîs) ve kendisiyle mukayese edilenin (makîsün aleyh) arasında “*م*” edatı görülmektedir.

1.3. Öğretmek

Allah Teâlâ, soru ve cevap metodunu, muhatapı bilgilendirmede de kullanmaktadır. Bu üslupta, *yeseîlûneke* formunda Hz. Peygamber (s.a.s.)'e öğrenmek maksadıyla sorulan sorulara verilen cevaplarla öğretim hedeflenir.

Günlük hayatta, bilinmeyen birşeyi öğrenmek için sorular sorulmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de bu tür sorular az da olsa bulunmaktadır. Bu, Cenab-ı Hakkın bir öğretim metodudur. Genel öğretimin de vazgeçilmez bir tekniğidir. Allah Teâlâ, mü'minlerin sorularına Kur'ân-ı Kerim'de yer vermiş, onları cevaplandırmış, bununla hem soran muhataba hem de mesaj kendine ulaşan herkese öğretme yoluna gitmiştir¹⁹⁵.

Allah Teâlâ'nın yönelttiği sorular topluma öğretmek, tebkî, tenbîh içindir. Yoksa Allâmu'l-Ğuyûb olan Allah öğrenmek için soru sormaktan müstağnidir¹⁹⁶.

Kur'ân-ı Kerim, bütün hitap tarzlarını en iyi şekilde kullanırken, istifhâm üslûbunu da en ince bir tarzda ele almıştır. Benliklerde iz bırakan ve duygulara tesir ederek harekete geçiren tarzda eşsiz ifade örnekleri vererek, bu üslûba apayrı bir misyon yüklemiştir.

2. KUR'ÂN-I KERİM'DEKİ SORU VE CEVAP METODU

Kur'ân-ı Kerim'in soru sormada ve cevap vermede çeşitli usülleri vardır. Bu usuller, onun zengin ve etkili ifadeleri arasında önemli bir yer teşkil eder.

¹⁹³ Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, s. 240.

¹⁹⁴ İskâfî, Hatîp (Ö. 420/1029), *Dürretü't-Tenzîl ve Ğurretü't-Te'vîl*, Thk. Muhammed Aydın (Basılmamış Doktora Tezi), Mekke, 1994, s. 596-597.

¹⁹⁵ Bkz. Bu çalışma, s. 194-204.

¹⁹⁶ Firûzâbâdî, III, 164.

2.1. Kur'ân-ı Kerim'deki Soru Çeşitleri

Kur'ân-ı Kerim'de soru, *istifhâm edatları*, soruya delâlet eden *bazı fiiller* ve *diğer bazı yollarla* sorulur. Bunları sırasıyla ele alalım:

2.1.1. İstifhâm Edatlarıyla Sorulan Sorular

İstifhâm, sülasisi *fehime* olan fiilin *istif'âl* babından mastarıdır. Lügatta, *bir nesneyi anlamayı istemek mânâsı* taşır¹⁹⁷.

İstifhâm, Arapça'da *birisinden bir şeyi anlatmasını istemek*¹⁹⁸, ve *daha önceden bilinmeyen bir şeyi öğrenmeyi istemek*¹⁹⁹ demektir. Yani, bir şeyi öğrenmek isteyenler bu isteklerini istifhâm ile ifade ederler²⁰⁰.

Arap dilinde, istifhâm için kullanılan edatlar, *hemze, ennâ, eyne, eyyü, eyyâne, kem, keyfe, mâ, metâ, men* ve *hel'dir*²⁰¹. Kur'ân-ı Kerim de istifhâm için, bu edatları kullanmış, bu edatlarla sorular yöneltmiştir. Bu edatlar dışında, *lev lâ* ile de sorular sormuştur²⁰².

Kur'ân-ı Kerim'de, istifhâm edatları sayıca daha çok ve kullanım alanı daha geniş olduğu için, Kur'ân ilimleri literatüründe, *istifhâm*, yine aynı anlam için kullanılan bir fiil olan *süâl*'den daha çok kullanılmaktadır.

İstifhâm edatlarıyla soru, bilmeyen kişi tarafından öğrenmek maksadıyla yöneltilirken; bazen de bir bilen tarafından, bilmeyen başkasına öğretmek maksadıyla da yöneltilir²⁰³. Cibril hadisi başkalarına öğretmek maksadı taşıyan sorulara verilebilecek en güzel örnekler arasında yer alır²⁰⁴. Kur'ân-ı Kerim, istifhâm edatlarını,

¹⁹⁷ Mütercim Âsım, Ebu'l-Kemâl Ahmet (Ö. 1235/1819), *Kâmus Tercemesi Okyânus*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1305/1887, IV, 434.

¹⁹⁸ İbn Manzur, XII, 459.

¹⁹⁹ İbn Kayyim, el-Cevzîyye, Şemsüddin Ebi Abdillâh Muhammed, (Ö. 751/1350), *Kitabü'l-Fevâidü'l Müşevvik ilâ Ulûmi'l-Kur'ân ve İlmi'l-Beyân*, 1. Baskı, Matba'atü's-Seâde, Mısır, 1327/1909, s. 160; Hâşimî, s. 85; Cârîm, I, 192, 194; Bolelli, Nusrettin, *Belâğat (Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 41.

²⁰⁰ Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 10-11; Suyûtî, *İtkân*, II, 883.

²⁰¹ Ebu'l-Bekâ, s. 70; Cârîm, I, 194-196; II, 104-105; Bolelli, s. 41.

²⁰² Kendisiyle sorular sorulmuş olan *lev la* edatı, *hel* ve *la*'dan mürekkep olduğu için, bu çalışmamızda, *hel* edatı içerisinde ele alınmıştır (Bkz. Bu çalışma, s. 87-89).

²⁰³ Sübkî, Bahâüddîn (Ö. 773/1371), *Arûsü'l-Efrâh min Şerhi't-Telhîs*, 2. Baskı, Kahire, 1342/1923, II, 307; Bilgegil, s. 259.

²⁰⁴ Bkz. Müslim, İmân, 1.

çoğunlukla, asıl mânâsı ve kullanımı dışında, nefy, inkâr, tevbih, tazim, tahkîr, istibtâ, taaccüb, tesviye, temennî ve teşvik vb. mânâlar ifade etmek için kullanmıştır²⁰⁵.

Kur'ân-ı Kerim'de kullanılan istifhâm edatları, çeşitli mânâ ayırımlarını ifade ederler. Bu bakımdan, anlatılacak istifhâm edatlarının mânâ ayırımlarının müfessirlerin kanaatlerine göre farklılık arzedebileceğini belirtmek faydalı olacaktır. İstifhâm edatlarını, Kur'ân-ı Kerim'deki mânâlarına göre, tasnif ve tanzim ederken, bu konuda otorite ilim adamlarının görüşlerinin kesiştiği mânâ ayırımlarını, kendi tercihlerimizi de katarak değerlendirdik. Bazen farklı yaklaşımları da aktardık.

Bu bakış açısıyla, Kur'ân-ı Kerim'de istifhâm için kullanılan edatlar ve özelliklerini inceleyelim:

2.1.1.1. “Hemze: ı”

Hemze, Arap alfabesinin ilk harfi olup²⁰⁶; sadece üstün hareke ile istifhâma delâlet eder²⁰⁷. Hem Arap dilinde, hem de Kur'anı Kerim'de çok zengin kullanımı bulunan hemzenin, kullanımlarından biri de istifhâmdır²⁰⁸.

Cümledeki gerçek vazifesi bilgi istemek olan hemzenin, kendisini diğer istifhâm edatlarından ayırıcı çeşitli özellikleri vardır:

Hemze diğer soru edatlarının aksine, atıf edatlarından ve şart edatından önce gelir:

أَتَمَّ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ الْآنَ وَقَدْ كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ “(Azab) başınıza geldikten sonra mı inanacaksınız?” (Yûnus, 10/51) ayetinde olduğu gibi, istifhâm harfî, atıf edatından önce gelmiştir²⁰⁹. Böyle durumlarda istifhâm, muhatapı kınama ve azarlama (takri' ve tevbih) ifade eder²¹⁰.

Diğer soru edatları ise atıf edatlarından ve şart edatından sonra gelir:

²⁰⁵ Bkz. Bu çalışma, s. 17-31.

²⁰⁶ Ebû Şâme, Şihabüddîn Abdurrahman b. İsmail (Ö. 665/1266), *İbrâzü'l-Meânî min Hırzi'l-Emânî fi'l-Kırâati's-Seb'i li'l-İmâmi's-Şâtübî*, el-Camiati'l-İslâmiyye, Medîne, 1413/1993, I, 346.

²⁰⁷ İbn Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî (Ö. 833/1430), *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, Thk. Ali Muhammed ed-Debbâ', Dâru'l-Fikr, ts., I, 362.

²⁰⁸ Bilgi için bkz. Firûzâbâdî, II, 4 -7.

²⁰⁹ Bilgi için bkz. İbn Hişâm, I, 15-16.

²¹⁰ Râzî, XVII, 109. Diğer birkaç örnek için bkz. Bakara, 2/100; Âl-i İmrân, 3/144; A'râf 7/98; Enbiyâ, 21/34.

فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنِنَ “Size ne oldu ki, iki yüzlüler hakkında iki guruba ayrıldınız?” (Nisâ, 4/88) ayetinde görüldüğü gibi hemzenin dışında kalan soru edatlarından biri olan *mâ*, hemzedeki durumun aksine atıf edatı olan *fe*’den sonra gelmiştir²¹¹.

Hazfî de caiz olan hemze²¹², bir şeyin tasavvur²¹³ ve tasdikini²¹⁴ istemek için kullanılır. Aynı anlamı ifade için kullanılan *hel* edatı sadece tasdik, diğer istifhâm edatları da sadece tasavvur içindir²¹⁵.

Hemze, hem müsbet, hem de menfî cümlelere dahil olur²¹⁶:

قُلْ أَنْتُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ “Siz, yeri iki günde yaratanı mı inkâr ediyor ve O'na eşler koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir.’ de.” (Fussilet, 41/9) âyetinde hemzeyi müsbet cümleye dahil olmuş görürken;

أَلَمْ نُهْلِكِ الْأَوَّلِينَ “Biz, öncekileri helâk etmedik mi?” (Mürselât, 77/16) âyetinde ise menfî cümleye dahil olduğu görülür.

Hemze, olumlu (müsbet) cümleye dahil olduğunda mânâyı olumsuz; olumsuz (menfi) cümleye dahil olduğunda ise mânâyı olumluya dönüştürür:

أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ “Öğüt alacak kişinin öğüt alabileceği kadar bir süre sizi yaşatmadık mı?” (Fâtır, 35/37).

أَوَلَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ “(Münâfiklar) her yıl bir veya iki kere çeşitli belâlara çarptırıldıklarını görmüyorlar mı?” (Tevbe, 9/126).

²¹¹ Diğer birkaç örnek için bkz. En’âm, 6/95; Ahkâf, 46/35; Müzzemmil, 73/17; Tekvîr, 81/26.

²¹² Bkz. Bu çalışma, s. 105-108.

²¹³ Tasavvur sorusu, müfred bir şeyi sormak için sorulan sorudur. Meselâ: “Ali mi, yoksa Halit mi yolcudur?” sorusu böyle bir sorudur. Bu durumda, ikisinden birinin yolculuğa çıktığını biliyorsun. Fakat muhataptan hangisi olduğunu belirtmesini istiyorsun. Bu nedenle, bu soruya yolculuğa çıkan kimse belirtilmek sûretiyle cevap verilir: “Ali (yolculuğa çıktı)” cevabı verilir (Bolelli, s. 41).

²¹⁴ Tasdik sorusu ise, öznede veya sözde özneye isnâd edilen durumun sabit olup olmadığını öğrenmek maksadıyla sorulan sorulardır. Yani, bu tür sorular, herhangi bir hükmün meydana gelip gelmediğini öğrenmek için sorulan sorulardır. Meselâ : “Ali yolculuğa çıktı mı?” sorusu bu tür bir sorudur. Bu durumda, yolculuğa çıkılıp çıkılmadığı öğrenilmek istenmektedir. Bu sebeple bu soruya, “evet” veya “hayır” demek sûretiyle cevap verilir (Bolelli, s. 41-42).

²¹⁵ Zerkeşî, IV, 178; Suyûtî, *İtkân*, I, 462-463; Ebu'l-Bekâ, s. 691.

²¹⁶ Suyûtî, *İtkân*, I, 462-463; Ebu'l-Bekâ, s. 691.

أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْفُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا “Hem bizim, arazilerini etrafından eksiltip durduğumuzu görmüyorlar mı?” (Ra’d, 13/41) ayetlerinde istifhâm hemzesi, “evet, yaşattık.” ve “evet, görüyorlar.” şeklinde mânâyı olumluya dönüştürmüştür²¹⁷.

Olumlu sorular, kendileriyle ilgili cevabı pekiştirirler: “kıyamet mi kopar?” sorusu “elbette kıyamet kopmaz.” takdirindedir. Olumsuz sorular ise, kendileriyle ilgili olumlu cevabı pekiştirirler: “ister misin?”, “râzı olur musun?” soruları; “asla istemezsin.”, “elbette hayır.” cümlesiyle sorunun olumsuz cevabı kesinlik kazanır²¹⁸.

Ayrıca, hemze, fiil veya ismin başında yer almasına göre anlatıma farklılık kazandırır. Şöyle ki: Şayet istifhâm “yaptın mı?” (ء فَعَلْتَ) şeklinde fiil ile başlamış ise o zaman şüphe fiilin bizzat kendisindedir ve bu sorudan maksat, o “fiilin varlığını” öğrenmekle ilgilidir. Eğer istifhâm “sen mi yaptın?” (ء ا ن ت فَعَلْتَ) şeklinde isimle başlamışsa, soru “failin kim olduğu” ile ilgilidir ve tereddüt de fail ile ilgilidir. “Yazmakta olduğun kitabı bitirdin mi?” (ء فَرَعْتَ مِنْ ا ل ك تَابِ ا ل ذِى تَكْتَبُهُ) cümlesinde soru, bitirme fiili ile ilgiliyken; “Bu kitabı sen mi yazdın?” (ء ا ن ت كَتَبْتَ هَذَا ا ل كِتَابِ) cümlesinde ise soru, failin kim olduğuna yöneliktir²¹⁹.

Bu ayırım ile, istifhâmın “Bu kitabı sen mi yazdın?” (ء ا ن ت كَتَبْتَ هَذَا ا ل كِتَابِ) şeklinde fail ile başlaması, takrir ifade eder. Bununla maksat o kişinin fail olduğunu kendisine ikrar ettirmektir. Bu durumu Kur’ân-ı Kerim’de de müşahede etmekteyiz:

قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا يَا إِبْرَاهِيمَ “(İbrâhim’i getirdiler), dediler ki: ‘İbrâhim, tanrularımıza sen mi yaptın bunu?’” (Enbiyâ, 21/62) ayetinde putperestler, bu ifade ile sadece putlarının kırılmış olmasını dile getirmiyor, aynı zamanda, kırılma hadisesinin, kendisi tarafından gerçekleştirildiğini Hz. İbrahim (a.s)’e ikrar ettirmek istemiş oluyorlar²²⁰.

İstifham hemzesi, kendisinden sorulan şeyden haber vermeyi gerektirirken²²¹, bazen de istifhâmlıktan çıkarak başka mânâlara gelir²²². Kur’ân-ı Kerim, istifhâm hemzesini

²¹⁷ İsfehânî, Râğıb Hüseyin b. Muhammed (Ö. 502/1108), *el-Müfredât fi Ğaribi’l- Kur’ân*, Thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Dâru’l- Marife, Beyrut, ts., s. 35. İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, I, 17. Diğer birkaç örnek için bkz. A’raf, 7/172; Tâhâ, 20/133; Tîn, 95/8.

²¹⁸ Bilgegil, s. 264-265.

²¹⁹ Cürcânî, *Delâilü’l-İ’câz*, s. 111.

²²⁰ Cürcânî, *Delâilü’l-İ’câz*, s. 113.

²²¹ Râzî, V, 7.

²²² İsfehânî, s. 34; Zerkeşî, IV, 178; Suyûtî, *İtkân*, I, 462-463; Ebu’l-Bekâ, s. 691.

anlatıma zenginlik katan bu yönüyle çok kullanır. Üstelik, Kur’ân-ı Kerim, bu üslub ile, önemli mânâ ayırımları ifade eder. Kur’ân-ı Kerim’de, istifhâm edatları içinde en çok kullanılan hemzedir. Bu edat, inkâr, nefy, tevbih, emir, istihzâ, takrir ve taaccüb ifadesi gibi bir çok anlam yüklenmiştir. Anlatıma göre, bazen bu anlamlardan yalnız bir tanesini ifade ederken; bazen de ikili anlam ifade eder:

Hemzenin **inkâr** ifadesi olarak kullanımı:

أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ قَالَ
الكَّافِرُونَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ مُبِينٌ “İçlerinden birine, ‘İnsanları uyar ve inananlara, Rab’leri katında yüksek makamlar olduğunu müjdele’ diye vahyetmemiz, insanların tuhafına mı gitti ki, kâfirler: ‘Bu apaçık bir büyücüdür’ dediler?” (Yûnus,10/2) ayetinde müşriklerin taaccüblerinin kabul edilecek bir durumunun olmadığı istifhâm-ı inkârî ile ifade edilmiştir. Ayet, bu üslup ile, “ifade edilen hususlarda şaşılacak bir şey olmadığını” teyit etmektedir²²³. İbn Atiyye (Ö. 546/1151), inkârcıların, bu inkâr ve taaccüblerinin, yalanlama (tekzip) ifade edecek boyutlarda olduğunu belirtmiştir²²⁴. Neseî (Ö. 710/1310) ise, ayetteki istifhâmın inkârî olduğunu belirttikten sonra, şaşılacak durumun (taaccüb), müşriklerin kendi tutumlarının olduğunu ifade etmiştir²²⁵.

وَإِنْ تَعْجَبَ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أُنْذِرْنَا كُنَّا تَرَابًا أُنْذِرْنَا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ “Eğer şaşacaksan, asıl şaşılacak şey, onların şu sözleridir: ‘Biz toprak olduğumuz zaman mı, biz mi yeniden yaratılacağız’”(Râ’d, 13/5) ayetindeki istifhâm, inkâr ifade etmektedir. Buradaki istifhâm ile, inkârcıların toprak olacaklarını değil, toprak olduktan sonra yeniden dirilmeyi inkâr ettikleri ifade edilmektedir²²⁶. Peşpeşe gelen iki istifhâm, tekid ifade ederken, onların bu konudaki büyük hırslarını da ortaya koymaktadır²²⁷.

أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ يُخْشِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا “Allah’ın üzerinde bulunduğunuz kara tarafını ters çevir(ip batır)mayacağından, üzerinize taşlar savuran bir kasırga göndermeyeceğinden emin misiniz?” (İsra, 17/68) ayetindeki istifhâm-ı inkârî

²²³ Râzî, XVII, 5; Halebî, VI, 144; Ebu’s-Suûd, IV, 116.

²²⁴ İbn Atiyye, VII, 96

²²⁵ Neseî, II, 153.

²²⁶ İbnü’l-Enbârî, II, 48; Neseî, II, 242.

²²⁷ İbnü’l-Enbârî, II, 48.

ile, inkârcıların, “kendilerini güven içinde görmelerinin uygun olmadığı” ifade edilmiştir²²⁸.

Hemzenin **nefy** ifadesi için kullanımı:

أَفَأَنْتَ تَسْمَعُ الصَّمَّ “Fakat sağırlara sen mi duyuracaksın?” (Yûnus, 10/42) ayetindeki istifhâm, nefy ifade ederek, Hz. Peygamber (s.a.s.)’i, ilâhî buyrukları, sağırlara benzetilen inkarcılara işittiremeyeceği konusunda bilgilendirirken, aynı zamanda Hakka karşı kulaklarını tıkayanların îmân etmeleri için çok gayret sarfeden kendisini teselliye de ifade etmektedir²²⁹.

قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ “Peygamberleri dediler ki: ‘Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe olabilir mi?’” (İbrâhim, 14/10) ayetindeki istifhâm nefy için olup; gökleri ve yeri yaratan Allah’ın varlığı ve birliği hakkında hiçbir şüphe olmadığını ifade için kullanılmıştır²³⁰. Kurtubî (Ö. 671/1272)²³¹, Neseî (Ö. 710/1310)²³² ve Suyûtî (Ö. 911/1505)²³³, buradaki istifhâmı, istifhâm-ı inkârî olarak değerlendirmektedir. Ayetteki istifhâmı, gerek nefy, gerek inkâr ifade etmesi yönünde değerlendiren her iki yaklaşımda da Allah Teâlâ’nın birliği konusunda şüphe olmadığı ifade edilmiş olmaktadır.

أَفَأَنْتَ تَنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ “Artık o ateşteki kimseyi, sen mi kurtaracaksın?” (Zümer, 39/19) ayetinde Hz. Peygamber (s.a.s.)’in, Ebu Leheb’i ve çocuğunu ateşten kurtaramayacağı (لست منقذ) ²³⁴, buna gücünün yetmeyeceği (لا تقدر) ²³⁵ ifade eden istifhâm hemzesi ile vurgulanmıştır.

Hemzenin **tevbih** ifade etmesi:

أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ “Allah’a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?” (A’râf, 7/28). İbn Atiyye (Ö. 546/1151), ayetteki istifhâm ile, Allah’a karşı yalan ve iftiraları

²²⁸ Neseî, II, 321; Ebu’s-Suûd, V, 185; Âlûsî, XV, 116. Diğer birkaç örnek için bkz. Bakara, 2/61, 100; Mâide, 5/104; En’âm, 6/14,19, 114; A’râf, 7/63, 71; Yûnus, 10/59, 91; Neml, 27/60; Zümer, 39/64; Fussilet, 41/9.

²²⁹ Beğavî, III, 191; Hâzin, III,191; İbnü’l-Kayyim, s. 36-37.

²³⁰ Beğavî, IV, 35; İbnü’l-Enbârî, II, 341.

²³¹ Kurtubî, IX, 346.

²³² Neseî, II, 256.

²³³ Suyûtî, *Celâleyn*, I, 207.

²³⁴ İbnü’l-Kayyim, s. 36.

sebebiyle, inkârcıların kınanmış (tevbih) oldukları görüşündedir²³⁶. İbn Kayyim el-Cevziyye (Ö. 751/1350) ve Ebu's-Suud (Ö. 951/1544), kınama (tevbih)'nin, azarlama (takri') ile birlikte bulunduğunu belirtmiştir²³⁷. Neseî (Ö. 710/1310), ayetteki istifhâm ile, inkârcıların bu tutumlarının tasvib edilmediğini (inkâr) ve kınanmış (tevbih) olduklarını ifade etmiştir²³⁸. Bu bakış açılarının ortak noktası olarak, ayetteki istifhâmın, inkârcıları kınama (tevbih) ifadesi olarak kullanımı dikkatleri çekmektedir.

قَالَ فِرْعَوْنُ آمَنْتُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ آتَنَ لَكُمْ “*Firavun: ‘Ben size izin vermeden ona inandınız mı?’ dedi.*” (A’râf, 7/123). Âlemlerin Rabbi olan Allah’a îmân eden sihirbazlar, ayetteki istifhâm üslûbuyla Firavun tarafından tevbih edilmiştir²³⁹.

قُلْ أِبَالَهُ وَآيَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ “*De ki: ‘Allah ile, O’nun ayetleriyle ve O’nun Rasûlü ile mi alay ediyorsunuz?’*” (Tevbe, 9/65) ayetindeki istifhâmın, Kur’ân ve Hz. Peygamber (s.a.s.) ile alay etme cüreti gösteren münafıklar hakkında, tevbih ifadesi olarak kullanıldığı ifade edilirken²⁴⁰; Hazin (Ö. 725/1325), buradaki tevbih ifadesinin aynı zamanda takri’ de ifade ederek kınamayı daha tekitli olarak ifade ettiğini kabul eder²⁴¹. İbn Atiyye (Ö. 546/1151), istifhâmın, tehdit (vaid) için kullanılmış olduğu görüşündedir²⁴².

Hemze'nin kullanımlarından biri de **emir**'dir:

أَسَلَّمْتُمْ “*Siz de müslüman oldunuz mu?*” (Âl-i İmrân, 3/20) ayetinin, emir anlamı taşıyan bir istifhâm olduğu, Beğavî (Ö. 516/1122), İbnü'l-Enbârî (Ö. 577/1181), İbnü'l-Cevzî (Ö. 597/1201), Râzî (Ö. 606/1209), Hâzin (Ö. 725/1325), İbn Hişâm (Ö. 761/1359) ve Suyûtî (Ö. 911/1505) tarafından ifade edilerek, ayet, *müslüman olun* (اسلموا) şeklinde kabul edilmiştir²⁴³.

²³⁵ Beğavî, VI, 71; Hâzin, VI, 71. Diğer birkaç örnek için bkz. Âl-i İmrân, 3/80; Yûnus, 10/43, 99.

²³⁶ İbn Atiyye, V, 478.

²³⁷ İbnü'l-Kayyim, s. 37; Ebu's-Suud, IV, 163.

²³⁸ Neseî, II, 50.

²³⁹ Neseî, II, 70; Halebî, V, 420; Elmahlî, IV, 2235. Diğer birkaç örnek için bkz. Bakara, 2/100; Âl-i İmrân, 3/106; A’râf, 7/123; Neml, 27/84.

²⁴⁰ Zemahşerî, II, 200; Neseî, II, 134; Ebu's-Suud, IV, 80.

²⁴¹ Hâzin, III, 118.

²⁴² İbn Atiyye, VI, 555. Diğer bir örnek için bkz. Şuarâ, 26/165.

²⁴³ Beğavî, I, 331; İbnü'l-Enbârî, I, 196; İbnü'l-Cevzî, I, 297; Râzî, VII, 728; Hâzin, I, 331; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, I, 18; Suyûtî, *İtkân*, II, 887.

أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ وَيَسْتَغْفِرُونَهُ “*Hâlâ Allah’a tevbe edip, O’ndan af dilemiyorlar mı?*” (Mâide, 5/74) ayetindeki istifhâm, emir mânâsı taşıyan bir istifhâm olup “Allah Teâlâ, bu büyük günahtan tevbe istiğfar etmenizi size emrediyor.” şeklinde anlaşılmıştır²⁴⁴. İbn Atiyye (Ö. 546/1151), bu istifhâmın, tevbe ve istiğfara teşvik için kullanıldığı görüşündedir²⁴⁵. Neseî (Ö. 710/1310), bu üslup ile inkârcıların, şiddetli bir şekilde tehdit edildiği, küfürde ısrar etmeleri sebebiyle de kendilerine taacüb edilmesi gerektiği kanaatini taşımaktadır²⁴⁶. Gerek emir, gerek teşvik ifade ettiği söylenen bu ayetten, muhataptan, tevbe etmesinin beklendiğini anlamamız mümkündür.

أَتَصْبِرُونَ “*Sabrediyor musunuz?*” (Furkân, 25/20) ayeti de, emir anlamıyla *sabredin* (اصبروا) şeklinde anlaşılmıştır²⁴⁷.

Hemze, **istihzâ** ifadesi olarak da kullanılmıştır:

قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَاتِكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ “*Ey Şuayb, dediler, senin namazın mı sana, babalarımızın taptığı şeylerden, yahut mallarımız üzerinde dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi emrediyor*” (Hûd, 11/87). Neseî (Ö. 710//1310), Hâzin (Ö. 725/1325), Suyûtî (Ö. 911/1505), ve Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574) ayetteki istifhâmın, istihzâ için kullanıldığını ifade etmiştir²⁴⁸. Zemahşerî (Ö. 538/1143), ayetteki, alay ifade eden istifhâmın, aynı zamanda bir küçümseme (tahkîr) de ifade ettiğini söyler²⁴⁹. İbn Hişâm (Ö. 761/1359) ve Suyûtî (Ö. 911/1505), buradaki, istifhâmın tehekküm ifade ettiği görüşündedir²⁵⁰.

أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا “*Allah bunu mu peygamber göndermiş?*” (Furkân, 25/41) ayeti için, istifhâmın istihzâ ve tahkîr ifade ettiği söylenmiştir²⁵¹.

أَلَا تَأْكُلُونَ “*Yemez misiniz?*” (Saffât, 37/91) ayetinde İbrâhim peygamber’in, cansız putlara yönelttiği bu sorusu da istihzâ ifadesi için kullanıldığı kabul edilmiştir²⁵².

²⁴⁴ Beğavî, II, 77; Râzî, XII, 60; Hâzin, II, 77.

²⁴⁵ İbn Atiyye, IV, 530.

²⁴⁶ Neseî, I, 295.

²⁴⁷ Suyûtî, *İtkân*, II, 887; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 61.

²⁴⁸ Neseî, II, 201; Hâzin, III, 248; Suyûtî, *İtkân*, II, 889; Suyûtî, *Celâleyn*, I, 187; Ebu’s-Suûd, IV, 232.

²⁴⁹ Zemahşerî, II, 286.

²⁵⁰ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, I, 18; Suyûtî, *Tahbir*, s. 98.

²⁵¹ Beğavî, V, 102; Hâzin, V, 102; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 62.

²⁵² Beğavî, VI, 25; İbn Atiyye, XII, 377; Hâzin, VI, 25; Suyûtî, *İtkân*, II, 889; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 131.

Diğer bir örnek için bkz. Enbiyâ, 21/36.

Hemzenin taşıdığı anlamlar arasında **takrir** (anlatımı yerleştirip pekiştirme) ifade etmesi de yer alır:

أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” (A’raf, 7/172). İbnü’l Enbârî (Ö. 577/1181), Neseî (ö 711/1311), Firûzâbâdî (Ö. 814/1414) ve Suyûtî (Ö. 911/1505), ayetin takrir ifade ederek : “Evet, sen bizim Rabbimizsin.” mânâsını iş’âr etmekte olduğunu kabul etmişlerdir²⁵³.

قَالُوا أَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِآلِهِنَا يَا إِبْرَاهِيمُ “(İbrâhim’i getirdiler), dediler ki: ‘İbrâhim, tanrularımıza sen mi yaptın bunu?’” (Enbiyâ, 21/62) ayetindeki istifhâm takrir içindir²⁵⁴. Cürcânî (Ö. 471/1078) ve İbn Kayyim (Ö. 751/1350), bu ifadenin, putlarının kırılmasını kendisi tarafından gerçekleştirildiğini İbrahim peygamber’e ikrar için kullanılmış bir ifade olduğunu belirtmişlerdir²⁵⁵.

أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ “Biz senin (cahillerin hakka saldırıları karşısında bunalmış) göğsünü açmadık mı (ondaki bunalımları, sıkıntıları giderip onu, koyduğumuz ilim, hikmet ve huzur ile genişletmedik mi)? (İnşirah, 94/1) ayeti takrir ifade ederek “Şüphesiz, biz bunu yaptık, göğsünü genişlettik.” anlamı taşır²⁵⁶.

Hemze’nin **taaccüb** için kullanımı:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ “Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi?” (Bakara, 2/243). Ayetteki bu üslup ile “gördün, bilirsin” anlamı takrir edilirken; olayda söz konusu edilenlerin durumu da, ta’cib edilmiştir²⁵⁷. Ayrıca, burada geçen istifhâmın, “o kişilerin hallerine tenbih” için kullanıldığı görüşü nakledilmiştir²⁵⁸.

قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birisini mi yaratacaksın?” (Bakara, 2/30) ayetindeki istifhâm, itaat edenler yerine, isyan

²⁵³ İbnü’l-Enbârî, I, 100; Neseî, II, 85; Firûzâbâdî, II, 10; Suyûtî, *İtkân*, I, 506.

²⁵⁴ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, I, 18.

²⁵⁵ Cürcânî, *Delâilü’l-İ’câz*, s. 113; İbnü’l-Kayyim, s. 37, 158.

²⁵⁶ Hâzin, VII, 262; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, I, 17; Firûzâbâdî, II, 9; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 265. Diğer birkaç örnek için bkz. Bakara, 2/573; Zümer, 39/32, 36; Kıyâme, 75/40; Duhâ, 93/6.

²⁵⁷ Neseî, I, 122; Suyûtî, *Celâleyn*, I, 37; Ebu’s-Suûd, I, 237.

²⁵⁸ İbn Atiyye, II, 344.

etmeleri söz konusu olanların yaratılması karşısında duyulan taaccübü ifade için kullanılmıştır²⁵⁹.

قَالَ أَبَشْرَثُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَّنِي الْكَبِيرُ فِيمَ تَبَشَّرُونَ “Bana ihtiyarlık dokunmuşken mi beni müjdelediniz? Ne (tuhaf bir şey) ile müjdeliyorsunuz beni? dedi” (Hicr, 15/54) ayetinde de istifhâmın taaccüb ifade ettiği belirtilmiştir²⁶⁰.

Kur’ân-ı Kerim’de, hemzeye ait bu örnekleri değerlendirdiğimizde, inkâr, tevbih, nefy, taaccüb, takrir ve istihzâ gibi farklı mânâların en çok kullanılanının istifhâm-ı inkârî olduğu tesbit edilmiştir. Ayrıca, hemzenin bu kullanımının, tevbih, takri’, taaccüb ifade etme gibi, inkârı destekleyici özellikleri de bünyesinde bulundurduğu görülmüştür.

Hemze, bazen bir fiilin niçin (yapıldığını veya) yapılmadığını inkâr ve failini de kınamak (tevbih) için de kullanılır²⁶¹.

Hemze, istifhâm-ı inkârî ile, “ifade edilen olayın meydana gelmediği” (inkârü’l vuku’) veya “anlatıldığı şekliyle meydana gelmediği” (inkârü’l vâkı’) şeklinde iki mânâdan birini ifade için kullanılır²⁶². Hemzeye ait bu özelliği, mazi ve muzari fiil uygulamalarında görelim:

İstifham hemzesi, mazi veya muzari fiilin başında bulunmasına göre mânâ ayırımları taşır. Buna göre, istifhâm hemzesinden sonra, gelen **mazi fiil** şu anlamlara gelir:

Şayet **mazi fiil, gerçekten vuku’ bulmuş bir olayı** ifade ediyorsa, cümledeki istifhâm hemzesi,²⁶³ o fiilin failine yönelik kınama (tevbih) ifade eder. Fûde bu kullanımın mânâyı daha da zenginleştireceğini ileri sürerek; fiilin kötülüğünü, o fiilin kınama sebebi olacağını ve failinin kendisine taaccüb edilecek bir konumda olduğunu kabul eder ve bununla ilgili olarak *inkârü’l vakı’* nitelendirmesinde, böyle bir yaklaşımda bulunur²⁶⁴. Meselâ, أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ “İnanmanızdan sonra inkâr mı ettiniz?.” (Âli İmrân,

²⁵⁹ Zemahşerî, I, 271; İbn Atiyye, I, 229; Neseî, I, 40; Sâbûnî, I, 48.

²⁶⁰ Zemahşerî, II, 392; Neseî, II, 274; Şeyhzâde, III, 158; Ebu’s-Suûd, V, 81; Sâbûnî, II, 112. Diğer birkaç örnek için bkz. Bakara, 2/246; Kehf, 18/74, Neml, 27/20.

²⁶¹ Cürcânî, *Delâilü’l-İ’câz*, s. 114.

²⁶² Şeyhzâde, II, 114; Ebu’l-Bekâ, s. 691.

²⁶³ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, I, 17-18.

²⁶⁴ Fûde, s. 13.

3/106) ayetinde, îmân ettikten sonra, inkârın çirkinliği ifade edilmiş; inkârcılar tevbih edilmiştir²⁶⁵. Neseî (Ö. 711/1310), istifhâm ile, inkârcıların kınandığı (tevbih) ve şaşılacak hallerine (taaccüb) dikkat çekilmek istendiği kanaatindedir²⁶⁶.

أَكْفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّأَكَ رَجُلًا “*Seni topraktan, sonra nutfe (sperma)’den yaratan, sonra da seni bir adam biçimine koyan Rabb’ini inkâr mı ettin?*” (Kehf, 18/37) ayeti ile inkârın çirkinliği ifade edilirken; fail kınanmış (tevbih) ve bu tutumunun şaşılacak (taacübî) bir davranış olduğu ifade edilmiş olmaktadır. İbn Atiyye (Ö. 546/1151), buradaki istifhâmın, tevbih ifade ettiğini iddia etmektedir²⁶⁷.

أَوْعِيبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ نِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ “*Korunup da merhamete uğramanız için, içinizden sizi uyaracak bir adam aracılığı ile bir zikir (sizi ikâz eden bir Kitap, size şan ve şeref verecek bir kanun) gelmesine şaştınız mı?*” (A’râf, 7/63). İbn Atiyye (Ö. 546/1151), istifhâm hemzesinin, tevbih ve istib’âd ifade ettiği görüşündedir²⁶⁸. Neseî (Ö. 710/1310), istifhâm ile, bu durumun şaşılacak bir durum olmadığını (inkâr)²⁶⁹, Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574) ise, bu yaklaşımın imkansızlığını (istib’âd) ve şaşılacak bir durum varsa onun da inkârcıların durumu (tacib) olduğunu ifade etmiştir²⁷⁰.

Ayetlerdeki *inkâr* ve *taaccüb* fiilleri, kabul görmeyen fiiller olduğu için muhatapların bahis konusu işleri yapmaması gerektiğini, bunları yaptıkları için, kınama (tevbih) ile karşı karşıya kaldıklarını ifade etmektedir.

İstifhâm hemzesi; güven duyma (امن) fiilinin başında bulunduğu da; kişinin kendini güvende hissetmesinin doğru olmadığını (inkâr), o fiilin kınama (tevbih) sebebi olacağını ve failinin kendisine taaccüb edilecek bir konumda olduğunu gösterir (inkâr’l vakı’)²⁷¹.

A’râf sûresi 97, 98, 99, Nahl sûresi 45 ve Mülk sûresinin 17. ayetlerinde geçen, güven duyma (امن) fiillerinin başında bulunan istifhâm, kendilerini güven ve emniyet içinde

²⁶⁵ İbn Atiyye, III, 259; İbnü’l-Enbârî, I, 214; Hâzin I, 401.

²⁶⁶ Neseî, I, 174.

²⁶⁷ İbn Atiyye, IX, 311.

²⁶⁸ İbn Atiyye, V, 546.

²⁶⁹ Neseî, II, 58.

²⁷⁰ Ebu’s-Suûd, III, 236.

²⁷¹ Ebu’s-Suûd, III, 254; V, 117; Fûde, s.14.

görenlerin kendilerini emniyet içinde görmemeleri gerektiğini, ilâhî azaba dâçar kalmakla tehdidi ifade eden örnekler arasında gösterilebilir²⁷².

Şayet *mazi fiil, vuku' bulmamış bir olay* ise o zaman istifhâm, böyle bir olayın meydana gelmediğini (inkâr'ı vuku'), meydana gelmesinin çok uzak olduğunu, o olayı iddia edeni tehekküm ile birlikte, o olayın meydana gelmesinin imkansızlığını ifade eder²⁷³. İbn Hişâm (Ö. 761/1359) da, bu ifade ile bu olayın meydana gelmemiş olduğunu, dolayısıyla müddeiyi tekzip için kullanılmış olduğunu kabul etmektedir²⁷⁴.

أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُم بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا “(Ey müşrikler) Rabbiniz, erkek çocukları sizin için ayırdı da, kendisi meleklerden kız çocuklar mı edindi?” (İsrâ, 17/40) ayetinde böyle bir durumun söz konusu olmadığı, istifhâm-ı inkâr ile ifade edilmiştir²⁷⁵. İbnü'l-Cevzî (Ö. 597/1201), buradaki istifhâmın, inkârcıları kınamak (tevhîh) için kullanıldığını söylerken²⁷⁶; Halebî (Ö. 756/1355), inkâr ve tevhîhi içiçe görür²⁷⁷. İbn Hişâm (Ö. 761/1359) ve Suyûtî (Ö. 911/1505), hemzenin, kendinden sonra gelen fiilin vuku' bulmadığını ifade etmekte ve bu iddiada bulunanı tekzip ettiği görüşündedir²⁷⁸. Ayetteki istifhâm ile, çocukların taksimi gibi bir iddianın kabul edilemeyeceği (inkâr), üstelik, böyle bir iddiayı ortaya atanların kınanması (tevhîh) gerektiği vurgulanmış olmaktadır.

أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ “Allah, kızları oğullara tercih mi etmiş?” (Sâffât, 37/153) ayetinde iddia edildiği gibi bir seçimin ve tercihin olmadığı (inkâr) ifade edilmiştir²⁷⁹. Buradaki istifhâm-ı inkârın takri' manasında da kullanıldığı belirtilmiştir²⁸⁰. İbn Atiyye (Ö. 546/1151) ve Neseî (Ö. 710/1310), istifhâmın kınama (tevhîh) ifade ettiği görüşündedir²⁸¹. Ayetteki istifhâmın, Allah'ın, böyle bir tercihinin söz konusu olamayacağını (inkâr) açıkça ortaya koyması yanında, bu iddiada bulunanları kınama (tevhîh) ifade ettiği anlaşılmaktadır.

²⁷² Bkz. Ebu's-Suûd, III, 254; IX, 7.

²⁷³ Fûde, s.16.

²⁷⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, I, 17.

²⁷⁵ Zemahşerî, II, 450; Neseî, II, 315; Ebu's-Suûd, V, 173; Âlûsî, XV, 81.

²⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, V, 28.

²⁷⁷ Halebî, VII, 358.

²⁷⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, I, 17; Suyûtî, *Tahbir*, s. 98.

²⁷⁹ Ebu's-Suûd, VII, 207-208.

²⁸⁰ Halebî, IX, 333.

²⁸¹ İbn Atiyye, XII, 405; Neseî, IV, 29.

أَشْهَدُوا خَلْقَهُمْ “Acaba meleklerin yaratılışlarını mı görmüşler?” (Zuhruf, 43/19) ayetindeki istifhâm ile, meleklerin yaratılışlarını görmenin söz konusu olmadığı, dolayısıyla böyle bir iddiada bulunanları tehekküm ve alay ifade etmekte olduğu belirtilmiştir²⁸². İbn Atiyye (Ö. 546/1151), buradaki istifhâmın, kat’i delilden yoksun, boş iddiada bulunan bu kişileri kınayan (tevbih) bir istifhâm olduğunu kabul eder²⁸³. İbn Hişâm (Ö. 761/1359), istifhâmın, meleklerin yaratılışlarını görmenin söz konusu olamayacağını ve bu iddiada bulunanları tekzip ifade ettiği görüşündedir²⁸⁴.

İstifham hemzesinden sonra *muzari* fiil bulunmasına göre, ifade şu hali alır:

Vuku’ bulmuş bir olayı ifade için kullanılmış olan muzari fiilin başındaki istifhâm hemzesi, hem vuku’ bulan olayın çirkinliğini (inkâru’l-vâkı’) ortaya koyar, hem de tehekküm ifade eder. Bazen tehdit (vaid) ifade eder²⁸⁵:

قُلْ أَتُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ “De ki: “Siz, Allah'a göklerde ve yerde bilemeyeceği bir şeyi mi haber veriyorsunuz?” (Yûnus, 10/18) ayetindeki istifhâm, Suyûtî (Ö. 911/1505) tarafından, istifhâm-ı inkârî olarak nitelendirilirken²⁸⁶; Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574) bu istifhâmın, takri’ ve tehekküm ifade ettiği görüşündedir²⁸⁷.

أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ “İnsan, kendisinin kemiklerini biraraya toplayamayacağımızı mı sanır?” (Kıyâme, 75/3) ayetindeki istifhâm, inkâru’l-vak’i için olup, bu iddianın çirkinliğini (takbih) ifade için kullanılmıştır²⁸⁸. İnkâru’l-vâkı’ ve iddianın çirkinliğinin (takbih) ifade edildiği bu istifhâm ile aynı zamanda, failler de tevbih edilmişlerdir²⁸⁹.

أَيَحْسَبُ أَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ “İnsan, hiç kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?” (Beled, 90/5) ayetinde, kabul görmemiş, çirkin bir zan’dan bahsedilerek²⁹⁰

²⁸² Nesefî, IV, 115; Ebu’s-Suûd, VIII, 43.

²⁸³ İbn Atiyye, XIII, 203.

²⁸⁴ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, I, 17. Diğer birkaç örnek için bkz. Kâf, 50/15; Tûr, 52/15.

²⁸⁵ Fûde, s.17.

²⁸⁶ Suyûtî, *Celâleyn*, I, 172.

²⁸⁷ Ebu’s-Suûd, IV, 132.

²⁸⁸ Ebu’s-Suûd, IX, 64.

²⁸⁹ İbn Atiyye, XV, 207; Âlûsî, XXIX, 137.

²⁹⁰ Ebu’s-Suûd, IX, 64.

Allah'ın kudreti hakkında böylesi haksız bir zanna kapılan kişi, tehdit (vaid) edilmiştir²⁹¹.

Vuku' bulmamış bir olayı ifade için kullanılan muzari fiilin başındaki istifhâm hemzesi, nefy ve istib'ad anlamında olup; olayın meydana gelmesinin söz konusu olmadığını ifade için kullanılır (inkâru'l-vuku'); inkâru'l-vuku' bazen, techil, bazen suhriyyet (alay), bazen vaid ifade eder²⁹²:

قَالَ أَسْجُدْ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا “İblis: Ben, dedi, çamurdan yarattığın bir kimseye secde mi ederim?” (İsrâ, 17/61) ayetindeki istifhâm Zemahşerî (Ö. 538/1143)'ye göre, inkâr ve tahkîr; İbnü'l-Cevzi (Ö. 597/1201)'ye göre inkâr²⁹³, Âlûsî (Ö. 1270/1854)'ye göre de, inkâr ve taaccüb içindir²⁹⁴. İstifhâm ile ilgili bu ifadeler, iblisin, bu tutumunun tasvib edilmediği (inkâr), onu kınama (tevbih) ve hayret verici tavrını (taaccüb) ifade etmek için kullanıldığı şeklinde değerlendirilebilir.

قَالُوا أَنْتُمْ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ “Biz hiç, sefihlerin (akılsız ve ahmak kişilerin) îmân ettikleri gibi îmân eder miyiz? derler.” (Bakara, 2/13). Münafık ve Yahûdîler'in, kendi aralarında telaffuz ettikleri bu sözlerdeki istifham²⁹⁵, inkâr içindir²⁹⁶

أَتَشْرِكُونَ فِي مَا هَاهُنَا آمِنِينَ “Siz burada, (bahçelerin, pınarların içinde; ekinlerin, salkımları sarkmış hurmalıkların arasında) güven içinde bırakılacak mısınız?” (Şuarâ, 26/146) ayetindeki istifhâm-ı inkârî, bu nimetler içinde olamayacaklarını ifade ederken²⁹⁷, tehdit (vaid) de içermektedir²⁹⁸.

Kur'ân-ı Kerim'de, hemze, münferit olarak kullanımı dışında, “الم تر”, “ارأيت”, “ام” gibi kalıplar ile de istifhâm terkibi oluşturmuştur:

²⁹¹ Âlûsî, XXX, 135. Diğer birkaç örnek için bkz. Nisâ, 4/20; Sâffât, 37/ 86; Hucurât, 49/12.

²⁹² Fûde, s.19.

²⁹³ İbnü'l-Cevzî, V, 42.

²⁹⁴ Âlûsî, XV, 109.

²⁹⁵ Beğavî, I, 34; Hâzin, I, 34.

²⁹⁶ Zemahşerî, I, 182; Neseî, I, 21.

²⁹⁷ Neseî, III, 192.

²⁹⁸ Ebu's-Suûd,

“*Em*: أم ”

Arapçada, *em*, muttasıl ve munkatı olmak üzere iki çeşittir. *Muttasıl* olan, istifhâm hemzesi karşısında bir terdid ifade eder. *Munkatı* olan ise, cümlenin başına dahil olarak, *bel* gibi idrab ile hemze mânâsını tazammun eder. Ancak önünde sarih bir istifhâm bulunduğu zaman hemze takdirine gerek kalmaz. Çünkü böylesi durumlarda, bir sözden başka bir söze intikali ifade eder. Biz bunların ikisini de *yoksa* diye terceme ediyorsak da, *yoksa* esas itibariyle “ve en la” mealinde bir şartiyye olduğundan doğrudan doğruya değil, dolayısıyla bir terceme olur. Onun için bu çeviri, muttasıl *em*’e uygun olsa bile, munkatı *em*’e her zaman uygun olduğu iddia edilemez. Meselâ, “**اللَّهُ خَيْرٌ** ” “*Allah mı hayırlıdır, yoksa onların ortak koştukları şeyler mi?*”(Neml, 27/59) ayetindeki *em* muttasıldır ve *yoksa* mânâsı, buradaki *em* için uygundur²⁹⁹.

İstifhâm hemzesinden sonra gelen *em*, başındaki istifhâm hemzesi ile *hangisi* anlamında kullanılır. Evdeki Zeyd midir, yoksa Amr mıdır? cümlesindeki *em*, “**أَيُّهُمَا فِي الدَّارِ**” (onlardan hangisi evdedir) anlamı taşımaktadır³⁰⁰. Böylesi durumlarda *em*, söz konusu olan iki şeyden birini tayin etme görevi görür. Bu sorunun cevabı “**نَعَمْ**” (evet) veya “**لَا**” (hayır) şeklinde verilmez, cevap şüphe edilen iki şeyden bir tayin edilmek sûretiyle verilir. Bu *em*, Arap dilinde *muttasıl em* diye isimlendirilmiştir³⁰¹.

Araplar, çoğunlukla “fiilde değil, fiilin kime vaki” olduğu hususunda şüpheye düştüklerinde bu edatı kullanırlar. Arapların âdeti, istifhâm’ın bu çeşidini tekit için getirmeleridir³⁰². *Em*, Kur’ân-ı Kerim’de, çoğunlukla inkâr ve buna bağlı olarak tevbih, istib’âd, bazen de takrir ifade eder:

Em’in *inkâr* ifade etmesi:

أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ “*Yoksa siz, Ya ’kub’a ölüm (hali) geldiği zaman orada mı idiniz?*” (Bakara, 2/133) ayetindeki istifhâm, inkâr ifade eder ki, “Yakub’a ölüm geldiğinde siz, onun yanında bulunanlardan değildiniz.” anlamına gelir³⁰³. İbn Atiyye

²⁹⁹ Elmalılı, V, 3689.

³⁰⁰ İsfahânî, s. 24; İbnü’l-Enbârî, I, 149.

³⁰¹ İbn Hişâm, Abdullah Cemâlüddin b. Yûsuf (Ö. 761/1359), *Katrü’n-Nedâ ve Bellü’s-Sadâ*, Dersaadet, İstanbul, ts., s. 306.

³⁰² Râzî, VII, 89.

³⁰³ Zemahşerî, I, 313; Beğavî, I, 114; Râzî, IV, 83; Nesefî, I, 76; Ebu’s-Suûd, I, 164.

(Ö. 546/1151), bu ifadenin, “peygamberlerin, kendi dinlerinden oldukları”nı iddia eden Yahudî ve Hıristiyanları tevbih içeren bir istifhâm olduğu kanaatindedir³⁰⁴.

أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنَ الْمُلْكِ “Yoksa onların mülkten bir payı mı var?” (Nisâ, 4/53) ayetindeki istifhâm, inkâr ifade ederek, “onlar için mülkten hiçbir hisse olmadığı”nı vurgulamaktadır³⁰⁵.

أَمْ يَقُولُونَ اقْتَرَأْ “Yoksa ‘Onu kendisi mi uydurdu?’ diyorlar.” (Yûnus, 10/38) ayetindeki inkâr ifade eden istifhâm ile, Kur’ân’ın uydurma olduğu iddiası iptal edilmek istenmiştir³⁰⁶. Ebu’s-Suûd (Ö. 951/1544), aynı ibare ile ilgili olarak Hûd sûresinin 13. ayetini açıklarken, ayetteki inkârî istifhâmın, aynı zamanda tevbih, ve ta’cib de ifade ettiğini söyler³⁰⁷.

Tevbih ifadesi için kullanımı:

أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَآلَ إِسْرَائِيلَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى “Yoksa siz, İbrahim, İsmail, İshak, Ya’kub ve esbâtın Yahûdî, yahut Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz?” (Bakara, 2/140). Bu söylemde bulunanlar, istifhâm sığası ile kınanmışlar (tevbih)’dir³⁰⁸.

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ “Yoksa, Allah içinizden cihad edenleri belli etmeden, sabredenleri ortaya çıkarmadan cennete gireceğinizi mi sandınız?” (Âl-i İmrân, 3/142) ayetindeki istifhâmın inkâr³⁰⁹ ve tevbih³¹⁰ ifade ettiği belirtilmiştir. Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574), ayetteki istifhâm-ı inkârîyi, istib’âd ifade ettiği yönünde değerlendirmiştir³¹¹.

أَمْ لَهُمْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ “Veya onların Allah’tan başka bir tanrısı mı var?” (Tûr, 52/43) ayetindeki istifhâm, takbih ve tevbih içindir³¹². İbn Atiyye (Ö. 546/1151), Tûr sûresinde tekrar

³⁰⁴ İbn Atiyye, I, 497.

³⁰⁵ Zemahşerî, I, 534; Râzî, VIII, 84; Neseî, I, 231; Hâzîn, I, 546; Halebî, IV, 6; Ebu’s-Suûd, II, 189.

³⁰⁶ Ebu’s-Suûd, IV, 146; Diğer birkaç örnek için bkz. Nisâ, 4/54; Necm, 53/25.

³⁰⁷ Ebu’s-Suûd, IV, 191.

³⁰⁸ Beğavî, I, 117.

³⁰⁹ Zemahşerî, I, 466; Neseî, I, 185.

³¹⁰ Halebî, III, 409.

³¹¹ Ebu’s-Suûd, II, 91.

³¹² Suyûtî, *Celâleyn*, II, 195.

tekrar kullanılan bu edatın, kınama (tevbih) ifadesi için kullanılmış olduğu görüşünü benimsemiştir³¹³.

Em'in, *takrir* ifade etmesi:

أَمْ عَلَىٰ قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا “Yoksa kalpleri kilitli mi?” (Muhammed, 47/24) ayetindeki istifhâmın, takrir ifade ettiği belirtilmiştir. Buna göre ayet, bu kişilerin kalplerinin kilitli olduğu için mesajın oraya ulaşamayacağını ifade etmektedir³¹⁴. Ayetteki istifhâm'ın, isyanları sebebiyle, tehdit (vaid) ve kınama (tevbih) ifade ettiği belirtilmiştir³¹⁵. Kur'an-ı Kerim'de çokça kullanılan bir istihâm şekli olan “أرأيت”³¹⁵, Arapçada “bana bildir” (أخبرني) mânâsına kullanılan bir kelimedir³¹⁶. Bu terkip, aslında görmekle ilgili bir istifhâm'dır. Fakat *tenbih* veya *gelecek söze dikkat çekmek* için kullanılır³¹⁷.

“أرأى” fiili iki meful ile müteaddi olursa ilim mânâsında kullanılır. Bu fiile “ك” dahil edilerek, fiildeki “ت” harfi fethalı olarak “أرأيتك” şeklinde okunur. Bu fetha, tesniye, çoğul ve müennesinde de muhafaza edilir³¹⁸. Zerkeşi (Ö. 794/1392), istifhâmın, bu şekliyle, Arap dilinde kullanılışının bulunmadığını iddia etmiştir³¹⁹.

Eraeyte'nin Kur'an-ı Kerim'de *tenbih* ve *taaccüb* için kullanıldığı görülmektedir:

قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ “Dedi ki: “Şu benden üstün kıldığına da bir bak!” (İsrâ, 17/62) ayetteki istifhâmın, *tenbih* için kullanıldığı, kendisinden sonra gelen metni dikkatlice dinlemesi için uyarı niteliği taşıyan bir ifade olduğu belirtilmiştir³²⁰.

أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى “(Peygamber'i namazdan) menedeni gördün mü?” (Alak, 96/9) ayetteki istifhâm *taaccüb* ifade etmektedir³²¹. Bu kelimenin aynı sûrede, üç defa tekrar edilmesi de tekit içindir³²².

³¹³ İbn Atiyye, XIV, 69.

³¹⁴ Zemahşerî, III, 536; Neseî, IV, 154.

³¹⁵ Ebû Hayyân, VIII, 82.

³¹⁶ Firûzâbâdî, III, 117; Mütercim Âsım, IV, 966.

³¹⁷ Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm (Ö. 1176/1764), *el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, 2. Baskı, Dâru'l Beşâiri'l İslâmiyye, Beyrut, 1407/1987, s. 76.

³¹⁸ Firûzâbâdî, III, 117.

³¹⁹ Zerkeşi, IV, 151.

³²⁰ İbn Atiyye, IX, 133; Firûzâbâdî, III, 117.

أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالدِّينِ “Dini yalanlayanı gördün mü?” (Mâûn, 107/1). İbn Atiyye (Ö. 546/1151), ayetteki istifhâmı, muhatabı, dini yalanlayan kişinin anlatılacak sıfatlarını dinleme konusunda tenbih içeren bir istifhâm olarak değerlendirirken³²³; Ebu’s-Suûd (Ö. 951/1544), dinlemeye teşvik, bu sıfatları taşıyanı ta’cib ifade etmekte olduğu görüşündedir³²⁴.

Em, bazen tenbih ve beraberinde *tehdit* ifade eder:

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ “De ki: Söyler misiniz; size Allah'ın azabı ansızın veya açıkça gelirse, zalim toplumdaki başkası mı helâk olur?” (En’âm, 6/47) ayetindeki istifhâm, tehdit ifade etmektedir³²⁵.

“*Elem tera*: ألم تر

” (Görmedin mi?) ifadesinde, “لم” nefy harfidir. Bu terkibe, istifhâm hemzesi dahil olduğu için, istifhâm, nefye dahil olmuş olur. O zaman da mânâ olumluya (icab) dönüşmüştür³²⁶. Bu haliyle, bu kelime, Arapların taaccüb anında kullandıkları bir kelimedir³²⁷. Bu ifade ile bir olayı gören ve işitene hitap edileceği gibi; görmeyen ve işitmeyene de hitap edilir³²⁸. Meselâ birisi: “Falanın başına geleni biliyormusun?” (ألم تر الي ما جري علي فلان) der. Bu ifade ile, “Falanın başına şu geldi” mânâsında, ilk olarak o şeyi haber vermek vardır³²⁹. Yani bu tabir, muhatabı istifhâm lafzı ile taaccüb etmeye sevkeder³³⁰.

Kur’an-ı Kerim’deki kullanımını, *tenbih* ve *taaccüb* içindir:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ “Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi?” (Bakara, 2/243) ayetteki bu üslup ile istifhâm, ta’cib ifade etmektedir³³¹. Bu konuda, İbn Atiyye (Ö. 546/1151),

³²¹ Beğavî, VII, 270; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 266.

³²² Beğavî, VII, 270; Neseî, IV, 369.

³²³ İbn Atiyye, XV, 578.

³²⁴ Ebu’s-Suûd, IX, 203.

³²⁵ İbn Atiyye, V, 203.

³²⁶ İbnü’l-Enbârî, II, 536.

³²⁷ Mütercim Âsım, IV, 966.

³²⁸ Râzî, VI, 173; Mütercim Âsım, IV, 967.

³²⁹ Râzî, VI, 173.

³³⁰ Râzî, VII, 23; Zerkeşî, IV, 151.

³³¹ Neseî, I, 122; Suyûtî, *Celâleyn*, I, 37; Ebu’s-Suûd, I, 237.

Sibeveyh'in, istifhâm'ın, "o kişilerin hallerine tenbih" için kullanıldığı şeklindeki görüşünü nakletmiştir³³².

أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ “*Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi?*” (Furkân, 25/45) ayetindeki istifhâm, Allah Teâla'nın, yarattıklarına ve kudretine³³³, “ibret almaya sevk eden bakış” (tenbih)'i temin için kullanılmış bir ifadedir³³⁴. İbn Hişâm, (Ö. 761/1359), buradaki istifhâm ile taaccüb ifade edildiği görüşündedir³³⁵.

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ “*Rabbin fil sahiplerine nasıl yaptı görmedin mi?*” (Fil, 105/1) ayetindeki istifhâm da, taaccüb ifade etmektedir³³⁶.

2.1.1.2. “Ennâ: أنى”

Ennâ, *hattâ* vezninde bir istifhâm edatıdır. *Nereden* (من أين) anlamına gelmekte olup, “أنى لك هذا” şeklinde kullanıldığında, “من أين لك” (Bu sana nereden geldi?) anlamına gelir. Ayrıca “متى”nın müradifi olur ki; *ne zaman* demektir. “أنى يكون هذا” denildiğinde, “قال أنى يحيى هذه الله بعد موتها” “*Bunu, ölümden sonra Allah nasıl diriltecek?*” (Bakara, 2/259), ayetindeki *ennâ*, *keyfe* mânâsına gelir³³⁷.

Firûzâbâdî (Ö. 817/1414), bu edatın, *keyfe*, *haysü* ve *eyne* mânâlarında kullanıldığını: “فأثروا حرثكم أنى شئتم” “*Bu sebeple tarlanıza dilediğiniz şekilde yaklaşın*” (Bakara, 2/ 223) ayetinde bu üç vecihin muhtemel olduğunu; “أنى لك هذا” “*Bu sana nereden*” (Âli İmrân, 3/37) ayetinin ise “من أين لك” anlamı taşıdığını ifade etmiştir³³⁸.

Râzî (Ö. 606/1209), bu edatın, Arap edebiyatında, taaccüb, ifadesi olarak insanların hayret ve şaşmalarını dile getirmek için kullanıldığını ifade eder. Ayrıca bu edatın, ilmi herşeyi kuşatmış olan, Allah Teâla, için şaşırma, hayret etme anlamında bir kullanımının bulunmadığını da belirtmiştir³³⁹.

³³² İbn Atiyye, II, 344.

³³³ Neseî, III, 169.

³³⁴ İbn Atiyye, XI, 44; Firûzâbâdî, III, 117.

³³⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, I, 18.

³³⁶ Neseî, IV, 376; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 271.

³³⁷ Mütercim Âsım, IV, 1245.

³³⁸ Firûzâbâdî, II, 120.

³³⁹ Râzî, XVI, 36.

Ennâ, istifham edatı olarak, “**nasıl: كيف**” mânâsında kullanılmaktadır:

أَنَّى يُؤْفَكُونَ “*Nasıl da (haktan batıla) çevriliyorlar?*” (Tevbe, 9/30) ayetleri buna misal teşkil etmektedir.

“**Nereden: من أين**” mânâsında da kullanılır:

قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكَ هَذَا “*Ey Meryem, bu sana nereden geldi?*” (Âl-i İmrân, 3/37) ayeti bunun misalidir.

“**Ne zaman: متي**” mânâsına da gelir:

فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ “*O halde tarlanıza nasıl derseniz öyle varın*” (Bakara, 2/223) ayetinde bu üç mânâ (nasıl, nereden, ne zaman) da bulunmaktadır. İbn Cerir bunlardan birinci mânâyı, İbn Abbas, ikinci mânâyı Rabi' b. Enes, üçüncü mânâyı Dahhak tarikiyle nakleder³⁴⁰.

Ennâ'nın, kelime karşılığı olan bu anlamlarından sonra, Kurân-ı Kerim'deki mânâ ayırımları dikkate alındığında tevbih, taaccüb ve istib'âd ifade ettiği söylenebilir:

Tevbih için kullanımı:

فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ “*O halde, O'ndan nasıl çevriliyorsunuz*” (En'âm, 5/95) ayeti öldükten sonra tekrar dirilişin sıhhatine delildir. Çünkü, nutfeden mükemmel bir beden yaratan, hesaba çekmek için onu topraktan yaratmaya elbette kâdirdir³⁴¹. O halde Allah'ın birliği ve sonsuz kudretini bildiren bu delillerden sonra O'na ibadetten ve O'nun tevhidini tasdikten nasıl yüz çevirir de, yeniden dirilişi inkâr edip, O'na şirk koşarsınız³⁴².

فَأَنَّى تُشْحَرُونَ “*O halde nasıl büyüleniyorsunuz*” (Mü'minûn, 23/89) ayetinde Allah Teâlâ'nın vahdaniyetini kabul etmeyen ve O'na itaat etmeyen³⁴³ müşrikler tevbih edilmişlerdir³⁴⁴.

³⁴⁰ Zerkeşî, IV, 249; Suyûtî, *İtkân*, I, 495.

³⁴¹ Beğavî, II, 162-163.

³⁴² Zemahşerî, II, 37; Ebu Hayyân, IV, 189; Ebu's-Suûd, III, 164.

³⁴³ Zemahşerî, III, 40; Neseî, III, 126; Ebu's-Suûd, VI, 148.

³⁴⁴ Ebu Hayyân, VI, 386; Sâbûnî, II, 318-319.

فَأَنى تُصْرَفُونَ “O halde nasıl O’ndan çevriliyorsunuz” (Zümer, 39/6) ayeti, “Allah’ı bırakıpta O’ndan başkasına ibadete nasıl yönelirsiniz?”³⁴⁵ şeklinde kınama (tevbih) mânâsı taşımaktadır.

Görüldüğü gibi, *ennâ* edatı çoğunlukla, Allah’ın birliği ve sonsuz kudretini ifade eden ayetlerden sonra gelmiştir. Allah Teâlâ, böyle, açık olan deliller zikrederek, îmân konusunda hiçbir mazeret bırakmamış, tüm bunlara rağmen kendisine şirk koşanlara kınama (tevbih)’da bulunmuştur:

Ennâ, *istib’âd* ve *taaccüb* için de kullanılır:

قَالَ أَنى يُحْيى هذِهِ اللّٰهَ بَعْدَ مَوْتِهَا “Bunu, bu ölümünden sonra Allah nereden diriltecek? dedi.” (Bakara, 2/259) ayetindeki istifhamın mânâsı sözün ait olduğu kimseye göre değişir. Bu sözü söyleyen mü’min ise, istifham, o kişinin, Allah Teâlâ’nın ölüleri diriltme konusundaki bilgisinin noksan olduğunu itiraf ve Allah Teâlâ’nın kudretini ta’zimi ifade eder; şayet kafir ise *istib’âd* ifade eder³⁴⁶.

Bu ifade, Allah’ın ölüyü diriltme kudreti konusunda şek ifade ettiği için Allah Teâlâ mesel îrâd etmiştir: “Allah onu öldürdü, sonra diriltti.” ayeti buna delildir³⁴⁷.

قَالَ رَبِّ أَنى يَكُونُ لى غلامٌ وَقَدْ بَلَغَنِى الكِبَرُ وَأَمْرَاتى عاقِرٌ “Ya Rabbi! Ben artık iyice kocamış, karım da kısırken nasıl oğlum olabilir?” dedi.” (Âl-i İmran, 3/40) ayetinde, kendi ihtiyar, hanımı kısır olan Hz. Zekeriyya (a.s.)’nın bu halleriyle çocuk dünyaya getirmeleri, âdeten görülmediğinden bu yönüyle *istib’âd* ifade ederken, diğer yandan Allah Teâlâ’nın da kudretini ta’zimi ifade eder³⁴⁸. “Bu müjde, âdetin hilafına olduğu için *istib’âd* ifade ederken, bu duruma *taccübü* gerektirir” diyenler de olmuştur³⁴⁹.

Zemahşerî (Ö. 538/1143) de, Hz. Zekeriya (a.s.)’nın, âdeten bu durumu uzak ihtimal kabul ettiğini öne sürerek; *istifhâm*’ın *istib’âd* ifade ettiği görüşünü kabul eder³⁵⁰.

³⁴⁵ Zemahşerî, III, 388; Ebu Hayyân, VII, 400.

³⁴⁶ Zemahşerî, I, 389; Beydâvî, I, 573; Neseî, I, 131; Sâbûnî, I, 165.

³⁴⁷ Ebu Hayyân, II, 303.

³⁴⁸ Ebû Hayyân, II, 469; Neseî, I, 156; Ebu’s-Suûd, II, 33.

³⁴⁹ Râzî, VIII, 40; Beydâvî, I, 30; Şeyhzâde, I, 30.

³⁵⁰ Zemahşerî, I, 428.

قالوا أئى يكون له الملك علينا “O bizim üzerimize nasıl hükümdar olabilir” (Bakara, 2/247) ayeti istib’âd ifade ederek, hükümdarlığın uzak görülüşünü ifade etmiştir³⁵¹.

İncelenen ayetlerde görüldüğü gibi, *ennâ*, meydana gelmesi uzak olarak görülen, hatta vuku’u söz konusu olmayan fiili inkâr için kullanılır. Böyle durumlarda kullanılan *ennâ* meydana gelmesi imkansız gibi görülen olayları tahakkuk ettiren Allah Teâlâ’nın kudretini ta’zim ifade ederken; olayın meydana gelmesini imkansız görene taaccüb ifade eder.

2.1.1.3. “أين: Eyne”

Eyne, Kur’ân-ı Kerim’de tümü Mekkî âyetlerde olmak üzere on defa geçmektedir³⁵².

Eyne, *keyfe* vezninde, kendisiyle mekan sorulan bir edattır. Yani, istifhâm içeren bir zarf-ı mekândır: “أين زيد” denilerek; Zeyd’in, hangi mekanda olduğu sorulur. Bu sorunun cevabı “في الدار” (evdedir) şeklinde verilir. Türkçede *eyne*, *nerede* şeklinde karşılık bulur³⁵³.

Eyne, Kur’ân-ı Kerim’de çoğunlukla kıyametle ilgili olarak **tevbih** ve **takri**’ ifadesi için kullanılmış olmakla beraber, inkâr ve temennî ifade ettiği de görülmüştür:

Eyne’nin, **tevbih** ve **takri**’ ifadesi olarak kullanımı:

وَقِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ “Onlara denildi: “Hani taptıklarınız nerede?” (Şuarâ, 26/92) ayetindeki istifhâm, takri’ ve tevbih ifade etmektedir³⁵⁴.

وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ “O gün (Rab’leri) onlara seslenerek: “Benim ortaklarım (olduğularımı) sandığınız şeyler nerede?” (Kasas, 28/62) ayetindeki istifhâm’ın da takri’ ve tevbih ifade ettiği belirtilmiştir³⁵⁵.

ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ “Sonra onlara denilecektir: ‘Ortak koştuğularınız nerede?’ ” (Mü’min, 40/73) ayetinin de tevbih ve takri’ ifade ettiği kabul edilmiştir³⁵⁶.

³⁵¹ Ebû Hayyân, II, 266; Ebu’s-Suûd, II, 240; Elmalılı, II, 829. Diğer birkaç örnek için bkz. Âl-i İmrân, 3/47; En’âm, 6/101; Duhân, 44/13.

³⁵² Bkz. En’âm, 6/22; A’râf 7/37; Nahl, 16/27; Şuarâ, 26/92; Kasas, 28/62, 74 ; Mü’min, 40/74; Fussilet, 41/47; Kıyâme, 75/10; Tekvir, 81/26.

³⁵³ İsfehânî, s. 32; Suyûtî, *İtkân*, I, 502; Şeyhzâde, II, 388; Ebu’l-Bekâ, s. 160; Mütercim Âsım, IV, 555.

³⁵⁴ Şeyhzâde, III, 474; Sâbûnî, II, 385.

Bu ayetler, Allah Teâla, peygamberler ve melekler tarafından müşriklere söylenmiş sözleri içerir. Bu ayetlerdeki *eyne* edatları takri' ve tevbih ifade etmekle birlikte, ayrıca zengin mânâ ayırımları içeren anlatımıyla tebkit, tehekküm ve istihzâ üslûbu ile pekiştirilmiştir³⁵⁷.

Eyne, **temennî** ifadesi için de kullanılmıştır:

يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَقَرَّ “*O gün insan: ‘Kaçacak yer neresi’ der*” (Kıyâme, 75/10) ayeti, azaptan kurtulmak için sığınacak yer arayan inkârcının temennîsini ifade eder³⁵⁸.

Bu edatın, **inkâr** ifadesi için kullanımı da vardır:

فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ “*O halde siz nereye gidiyorsunuz?*” (Tekvir, 81/26) ayetindeki *eyne* ile takibedilen yolun yanlış olduğu ifade edilmiştir³⁵⁹. Suyûtî (Ö. 911/1505), bu ifadenin takip edilen yolun sapık bir yol olduğuna dikkat çekmek için kullanılmış bir ifade olduğu görüşünü taşımaktadır³⁶⁰.

Ayrıca, *eyne*'den türemiş olan ve istifhâm için kullanılmayan “**أينما**” ise *eyne*'den daha genel bir ifade olup sormakla alakası bulunmamaktadır:

أَيْنَمَا يُوَجَّهْ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ “*Onu nereye gönderse bir hayır getirmez*” (Nahl, 16/76) ayetinde bu kullanım görülmektedir³⁶¹. Bu haliyle, bu edat istifhâma delâlet etmemektedir.

2.1.1.4. “**Eyyü: أئ**”

Eyyü, akıl sahibi olan ve olmayanlar hakkında soru sorulabilen bir istifhâm harfidir³⁶². Bu edat, aynı işte ortak yönü bulunan iki kişiden birinin, diğerinden ayırt edilmesi için kullanılır³⁶³.

³⁵⁵ Neseî, III, 242; III, 244; Ebu Hayyân, VII, 123; Şeyhzâde, III, 519; Sâbûnî, II, 441; II, 445.

³⁵⁶ Ebu Hayyân, VII, 455. Diğer birkaç örnek için bkz. En'âm, 6/22; A'râf, 7/37; Nahl, 16/27; Fussilet, 41/47.

³⁵⁷ Bkz. Zemahşerî, IV, 456; Beydâvî, III, 175; Neseî, II, 284; IV, 97; Ebu Hayyân, VII, 482; Ebu's-Suûd, V, 108; Sâbûnî, II, 123; III, 127. Bkz. En'âm, 6/22; Kasas, 28/62.

³⁵⁸ Beydâvî, IV, 484; Ebu's-Suûd, IX, 66; Sâbûnî, III, 485.

³⁵⁹ Zemahşerî, IV, 226; Beydâvî, IV, 533; Neseî, IV, 337; Sâbûnî, IV, 526.

³⁶⁰ Suyûtî, *Tahbir*, s. 98.

³⁶¹ Suyûtî, *İtkân*, I, 502.

³⁶² Mütercim Âsım, IV, 869; Cârim, I, 196.

³⁶³ Suyûtî, *İtkân*, I, 500; Ebu'l-Bekâ, s. 158; Cârim, I, 196.

فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا “Aralarında "Bu, hanginizin îmânını artırdı?" diyen ikiyüzlüler vardır.” (Tevbe, 9/124).

أَيُّ الْقَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا “İki topluluktan hangisinin makamı daha hayırlı, meclisi daha güzeldir?” (Meryem, 19/73) ayetleri buna misaldir³⁶⁴.

Kur’ân-ı Kerim’de *eyyü*’nün, tevbih, inkâr ve takrir ifadesi olarak kullanımı dikkatleri çekmektedir:

Eyyü’nün **tevbih** ifadesi olarak kullanımı:

فَأَيُّ آيَاتِ اللَّهِ تُكْفِرُونَ “Allah’ın âyetlerinden hangisini inkâr ediyorsunuz?” (Ğafir, 40/81) ayetindeki istifham, Allah’ın ayetlerini inkâr edenleri, bu inkarcı davranışları sebebiyle kınamak (tevbih)’tadır³⁶⁵. Bu üslûp, ile inkâr etmenin aslında inkârcının kalbine korku vereceği de ifade edilmiş olmaktadır³⁶⁶.

فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ “Şimdi Rabb’inizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?” (Rahman, 55/13, 16, 18, 21, 23, 25, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75, 77) âyetlerinde Allah’ın ayetleri ve nimetleri yüceltilirken (ta’zim); apaçık gerçekleri göremeyen inkârcıların bu tutumlarının kabul edilemez olduğu (inkâr) ve bu tutumlarının kınama (tevbih) sebebi olduğu ifade edilmiştir³⁶⁷. İbnü’l-Cevzî (Ö.597/1201), istifhâmın burada, nimeti takrir ve hatırlatmayı tekit anlamında kullanılmış olduğunu belirtmektedir³⁶⁸.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere, *eyyü*, ta’zim ifade eden isme muzaf olduğunda tevbih ifade eder.

İstifhâm-ı inkârî olarak kullanımı:

³⁶⁴ Suyûtî, *İtkân*, I, 500; Ebu’l-Bekâ, s. 158.

³⁶⁵ Suyûtî, *Celâleyn*, II, 152; Sâbûnî, III, 112.

³⁶⁶ Ebu’s-Suûd, VII, 286.

³⁶⁷ Ebu’l-Bekâ, s. 217; Ebu’s-Suûd, VIII, 178-187.

³⁶⁸ İbnü’l-Cevzî, VII, 307.

فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى “O halde Rabb’inin hangi nimetinden kuşku duyuyorsun?” (Necm, 53/55). Bu ayette, istifhâm inkâr mânâsında olup, istifham ile “Allah’ın nimetleri konusunda şüphe edilmemesi gerektiği” ifade edilmiş olmaktadır³⁶⁹.

فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ “Onlar bundan sonra hangi söze inanacaklar?” (Mürselât, 77/50) ayeti, her yönüyle eşsiz olan Kur’ân-ı Kerim’e îmân etmeyerek, inatçılıkları had safhaya ulaşan inkârcıların kabul görmeyen (inkâr) bu tutumlarına şaşmayı (taacüb) ifade eder³⁷⁰.

Eyyü bazen de, tazim edilecek şeyin mukaddimesi, habercisi olur:

لَا يَوْمَ أَجَلْتُمْ * لِيَوْمِ الْقِصْلِ “(Bütün bunlar) hangi güne ertelendi? Fasil ve hesap gününe?” (Mürselât, 77/12,13) ayetinde, istifhâm, kıyamet gününü ta’zimi ve onda vuku bulacak korku ve şiddeti hayretle karşılamayı (ta’cib) ifade eder³⁷¹.

قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلْ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ “De ki: ‘Şahitlik bakımından hangi şey daha büyüktür?’ De ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir” (En’âm, 6/19) ayetinde kavminin Hz. Peygamber (s.a.s.)’den Yahûdî ve Hıristyanlara göstermek üzere peygamberliğine şahit talep etmek üzere sorudukları soruya³⁷², tazim ifade eden “De ki: Allah” cevabı verilmiştir.

Bazen de inkâr ile takrir birarada bulunur:

فَأَيُّ الْقَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ “Şu halde korkudan emin olmaya hangi taraf daha layıktır?” (En’âm, 6/81).

وَإِذَا تَنَلْنَا بِبَيِّنَاتٍ قَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْقَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا “Ayetlerimiz kendilerine apaçık okunduğu zaman inkâr edenler inananlara: ‘Bu iki takımın hangisinin makamı daha iyi ve yeri daha güzeldir?’ derler”. (Meryem, 19/73) ayetlerindeki istifhâm takrir ifade eder³⁷³.

2.1.1.5. “Eyyâne: أيان ”

³⁶⁹ Ebû Hayyân, VIII, 167. Diğer birkaç örnek için bkz. Câsiye, 45/6; Mürselât, 77/50.

³⁷⁰ Şeyhzâde, IV, 506.

³⁷¹ Zemahşeri, IV, 203; Beydâvî, IV, 502; Ebû Hayyân, VIII, 397; Ebu’s-Suûd, IX, 78.

³⁷² Beydâvî, II, 256; Ebû Hayyân, IV, 95.

³⁷³ Zerkeşî, II, 344.

Bir istifhâm edatı olan *eyyâne*, Kur’ân-ı Kerim’de tümü Mekkî âyetlerde olmak üzere altı defa geçmektedir³⁷⁴.

Bu kelime, *eyyü* kelimesinden müştak olup, *fa’lân* vezninden gelmiştir. *Hangi vakit, ne zaman* (أى وقت)³⁷⁵ mânâsında, soruya delâlet eden bir zaman zarfıdır³⁷⁶.

Sadece gelecek zamana ait soru sorulan bir istifhâm edatıdır³⁷⁷. Bu kelimenin kıyamet için kullanıldığı ve *metâ* anlamı taşıdığı bilinmektedir³⁷⁸.

Kur’ân-ı Kerim’deki kullanımı dikkate alındığında bu edatın daha çok, tevbih, tehekküm, istihzâ ve tekzip için kullanımları dikkatleri çekmektedir:

Tevbih ve **tehekküm** ifade etmesi:

أَمَوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ “*Ne zaman dirileceklerini de bilmezler.*” (Nahl, 16/21; Neml, 27/65) ayeti, kıyametin ne zaman vuku’ bulacağını soran müşrikler hakkında nazil olmuştur³⁷⁹. Burada, inkârcılar, yeniden dirilişin zamanını bilmedikleri için değil, “yeniden dirilişi inkâr ettikleri” için tevbih edilmişlerdir. Yani onlar “Ne zaman diriltileceklerinin farkına varmazlar.” ifadesinde onların ahiret hayatını inkârları ve bu sebeple kınandıkları (tevbih) ifade edilmiştir³⁸⁰.

Bu ayet aynı zamanda ulûhiyetin delili olacak bir şekilde kullanılmıştır. Putların kendilerine tapanların ne zaman dirileceklerini bilmeyen durumları ifade edilmiştir. Kulların ne zaman dirileceklerini bilmeyenlerin Tanrı olmaya layık olmadıkları, dirilişin ne zaman olduğunu bilen gerçek Yaratıcı olabilir. İlâh diye, yeniden dirilme zamanını bilmeleri söz konusu olmayan cansız putlara taptıkları için, gülünç duruma düşen müşriklere tehekküm de vardır³⁸¹.

Eyyâne’nin **tekzip** ve **istihzâ** için kullanımı:

³⁷⁴ Bkz. A’râf, 7/187; Nahl, 16/21; Neml, 27/65; Zâriyât, 51/12; Kıyâme, 75/6; Nâziât, 79/42.

³⁷⁵ Kelimenin aslının *eyyü ân* ve *eyyü evân* olduğu da söylenir (Bkz. İsfehânî, s. 34; Beydâvî, III, 499; Zerkeşî, IV, 251; Suyûtî, *İtkân*, I, 502).

³⁷⁶ İsfehânî, s. 34; Beydâvî, II, 387; Ebû Hayyan, IV, 431; Zerkeşî, IV, 251; Suyûtî, *İtkân*, I, 502; Şeyhzâde, II, 388; Mütercim Âsım, IV, 555.

³⁷⁷ Suyûtî, *İtkân*, I, 501; Ebu’l-Bekâ, s. 160; Cârım, I, 196.

³⁷⁸ İbnü’l-Enbârî, II, 76; Beydâvî, II, 387; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 243; Ebu’l-Bekâ, s. 160.

³⁷⁹ Neseî, III, 219; Sâbûnî, II, 416.

³⁸⁰ Şeyhzâde, III, 499.

³⁸¹ Zemahşerî, II, 406; Neseî, II, 283; Ebû Hayyân, V, 468-469; Sâbûnî, II, 122.

يَسْأَلُونَ أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ “Ceza günü ne zaman?” diye sorarlar.” (Zâriyât, 51/12) ayetindeki sorunun öğrenmek maksadı ile değil, tekzip ve istihzâ ifadesi olarak kullanıldığı belirtilmiştir³⁸².

يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ “(Durmadan) “Kıyamet günü ne zaman?” diye sorar.” (Kıyâme, 75/6) ayetindeki istifhâmın da, istihzâ ve tekzip maksadı ile kullanıldığı söylenmiştir³⁸³.

Eyyâne edatının geçtiği bu ayetlere bakıldığında inkârcıların kıyametin vuku’u hakkında soru sordukları, bununla kıyameti tekzip etmek istedikleri ve onun çabuk gelmesini istemekle istihzâ ve tehekküm kastettikleri görülür³⁸⁴.

يَسْأَلُونَ أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ “(Kıyametin) gelip çatması ne zaman?” (A’râf 7/187) ve “Ceza günü ne zaman?” (Zâriyat, 51/12) ayetlerindeki eyyane’nin yüceltme (tefhim-tazim) ifade ettiği, Zerkeşî (Ö. 794/1392)³⁸⁵ ve Suyûtî (Ö. 911/1505)³⁸⁶ tarafından ifade edilmiştir. Fakat, bu ayetlerdeki istifhâmın inkârcılar tarafından ifade edildiği dikkate alındığında, kıyametin muazzam bir gün olduğunu ifade (tazim) için değil de, yukarıda belirtildiği gibi, vukuunu yalanladıkları kıyameti tekzip ve alay (istihzâ) ifadesi için kullanıldığı kanaatimizce daha isabetli gözükmektedir.

2.1.1.6. “Kem: كم”

İstifhâm için kullanılan edatlardan biri de *kem*’dir. *Kem*, istifhâm edatı olarak kullanıldığında *ne kadar* ve *kaç mânâsına* gelir. Adet ve miktar sormak için kullanılır³⁸⁷. Bu şekliyle sonrasını mansub kılar : “كم رجلا عندك” (Yanında kaç adam var?)³⁸⁸.

İstifham için kullanılan *kem*, Arap dilinde çoğunlukla bildiri (haber) için kullanılır³⁸⁹.

İstifham olarak da kullanılan *kem*³⁹⁰; mekân için kullanıldığında *eyne*, zaman için kullanıldığında *metâ* anlamı kazanır³⁹¹.

³⁸² Beğavî, VI, 242; Hâzin, VI, 242; Ebû Hayyan, VIII, 134.

³⁸³ Ebu Hayyân, VIII, 376; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 243.

³⁸⁴ Zemahşerî, IV, 190; Beydâvî, II, 387; IV, 483; Ebu Hayyân, VIII, 376; Şeyhzâde, IV, 295, 522; Sâbûnî, III, 517.

³⁸⁵ Zerkeşî, IV, 251, Ebu’l-Bekâ, s. 160.

³⁸⁶ Suyûtî, *İtkân*, I, 501; Ebu’l-Bekâ, s. 160.

³⁸⁷ İbn Hişâm, *Katru’n-Nedâ*, s. 240; Firûzâbâdî, IV, 386; Mütercim Âsım, IV, 473, Cârım, I, 196.

³⁸⁸ Firûzâbâdî, IV, 386; Mütercim Âsım, IV, 473.

³⁸⁹ Râzî, VI, 2.

قَالَ كَمْ لَبِثْتَ “*Ne kadar kaldın? dedi.*” (Bakara, 2/259) kendisine soru sorulmanın ilgisizliğini ortaya çıkarmak için hakiki istifhâm olarak kullanılmıştır³⁹².

قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ “*İçlerinden biri: "Ne kadar kaldınız?" dedi.*” (Kehf, 18/19) ayetinde *kem*, kaç gün kaldıklarına dair soru sorulan ve hakiki istifhâma delâlet eden bir edat olarak kullanılmıştır³⁹³.

قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ “*(Allah inkârcılara) "Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?" diye sorar.*” (Mü'minûn, 23/112) ayetlerinde görüldüğü üzere; *kem* hakiki anlamında kullanılmaktadır. Bu sebeple, *kem*'in hakiki anlamıyla Kur'ân-ı Kerim'de kullanılmadığını söyleyen Suyûtî'nin³⁹⁴ iddiasına katılamayacağımızı ifade etmek isteriz.

Kem'in Kur'ân-ı Kerim'de en çok kullanımının *teksir* ifadesi olduğu görülürken; *teksir* ifadelerinin aynı zamanda, tehdit, vait veya ta'zim ifadesi içerdiği görülmüştür³⁹⁵:

وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى “*Göklerde nice melek var ki onların şefaathleri, dilediği ve hoşnut olduğu kimse için Allah'ın izin vermesi dışında, bir işe yaramaz.*” (Necm, 53/26) ayetinde *teksir* ile birlikte ta'zim ifadesi bulunmaktadır³⁹⁶.

2.1.1.7. “Keyfe: كيف”

Bir istifhâm edatı olarak da kullanılan *keyfe*, hayret (taaccüb) ifade eder. Taaccüb, bir şeyin sebebini bilmeyen kimse için söz konusudur, bu ise Allah hakkında imkansızdır³⁹⁷. *Keyfe* ile, bir şeyin zatından değil, durumundan sorulur. Bu sebeple Allah Teâlâ'nın zâtı hakkında *keyfe* ile soru sorulmaz³⁹⁸. O, kendi zatından *keyfe*

³⁹⁰ İsfehânî, s. 441.

³⁹¹ Zerkeşî, IV, 328.

³⁹² İbnü'l-Enbârî, I, 170-171.

³⁹³ İbnü'l-Enbârî, II, 103.

³⁹⁴ Bkz. Suyûtî, *İtkân*, I, 539.

³⁹⁵ Zerkeşî, IV, 328.

³⁹⁶ Halebî, X, 98.

³⁹⁷ Râzî, VI, 509.

³⁹⁸ Zerkeşî, IV, 330; Suyûtî, *İtkân*, I, 540.

lafzıyla haber verdiğinde, bundan maksat, muhatabı uyarmak (tenbih) ve azarlamak (tevbih)'tir³⁹⁹.

Bu edat, çoğunlukla istifhâm değil, istihbar için kullanılır. Bu ikisi arasında şöyle bir fark vardır: İstihbar, muhatabı uyarmak (tenbih) ve azarlamak (tevbih) için olur, haber, soran olmadan da bu olur; fakat istifhâm bunun tersidir⁴⁰⁰.

Ebu Müslim İsfehânî, *keyfe* için, “Bir kimseyi bir şey ile korkutup ya da müjdelediklerinde, ‘Şu şu olduğunda senin halin nasıl olur.’ demek Arapların örflerinden birisidir.” der⁴⁰¹.

Keyfe'nin, Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımı, taaccüb, tevbih, nefy ve inkâr gibi mânâ ayırımlarını ifade etmektedir. Bu mânâ ayırımlarını görelim:

Keyfe'nin, **taaccüb** için kullanımı:

وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَقْضَىٰ بَعْضُكُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ نَاسِلًا “*Vaktiyle siz birbirinize karılıp katıldığınız halde onu nasıl geri alırsınız?*” (Nisâ, 4/21) ayetindeki istifhâm, hayret ve şaşma (taaccüb) ifade eder. “Hangi sebep ve şeyden dolayı böyle yapıyorsunuz, bu nasıl uygun düşer?” anlamında kullanılmıştır⁴⁰².

انظُرْ كَيْفَ يَقْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ “*Bak, nasıl da Allah'a yalan uyduruyorlar*” (Nisâ, 4/50) ayetinde, Yahûdîlerin, Allah Teâlâ hakkındaki iftiralarından dolayı Hz. Peygamber (s.a.s.)'i hayrete sevk etmek (taaccüb) için kullanılmış bir ifade olduğu belirtilmiştir. Ayetteki *keyfe*'nin taaccüb için kullanıldığı ifade edilmiştir⁴⁰³.

وَكَيْفَ يُحْكِمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ “*İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde nasıl seni hakem kılıyorlar da sonra, bunun arkasından yüz çevirip gidiyorlar?*” (Mâide, 5/43) ayetindeki istifhâmın taaccüb için kullanıldığı belirtilmiştir⁴⁰⁴. İbnü'l-Cevzî (Ö. 597/1201) ise, istifhâmın, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in

³⁹⁹ İsfehânî, s. 444; Zerkeşî, IV, 330; Suyûtî, *İtkân*, I, 540;

⁴⁰⁰ Zerkeşî, IV, 330.

⁴⁰¹ Râzî, VIII, 126.

⁴⁰² Râzî, VII, 450; Âşûr, IV, 290.

⁴⁰³ Râzî, VIII, 79; Ebu's-Suûd, II, 188.

⁴⁰⁴ Râzî, XI, 236; Halebî, IV, 270; Ebu's-Suûd, III, 40.

peygamberliğini inkâr ettikleri için, Yahûdileri taaccüb ve takri' içeren bir ifade olduğunu iddia etmiştir⁴⁰⁵.

Keyfe'nin, **nefy** için kullanımı:

كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ *“İman etmelerinden, Rasûl'ün hak olduğuna şehadet getirmelerinden ve kendilerine apaçık deliller gelmesinden sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder?”* (Â-i İmrân, 3/86) ayetinde nefy ifade eden istifhâm ile “Allah Teâlâ'nın böyle bir kavme hidayet nasip etmeyeceği” vurgulanmıştır⁴⁰⁶. İbn Atiyye (Ö. 546/1151) ayetteki istifhâmın, istib'âd (uzak görme) için kullanımını kabul etmiştir⁴⁰⁷. Ebu's-Suûd (Ö. 951/1544), burada nefy bildiren istifhâmın, istib'âd da ifade ederek olumsuz mânâyı pekiştirdiğini söyler⁴⁰⁸. Ebu Hayyan (Ö. 745/1345) ise, istifhâmın, bu kişilerin şaşılacak konularını ortaya koyduğunu ve inkârlarının ulaştığı boyutları gösterdiğini belirtmiştir⁴⁰⁹.

كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *“Mescid-i Haram'ın yanında kendileriyle antlaşma yaptıklarınızın dışında müşriklerin Allah ve Rasûlü yanında nasıl (muteber) bir ahdi olabilir?”* (Tevbe, 9/7) ayetindeki istifhâmın nefy ifade ettiği ve buna göre ayette de temas edildiği gibi bir ahdin söz konusu olmadığı ifade edilmiştir⁴¹⁰. İbn Atiyye (Ö. 546/1151), istifhâmın taaccüb ve istib'âd anlamı taşıdığını iddia ederken⁴¹¹; Zerkeşi (Ö. 794/1392) ise, bu ifadenin tevbih için kullanıldığı görüşündedir⁴¹².

İnkâr ifade etmesi de *keyfe*'nin Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımlarından biridir:

⁴⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, II, 213. Diğer birkaç örnek için bkz. Yûnus, 10/35; Furkân, 25/9.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, I, 339; Beğavî, I, 376; Halebî, III, 300.

⁴⁰⁷ İbn Atiyye, III, 205.

⁴⁰⁸ Ebu's-Suûd, II, 56.

⁴⁰⁹ Ebû Hayyân, II, 541.

⁴¹⁰ İbnü'l-Cevzî, III, 302; Halebî, V, 15.

⁴¹¹ İbn Atiyye, VI, 416.

⁴¹² Zerkeşi, IV, 331.

فَكَيْفَ آسَى عَلَى قَوْمٍ كَافِرِينَ “Artık kafir bir kavme nasıl acırım?” (A‘râf, 7/93) ayetindeki istifhâm-ı inkârî, “inkarcı toplumun üzülmeye layık olamayacakları”nı ifade etmektedir⁴¹³.

وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا “(İç yüzünü) kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredersin?” (Kehf, 18/68) ayetindeki istifhâmın, inkâr için kullanılmış bir istifhâm olduğu belirtilmiştir⁴¹⁴.

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ “Allah’ı nasıl inkâr edersiniz ki, siz ölüler idiniz, O sizi diriltti, yine öldürecek, yine diriltecek; sonra O’na döndürüleceksiniz” (Bakara, 2/28). İstifhâmın, istifhâm-ı inkârî olduğu kabul edilen bu ayette⁴¹⁵, inkârın, aynı zamanda, tevbih ve takri⁴¹⁶ veya taaccüb nefhaları taşıması da söz konusudur⁴¹⁷.

Keyfe’nin tazim, tehvil ve tehdit için kullanımı:

فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْتَهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ وَوَقَّيْتُ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ “Fakat, onları gelmesinde şüphe edilmeyen bir gün için topladığımız ve hiçbir haksızlığa uğramaksızın herkese kazandığı şeyler tastamam ödendiği zaman halleri nice olur? (Âli İmrân, 3/25) ayetindeki istifhâm ile, kendisi hakkında şüphe edilmeyen o günde (tazim), kendileri için hazırlanan şeyin dehşeti ve onunla korkutma (tehvil) ifade edilmiş olur⁴¹⁸.

فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا “Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit olarak gösterdiğimiz zaman halleri nice olacak?” (Nisâ, 4/41) ayetindeki istifhâm, “Yaptıkları kötülöklere şahitlik yapacak peygamberlerini getirdiğimizde ne yaparlar?” gibi tehdit içeren bir ifade hissettirmektedir⁴¹⁹. Zerkeşî (Ö. 794/1392), istifhâmın, korkutma (tehvil) ifade ettiği görüşündedir⁴²⁰.

فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاءُوكَ يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا إِحْسَانًا وَتَوْفِيقًا “Elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir felâket gelince hemen, biz yalnızca iyilik etmek ve

⁴¹³ Zemahşerî, II, 97; Râzî, XIV, 183; Neseî, II, 65.

⁴¹⁴ Neseî, III, 20.

⁴¹⁵ Zemahşerî, I, 269; Ebu’s-Suûd, I, 77.

⁴¹⁶ İbn Atiyye, I, 220; Ebu’s-Suûd, I, 77.

⁴¹⁷ Zemahşerî, I, 269.

⁴¹⁸ Zemahşerî, I, 421.

⁴¹⁹ Beğavi, I, 528; Ebu’s-Suûd, II, 178.

arayı bulmak istedik, diye yemin ederek sana nasıl gelirler?” (Nisâ, 4/62) ayeti, “Kendilerine bir musibet isabet ettiğinde ne yaparlar?” mânâsıyla, tehdit ifade etmektedir⁴²¹.

Zerkeşî (Ö. 794/1392), Tevbe sûresi 7., İsrâ sûresi 48., Furkân sûresi 9. ve Ankebut sûresi 19, 20. ayetlerinde geçen *keyfe*'nin **tevbih** ifade ettiğini ifade etmiştir⁴²².

2.1.1.8. “Ma: ما ”

Bir istifhâm edatı olarak *ne dir?* (أى شيء) mânâsında kullanılan bir edattır⁴²³. Bu edatla gayrı akılların cinsleri ve sıfatları sorulurken; akılların cinsleri, neveleri ve sıfatları sorulur: “ما هي” (Bakara, 2/68), “ما لونها” (Bakara, 2/69), “ما وليهم عن قبلتهم” (Bakara, 2/142), “وما تلك بيمينك يا موسى” (Tâhâ, 20/17), “قالوا وما الرحمن” (Furkân, 25/60) ayetlerinde bu özellik görülmektedir⁴²⁴.

Bazen, önüne gelen harfi cer sebebiyle *mâ*'nın *elif*'i hazfedilir. Hazfedilen bu elif harfine delâlet için mim harfine fetha konur ve istifhâm edatı olan “ما” “م” şeklinde fethalı olarak kalır. Elif'i hazfedilen bu edat, “فيم”, “الام” ve “علام” gibi de kullanılır ki; aslında bunlar “فيمًا”, “إلي ما”, “علي ما” demektir. Şiirde kullanıldığında, zorunluluk ile bazen fetha elife tabi olup, mim sükun ile telaffuz edilir. Böylelikle ismü'l mevsul mânâsı taşıyan *mâ*'dan ayırt edilmiş olur⁴²⁵. İsm-i işaret olan *zâ* ile terkihi halinde ise bu edatın elifinin hazfi caiz değildir⁴²⁶.

عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ “Birbirlerine hangi şeyden soruyorlar?” (Nebe', 78/1)⁴²⁷.

فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا “Sen nerede, onun vaktini söylemek nerede?” (Nâziât, 79/43).

لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ “Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?” (Saf, 61/2) ayetlerinde elifi hazfedilip, buna işaret etmek üzere fethası kalan istifhâm *mâ*'sının misalleri görülmektedir⁴²⁸.

⁴²⁰ Zerkeşî, IV, 332.

⁴²¹ Beğavi, I, 553; Ebu's-Suûd, II, 195-196. Diğer birkaç örnek için bkz. Yusuf, 12/109; Naml, 27/69; Muhammed, 47/27.

⁴²² Zerkeşî, IV, 330-331.

⁴²³ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, I, 298-299; Firûzâbâdî, IV, 1253; Zerkeşî, IV, 402; Suyûtî, *İtkân*, I, 558.

⁴²⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, I, 298-299; Zerkeşî, IV, 402; Suyûtî, *İtkân*, I, 558.

⁴²⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, I, 298-299; Suyûtî, *İtkân*, I, 558; Mütercim Âsım, IV, 1253.

⁴²⁶ Mütercim Âsım, IV, 1253.

Kur’ân-ı Kerim’de çeşitli mânâ ayırımları için kullanılan *mâ*’nın, hakiki istifhâm için kullanımı da bulunmaktadır. Bu kullanımı görelim⁴²⁹:

مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي “Benden sonra neye kulluk edeceksiniz?” (Bakara, 2/133) ayetindeki istifhâm, Hz. Yakub (a.s.)’un, kendi vefatından sonra, çocuklarına ibadet edecekleri mabudun sıfatını sorduğu hakiki bir istifhâmdır⁴³⁰.

قَالَ مَا خَطْبُكَ إِذْ رَأَوْتَنِّي يَوْسُفَ عَنْ نَفْسِهِ “Hükümdar kadınlara: "Yusuf’un olmak istediğiniz zaman durumunuz neydi?" dedi.” (Yûsuf, 12 /51) ayetlerindeki *mâ* hakiki istifhâma delâlet etmektedir. Ayrıca Bakara, 2/215, 219; Yûsuf, 12/50, 51, 71; Tâhâ, 20/51; Kasas, 28/23; Saffât, 37/102, Zariyat, 51/31 ayetlerinde *mâ*’nın hakiki istifhâm için kullanımı görülmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’deki kullanımı dikkate alındığında, bu edatın, hakiki istifhâm’a delâletinden çok; inkâr, tevbih, ta’zim, nefy, tekzip ve istihzâ için kullanımı dikkatleri çekmektedir:

Bir istifhâm edatı olan *mâ* ile, **inkâr** ifade edilir:

عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَّبِعَنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَافِرِينَ “Allah seni affetsin, doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalan söyleyenleri bilmezden önce niçin onlara izin verdin?” (Tevbe, 9/43) ayetindeki istifhâm, inkârî ifade etmektedir⁴³¹. Ayrıca, *af* kelimesi zikredilerek yumuşak bir itab da ifade edilmiştir⁴³².

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْصَاةَ أَزْوَاجِكَ “Ey peygamber, eşlerinin rızasını arayarak Allah’ın sana helal kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun?” (Tahrim, 66/1) ayetinde, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in, hanımlarını memnun etmek için kendini aşırı derece yoran, sıkıntıya sokan tutumu kabul görmezken (istifhâm-ı inkârî); buradaki istifhâm üslûbu hafif bir itabı da içermiştir⁴³³.

⁴²⁷ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, I, 298-299; Suyûtî, *İtkân*, I, 558; Abduh, s. 3.

⁴²⁸ İbn Hişâm, I, 298-299; Suyûtî, *İtkân*, I, 558.

⁴²⁹ Ebu’l-Bekâ, s. 609.

⁴³⁰ Zemahşeri, I, 314; Neseffî, I, 76.

⁴³¹ Şeyhzâde, II, 434.

⁴³² Neseffî, II, 128; Sâbûnî, I, 537.

⁴³³ Şeyhzâde, IV, 414-415; Sâbûnî, III, 407.

وَمَا أَعْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسَى “*Seni kavminden çabucak ayrıl(ıp gel)meğe sevk eden nedir?*” (Tâhâ, 20/83) ayetinde, acele edip kavminden önce gelen Hz. Musa (a.s.)’nın tutumu hafif bir itab içeren istifhâm-ı inkârî ile ifade edilmiştir⁴³⁴.

Yukarıdaki ayetlerde de görüldüğü gibi inkâr bazen hafif bir itab da içerir.

İstifhâm-ı inkârî’nin tahkîr (küçümseme) ve zelil kılma ve tevbih (kınama) ifadesi için kullanımı da bulunmaktadır:

قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ “*(Allah Teâlâ): “Ey iblis, nen var ki sen secde edenlerle beraber olmadın?” dedi.*” (Hicr, 15/32). Allah Teâlâ’nın buradaki hitabı, teşrif ve ikram üslûbunda değil tahkîr ve zelil kılma üslûbundadır⁴³⁵. Ayrıca, kibri ve hasedi sebebiyle Allah’ın emrine uymaktan uzak duran şeytan, ayette tevbih edilmiştir⁴³⁶.

إِذْ قَالَ لِأَيُّهَا قَوْمِي مَا هَذِهِ التَّمَاتِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ “*Babasına ve kavmine demişti ki: ‘Sizin şu karşısında durup taptığınız heykeller nedir?’*” (Enbiyâ, 21/52) ayetinde Hz. İbrahim (a.s.)’in, kavminin kabul edilemez (inkâr) bu tutumunu dile getiren ifadesinde, putları hakir⁴³⁷ ve zelil görme, putperestleri tevbih vardır⁴³⁸.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ انفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَنْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ كَمَا كُنْتُمْ أَنْتُمْ إِلَى اللَّهِ أَنْتُمْ إِلَى اللَّهِ أَنْتُمْ إِلَى اللَّهِ أَنْتُمْ إِلَى اللَّهِ “*Ey inananlar, size ne oldu ki: ‘Allah yolunda topluca savaşa çıkın! dendiği zaman yere çakılıp kaldınız?’*” (Tevbe, 9/38) ayetindeki istifhâmın inkârî olduğu ifade edilirken⁴³⁹; bu inkârî istifhâmın, kendisinde tevbih mânâsı bulunan bir istifhâm olduğu da ifade edilmiştir⁴⁴⁰.

Ayetlerinde, inkâr için kullanılan istifhâm, tahkîr, tezlil ve tevbih ifade etmektedir

Mâ’nın **tekzip** ve **istihzâ** için kullanımı:

وَكُنْ أَعْرَضًا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ لِيَقُولَنَّ مَا يَحْسِبُهُ “*Andolsun onlardan azabı, sayılı bir ümmete (belli bir süreye) kadar ertelese, mutlaka: “Onu tut(up bize gelmesine engel ol)an nedir?”*” (Hûd, 11/8) ayetinde, Râzî (Ö. 606/1209), Neseî (Ö. 710/1310), Ebû

⁴³⁴ Zemahşerî, II,548; Neseî, III, 61; Şeyhzâde, III, 328. Diğer birkaç örnek için bkz. Âl-i İmrân, 3/98; Mâide, 5/84; Yûnus, 10/81; Meryem, 19/42.

⁴³⁵ Râzî, XIX, 183.

⁴³⁶ Ebu’s-Suûd, V, 75, 183; Sâbûnî, II, 109.

⁴³⁷ Ebu Hayyân, VI, 299; Ebu’s-Suûd, VI, 72.

⁴³⁸ Ebu’s-Suûd, VI, 72.

⁴³⁹ Halebî, VI, 49.

Hayyan (Ö. 745/1345) ve Ebu's-Suûd (Ö. 982/1574), Hz. Peygamber (s.a.s.)'in kendilerine vaad ettiği azabın geciktiğini iddia ederek, bu ifadeleri ile inkârcıların yalanlama (tekzip) ve alay (istihzâ) kastetmiş oldukları görüşünde hem fikirdirler⁴⁴¹.

وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا *“İçlerinden bir topluluk: ‘Allah’ın helâk edeceği veya şiddetli bir azap ile cezalandıracağı bir kavme niçin vaaz ediyorsunuz?’ dediler”* (A'râf, 7/164) ayetindeki istifhâm'ın istihzâ için kullanıldığı belirtilmiştir⁴⁴².

Tevbih de, istifhâm edatı olan *mâ*'nın kullanım özelliklerindedir:

قَالَ مَا مَنَّكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ *“Allah: ‘Sana emrettiğim halde secde etmene mani olan nedir?’ dedi”* (A'râf, 7/12) ayetinde Allah Teâlâ, iblisi, kendisine emrettiği secdeyi yerine getirmediğinden dolayı istifhâm üslûbu ile kınamıştır (tevbih)⁴⁴³.

Razî (Ö. 606/1209), ayetteki istifhâmı, istifhâm-ı inkârî, olarak değerlendirirken; Bikâî (Ö. 885/1480) ise, istifhâmı, inkâr ve tevbih içiçe olarak kabul eder⁴⁴⁴.

وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ *“Onlara ne olurdu sanki Allah'a ve ahiret gününe inansalardı?”* (Nisâ, 4/39) ayetinde kendilerine fayda gelecek yeri bilmeyenler tevbih edilmişlerdir⁴⁴⁵.

إِنَّ الَّذِينَ تَوَقَّاهُمْ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ *“Nefislerine yazık eden kimselere, canlarını alırken melekler ‘Ne işte idiniz?’ dediler.”* (Nisa, 4/97) ayetindeki istifhâm tevbih ifade etmek için kullanılmıştır⁴⁴⁶.

Nefy de istifhâm edatı olan *mâ*'nın kullanım özelliklerindedir:

وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ *“Ne bilirsin, belki (kıyamet) saat(i) yakındır?”* (Abese, 80/3) ayetindeki istifhâm, nefy (olumsuzluk) bildirmektedir. Ahzab sûresi 63. ayetindeki

⁴⁴⁰ Ebu's-Suûd, IV, 65. Diğer bir örnek için bkz. Saffât, 37/87.

⁴⁴¹ Râzî, XVII, 189; Neseî, II, 181; Ebû Hayyan, V,206; Ebu's-Suûd, IV, 189.

⁴⁴² Ebû Hayyan, IV, 409.

⁴⁴³ Bikâî, İbrahim b. Ömer (Ö. 885/1480), *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyati ve's-Süver*, 1. Baskı, Mektebet-ü İbn Teymiye, Kahire, 1389/1969, VII, 364; Ebu's-Suûd, V, 183; Elmalılı, III, 2130.

⁴⁴⁴ Râzî, XIV, 32; Bikâî, VII, 364.

⁴⁴⁵ Zemahşerî, I, 527; Ebu's-Suûd, II, 177.

“ما يدريك” (ne bilirsin?) şeklindeki aynı ifade de, nefy için olup “لا يدريك” (bilmezsün) demektir⁴⁴⁷.

Bu ayetlerde nefy (olumsuzluk) bildiren *mâ*'nın, وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ (Şûra, 42/17) ve وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَكِّي (Abese, 80/3) örneklerinde de nefy ifadesi olarak kullanımı dikkatleri çekmektedir. Kur'ân-ı Kerim de “ما يدريك” ile yapılan istifhâmların cevabının verilmediği, “ما أدريك” ile yapılan istifhâmların cevabının verildiği görülmüştür⁴⁴⁸.

Tefhim-ta'zim ifade etmesi de istifhâm edatı olan *mâ*'nın kullanım özelliklerindedir:

وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ * وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ “Göge ve Tarık'a and olsun. Tarık'ın ne olduğunu sen nereden bileceksin?” (Tarık, 86/1-2) ayetindeki istifhâm, kendisi üzerine yemin edilen yıldız'ın şanının yüceliğini (tefhim-tazim) gösterir⁴⁴⁹.

وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ “Sarp yokuşun ne olduğunu sen nereden bileceksin?” (Beled, 90/12) ayetindeki istifhâm ile, köle azad etmenin önemi (tefhim-tazim) ifade edilmiştir⁴⁵⁰.

وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ “Kadir gecesinin ne olduğunu sen nereden bileceksin?” (Kadir, 97/2) ayetinde de “Kadir gecesi” nin şanının yüceliği (tefhim-tazim) ifade edilmiştir⁴⁵¹.

Ma, bazen **tehvîl** ifadesi olarak kullanılır:

مَا الْقَارِعَةُ “Nedir o çarpan hadise?” (Kâria, 101/2) ayetinde kıyametin şiddet ve dehşetinin büyüklüğü, tam anlamıyla kimse tarafından bilinemeyeceği için bu üslup ile muhatap korkutma (tehvîl) yoluna gidilmiştir⁴⁵².

مَا الْحَاقَّةُ “Nedir o gerçekleşen” (Hâkka, 69/ 2) ayetinde kıyametin, şiddet ve dehşetinin büyüklüğünü tam anlamıyla, kavrayamayanlar ve onu çeşitli ifadelerle yalanlamaya

⁴⁴⁶ Zemahşerî, I, 556; Râzî, VIII, 269; Halebî, IV, 79; Hicâzi, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîrü'l-Vâdih*, 10. Baskı, Dâru't-Tefsîr, 1412/1992, I, 417. Diğer birkaç örnek için bkz. Âl-i İmrân, 3/183; Yûnus, 10/35; Hicr, 15/32; Sâffât, 37/85.

⁴⁴⁷ Ebû Hayyan, VIII, 419; Ebu's-Suûd, VII, 117.

⁴⁴⁸ Beğavî, VII, 250; Ebû Hayyan, VIII, 493; Ebu'l-Bekâ, s. 582. Diğer bir örnek için bkz. Yûsuf, 12/25.

⁴⁴⁹ Ebû Hayyan, VIII, 448; Ebu's-Suûd, IX, 140.

⁴⁵⁰ Ebu's-Suûd, IX, 162.

⁴⁵¹ Ebû Hayyan, VIII, 492; Hâzin, VII, 275; Ebu's-Suûd, IX, 182; Abduh, s. 130. Diğer birkaç örnek için bkz. Vâkıa, 56/8-9, 27; Hâkka, 69/ 3; Kâria, 101/2.

⁴⁵² Beğavî, VII, 284; Hâzin, VII, 284; Suyûtî, *İtkân*, II, 883-891; Ebu'l-Bekâ, s. 217; Abduh, s. 145; Elmalılı, IX, 6026.

kalkışanlar korkutulmuş (tehvil) ve istifhâm üslûbunun etkili ifadesiyle ile aynı zamanda bu korku mübalağa ve te'kit ile ifade edilmiştir⁴⁵³.

Montgomery Watt, Kur'ân-ı Kerim'de 12 ayette⁴⁵⁴ bulunan "... 'nın ne olduğunu sana bildiren nedir?" şeklindeki mübhem kelime ve ibarelerin, ardından gelen kısa açıklamalarla, izah edilen şeylerin tam tanımlandığını ifade ederken; bunların revizyon edildiği iddiasında bulunmaktadır⁴⁵⁵. Halbuki bu ifadeler onun iddiasının aksine, Kur'ân'ın, kendisiyle mesajını etkili kıldığı üslup özelliklerinden olup; sadece mübhem kelimeleri tanımlamak için kullanılan tabirler değildir. Revizyon iddiasının ise, bizzat Allah Teâlâ'nın koruması altında olduğu⁴⁵⁶ ve hiçbir şekilde içerisine başka bir söz karışamayacağı⁴⁵⁷ ifade edilen Kur'ân-ı Kerim için tutarsız bir iddiadan başka bir şey olamayacağı kanaatindeyiz.

وَأَصْحَابُ الشَّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشَّمَالِ “Solun adamları (amel defterleri sol tarafından verilenler), nedir o solcular” (Vâkıa, 56/41) ayetinde istifhâmın kullanımı, cehennemliklerin korkulacak (tehvil) sonları olduğunu hatırd tutmaya yardımcı olmaktadır⁴⁵⁸.

Bu edatın, bazen *takrir* ifadesi için kullanıldığı da olmuştur:

وَمَا لَهُمْ آلَا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ “Onlar, (Peygamberi ve mü'minleri) Mescid-i Haram'dan geri çevirdikleri ve onun velisi, (bakıcısı, koruyucusu) olmadıkları halde neden Allah onlara azabetmesin?” (Enfâl, 8/34) ayetindeki istifhâmın takrir ifade eden anlatımı, “inkâricıların, bu hal ile muttasıf olmaları sebebiyle azab edilecekleri”ni gösterir⁴⁵⁹.

Ayrıca, istifhâm edatı olarak kullanılan *mâ'*nın bir terkip olarak da istifhâm için kullanıldığı “ماذا” kelimesinde görülmektedir⁴⁶⁰:

⁴⁵³ Ebû Hayyan, VIII, 315; Hazin, VII, 142; Suyûtî, *İtkân*, II, 883-891; Elmalılı, VIII, 5312.

⁴⁵⁴ Bkz. Hâkka, 69/3; Müddessir, 74/27; Mürselât, 77/14; İnfitâr, 82/17; Mutaffifîn, 83/8, 19; Târik, 86/2; Beled, 90/12; Kadir, 97/2; Kâri'a, 101/3, 10; Hümeze, 104/5.

⁴⁵⁵ Watt, W. Montgomery, *Kur'ân'a Giriş*, Terc. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998, s. 113.

⁴⁵⁶ Bkz. Nahl, 15/9.

⁴⁵⁷ Bkz. Fussilet, 41/42.

⁴⁵⁸ Ebu's-Suûd, VIII, 192, 194.

⁴⁵⁹ Nesefî, II, 102; Halebî, V, 599.

⁴⁶⁰ Suyûtî, *İtkân*, I, 561.

مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ “*Ne sarfedecekler? De ki: "Artan".*” (Bakara, 2/219) ayetinde *afv* kelimesini mansub okuyan Asım kıraatinde de *mâ zâ*'nın terki olarak istifhâm için kullanıldığı kabul edilmektedir⁴⁶¹.

2.1.1.9. “Metâ: متي”

Bir istifhâm edatı olan *metâ*, sekizi Mekkî⁴⁶², biri Medenî⁴⁶³ olmak üzere Kur'ân-ı Kerim'de dokuz defa geçmektedir.

Metâ, sözlükte, *ne zaman* demektir⁴⁶⁴. Bir istifhâm edatı olarak zaman tayininde kullanılır⁴⁶⁵.

Kur'ân-ı Kerim'de, tehekküm, temennî ve istibtâ ifade etmek için kullanılmıştır:

وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ “*Eğer sözünüzde sadık iseniz, bu (azap) va'di ne zaman? diyorlar*” (Yûnus, 10/48; İsrâ, 17/51; Enbiyâ, 21/38; Neml, 27/71; Secde, 32/28; Sebe', 34/29; Yâsin, 36/48; Mülk, 67/25) şeklinde müşriklerin ölüm sonrası hayatı inkâr ile ilgili sözlerini ve onların bu konudaki inançlarını ortaya koyan Mekkî ayetlerde, alaylı bir tavırla yeniden dirilişi ve azabı inkâr etmeleri ifade edilmiştir⁴⁶⁶

مَتَى نَصْرُ اللَّهِ “*Allah'ın yardımı ne zaman?*” (Bakara, 2/214). Medenî olan bu ayet, Neseî (Ö. 710/1310), Firûzâbâdî (Ö. 817/1414) ve Ebu's-Suûd (Ö. 982/1574) tarafından yardım ve zafer temennîsi olarak değerlendirilirken⁴⁶⁷; Beğavî (Ö. 516/1222), Beydâvî (Ö. 685/1286), Ebû Hayyân (Ö. 745/1345), Suyûtî (Ö. 911/1505) tarafından yardım ve

⁴⁶¹ Suyûtî, *İtkân*, I, 561. *Ma za*'nın terki hakkındaki görüşler şöyledir: 1. *Ma* istifhamiye olup, *zâ* ismi-i işaretir: *Maza't-tevani* ve *maze'l-vukuf* (Bu tevani ve bu vukuf nedir?). 2. *Mâ* istifhamiye olup, *za* mevsuledir. 3. *Mâ zâ* kelimesi terki olarak istifhamdır: *li ma za ci'te* (Niçin geldin?) (Bkz. Suyûtî, *İtkân*, I, 561; Ebu'l-Bekâ, s. 610; Mütercim Âsım, IV, 1253).

⁴⁶² Bkz. Yûnus, 10/48; İsrâ, 17/51; Enbiyâ, 21/38; Neml, 27/71; Secde, 32/28; Sebe', 34/29; Yâsin, 36/48; Mülk, 67/25.

⁴⁶³ Bkz. Bakara, 2/214.

⁴⁶⁴ Mütercim Âsım, IV, 1255.

⁴⁶⁵ İsfahânî, s. 32, 462; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, I, 334; Ebû Hayyân, II, 149; Firûzâbâdî, IV, 480; Suyûtî, *İtkân*, I, 561; Ebu'l-Bekâ, s. 160; Mütercim Âsım, IV, 1255; Cârîm, I, 196.

⁴⁶⁶ Zemahşerî, II, 240; Beğavî, IV, 163; Beydâvî, III, 18; Ebû Hayyân, V, 164; VI, 291; VII, 90-91; VII, 269; Ebu's-Suûd, IV, 151; VI, 67; Sâbûnî, I, 587; II, 418.

⁴⁶⁷ Neseî, I, 107; Firûzâbâdî, III, 165; Ebu's-Suûd, I, 215.

zafer konularındaki beklentilerin geciktiğini ifade ettiği için istibtâ⁴⁶⁸ olarak kabul edilmiştir.

2.1.1.10. “Men: من”

Men, istifhâm için de kullanılan bir edattır⁴⁶⁹. Bir istifhâm edatı olan *mâ*’ya benzemekle beraber, özellikle akıllı varlıkların durumunu sormak için kullanılır⁴⁷⁰. Bu sebeple “من عندك” denildiği zaman “من الناس” demeye gerek kalmaz⁴⁷¹.

Men’in, Kur’ân-ı Kerim’de **nefy**, **inkâr** ve **takrîr** ifadeleri için kullanımı dikkat çekmektedir:

Men’in **nefy** ifade etmesi:

فَمَنْ يُجَادِلُ اللَّهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلاً “Kıyamet günü onları Allah’a karşı kim savunacak, ya da kim onlara vekil olacak?” (Nisâ, 4/109) ayetinde istifhâm nefy mânâsında olup; Allah Teâlâ’nın, onları azabı ile muahaze edeceği kıyamette onları müdaâfa edip koruyacak ve onlara vekil olacak kimsenin bulunmayacağını ifade eder⁴⁷².

فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ إِنْ جَاءَنَا “Kim bizi Allah’ın hışmından kurtarır?” (Ğafir, 40/29) ayetinde, Allah’ın azabı kendilerine geldiğinde ondan kurtulmaya kendi güçlerinin yetmeyeceği gibi, hiç kimsenin de buna mani olamayacağı ifade edilmektedir⁴⁷³.

قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا “De ki: “Allah size bir zarar gelmesini dilerse, yahut bir fayda elde etmenizi dilerse, O’na karşı kimin gücü bir şeye yeter?” (Fetih, 48/11). Bu üslûp ile âyet-i kerime’de muhatapların, kendilerine nisbet edilen fiilleri yapmaya güçlerinin yetmeyeceği ifade edilmiştir⁴⁷⁴.

⁴⁶⁸ Beğavî, I, 203; Beydâvî, I, 519; Ebû Hayyân, II, 149; Suyûtî, *İtkân*, II, 883-891; Suyûtî, *Tahbir*, s. 98; Sâbûnî, I, 137.

⁴⁶⁹ Rummânî, Ebu’l Hasen Ali b. İsa (Ö. 384/994), *Meâni’l-Hurûf*, Dârü’ş-Şimâl, Lübnân, 1988, s. 165; Firûzâbâdî, IV, 529; Suyûtî, *İtkân*, I, 565; Mütercim Âsım, IV, 768.

⁴⁷⁰ Rummânî, s. 165; Zemahşerî, I, 314; Zerkeşî, IV, 414; Mütercim Âsım, IV, 768; Cârîm, I, 195-196.

⁴⁷¹ Mütercim Âsım, IV, 768.

⁴⁷² Ebu Hayyân, III, 360; Sâbûnî, I, 302.

⁴⁷³ Beydâvî, IV, 135; Neseî, IV, 77; Ebu’s-Suûd, VII, 275.

⁴⁷⁴ Ebu’s-Suûd, VIII, 107.

Ayet-i kerime’lerde, kendilerine nisbet edilen fiilleri yapmaya güçleri yetmeyen muhatapların durumları nefy ile ifade edilirken aynı zamanda muhataba meydan okuma, acizliklerini gözler önüne serme vardır. Bu üslûp ile sırası ile, “*لا أحد يجادل عنهم*”⁴⁷⁵ “*لا أحد يملك لكم شيئا*”⁴⁷⁷ , “*لا أحد ينصرنا*”⁴⁷⁶ ibareleri ile bu fiilleri yapmaya kimsenin gücünün yetmeyeceği ifade edilmektedir.

Ayrıca *men* edatının, kasr ifade eden *illâ* ile veya *efalü’t-tefil* kipiyle nefy ifade ettiği tesbit edilmiştir:

Men’in, kasr ifade eden *illâ* ile *nefy* anlamı taşıması:

“*Günahları Allah’tan başka kim bağışlayabilir*” (Âl-i İmrân, 3/135) *وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ* nefy⁴⁷⁸ mânâsı ile “Allah Teâlâ’dan başkasının günahları bağışlamayacağı” ifade edilmiştir⁴⁷⁹. Ayette bağışlanmanın Allah’tan başkasından talep edilmeyeceği vurgulanmak sûretiyle de ta’zim de kastedilmiş olur⁴⁸⁰.

Bu ayette görüldüğü üzere nefylik, bazen tazim ifadesi ile beraber olur.

“*Nefsini aşağılık yapan (beyinsiz)den başka, kim İbrâhim dininden yüz çevirir*” (Bakara, 2/130) ayetindeki istifhâm-ı inkârîde⁴⁸¹ bulunan nefy mânâsı ile Hz. İbrahim (a.s.)’in dininden, kendini bilmeyenden başkasının yüz çevirmeyeceği ifade edilirken⁴⁸²; inkârcılar da tevbih edilmiş olmaktadır⁴⁸³.

Bu ayette de görüldüğü gibi nefylik, bazen tevbih ifadesi ile beraber olur.

“*Dedi ki: Sapıklardan başka kim Rabb’inin rahmetinden ümit keser*” (Hicr, 15/56). İstifhâmdaki nefy anlamıyla “Allah’ın rahmetinden ancak sapıkların ümit keseceği” belirtilmiştir⁴⁸⁴.

⁴⁷⁵ Ebu Hayyân, III, 360; Sâbûnî, I, 302.

⁴⁷⁶ Beydâvî, IV, 135; Neseî, IV, 77; Ebu’s-Suûd, VII, 275.

⁴⁷⁷ Ebu’s-Suûd, VIII, 107.

⁴⁷⁸ İbnü’l-Enbârî, I, 221; Beydâvî, II, 73; Halebî, III, 396; Zerkeşî, IV, 411; Firûzâbâdî, IV, 529; Âşur, IV, 93.

⁴⁷⁹ Ebu Hayyân, III, 64; Şeyhzâde, II, 73; Sâbûnî, I, 231.

⁴⁸⁰ Şeyhzâde, II, 74.

⁴⁸¹ Zemahşeri I, 312; Neseî, I, 75 ; Şeyhzâde, I, 425.

⁴⁸² Ebu Hayyân, I, 564; Ebu’s-Suûd, I, 162; Sâbûnî, I, 97.

⁴⁸³ Râzî, IV, 76; Sâbûnî, I, 97.

⁴⁸⁴ Ebu Hayyân, V, 447; Zerkeşî, IV, 411; Şeyhzâde, II, 157-158; Ebu’s-Suûd, V, 8.

Men'in, *efalü't-tefil* kipiyle *nefy* ifade etmesi:

“*Allah'ın meşiclerinde, Allah'ın adının anılmasına engel olan ve onların harabolmasına çalışandan daha zalim kim vardır?*” (Bakara, 2/114) ayetinde istifhâm'ın *nefy mânâsı* taşıması, insanlar arasında bu fiillerin faillerinden daha zalim hiç kimse bulunmadığını ifade etmede son derece açıktır⁴⁸⁵.

Ayrıca En'âm, 6/21, 93, 159; Kehf, 18/57; Secde, 32/22; Zümer, 39/32 ayetlerinde geçen “*وَمَنْ أَظْلَمُ*” daki istifhâmın, *nefy* ifade ettiği kabul edilirken⁴⁸⁶; aynı zamanda kınama (*tevbih*) mânâsı da içerdiği belirtilmiştir⁴⁸⁷.

“*Yalnız kendi keyfine uyandan daha sapık kim olabilir?*” (Kasas, 28/50) ayetinde *nefy mânâsındaki istifhâm*⁴⁸⁸ ile ayetin mânâsı, “*Dînî hususlarda hevasına tabi olan kimseden daha sapık kimse yoktur.*” şeklinde anlaşılabilir⁴⁸⁹.

Bu üslûp, Yaratan'ın hoşnut olduğu fiillerle bir arada bulunduğu anda ise *nefy* ile birlikte, o fiili yapanı tazim ifade eder:

“*Allah'ın boyasından daha güzel boyası olan kimdir?*” (Bakara, 2/138) ayetinde *nefy* anlamı taşıyan istifhâm ile, Allah'ın boyasından daha güzel boyayan kimsenin olamayacağı ifade edilmektedir⁴⁹⁰.

“*Hangi insan din yönünden, iyilik edici olarak yüzünü Allah'a teslim edip dosdoğru İbrâhim dinine tabi olandan daha güzel olabilir?*” (Nisâ, 4/125). İstifhâm'ın ayete getirdiği mânâ zenginliği ile, din

⁴⁸⁵ Ebu Hayyân, I, 527; Şeyhzâde, I, 393; Sâbûnî, I, 90.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Enbârî, I, 316; Neseî, II, 6; Ebu Hayyân, I, 527; Zerkeşî, IV, 74; Bikâî, VII, 190.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Enbârî, I, 316.

⁴⁸⁸ Beydâvî, III, 517; Ebu's-Suûd, VII, 18.

⁴⁸⁹ Zemahşerî, III, 184; Neseî, III, 238; Ebû Hayyân, VII, 119; Ebu's-Suûd, VII, 18; Sâbûnî, II, 438. Diğer birkaç örnek için bkz. Bakara, 2/140; En'âm, 6/21, 93, 144, 157; A'râf, 7/37; Yûnus, 10/17; Hûd, 11/18; Kehf, 18/15, 57; Kasas, 28/50; Ankebût, 29/68; Secde, 32/22; Zümer, 39/32; Fussilet, 41/52; Ahkâf, 46/5; Saf, 61/7.

⁴⁹⁰ Ebû Hayyân, I, 584. Ayette geçen “*Allah'ın boyası*”ndan maksadın “*Allah'ın dînî*” olduğu ifade edilmiştir (Bkz. İbnü'l-Enbârî, I, 126; Râzî, IV, 96-97; Dihlevî, s. 73; Sâbûnî, I, 99).

yönünden, Allah Teâlâ'nın emirlerine itaat eden ve yasaklarından kaçınan kimseden, daha güzel hiç kimse olmadığı ifade edilmiştir⁴⁹¹.

Men'in **takrir** için kullanımı:

قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ اللَّهُ “*Ey Muhammed, inkârcılara yerlerin ve göğün sahibi kimdir” diye sor.*” (Ra’d, 13/16) ayetindeki istifhâm takrir ifade etmektedir. Allah Teâlâ, başka cevabının olmadığı kendilerince de malum olan bu sorunun cevabını Hz. Peygamber (s.a.s.)’in onlara söylemesini, “*De ki: Allah*” buyurarak, emretmiştir. Bu uyarılardan sonra, kendilerinden beklenileni yerine getirmeyen inkârcılar ayrıca kınanmıştır (tevbih)⁴⁹².

قُلْ مَنْ يُجِئِكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ “*De ki: Kara ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır?*” (En’âm, 6/63). Allah Teâlâ sonsuz ilmini, eşsiz kudretini ulûhiyetinin delilleri arasında zikrederek, zorluklardan kurtarmayı da her ikisinin göstergelerinden saymış ve bunu istifhâm üslûbunun daha etkileyici ve ikna edici ifade tarzı olan takrir ile ifade etmiştir. Takrir için kullanılmış olan bu istifhâm üslûbu ile muhatabın tutumu reddedilmiş (inkârî) ve uyarılara müsbet tepki vermeyen inkârcılar, bu tutumları sebebiyle kınanmıştır (tevbih)⁴⁹³.

قُلْ مَنْ يَكْلُؤُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَانِ “*De ki: "Geceleyin ve gündüzün sizi Rahman'dan kim koruyabilir?"*” (Enbiyâ, 21/12). Suyûtî (Ö. 911/1505), ayetteki istifhâmın, takrir ifade ettiği görüşünü kabul etmektedir⁴⁹⁴.

Bu üslûpta, soru sorulur ve cevabı aynı ayetlerde görülür. Sorulan bu tür soru ve verilen cevap ile olayı bizzat kabul etmesine rağmen gereğini yerine getirmeyen muhatap tevbih edilerek, sonsuz kudretinin bir nebze tezahürü ifade edilmiş olan Cenab-ı Hakk’ın ta’zimi istenir⁴⁹⁵. İstifhâm üslûbunun anlatıma getirdiği zenginlik ve

⁴⁹¹ Ebû Hayyân, III, 372; Sâbûnî, I, 307. Diğer birkaç örnek için bkz. Bakara, 2/138; Nisâ, 4/87, 122, 125; Mâide, 5/50; Tevbe, 9/111; Fussilet, 41/33.

⁴⁹² Ebû Hayyân, V, 370.

⁴⁹³ Ebû Hayyân, IV, 154.

⁴⁹⁴ Suyûtî, *Tahbir*, s. 98. Diğer birkaç örnek için bkz. En’âm, 6/12; Yûnus, 10/31; Mü’minûn, 23/86, 87, 88; Ankebut, 29/61, 63.

⁴⁹⁵ Ebû Hayyân, IV, 154; Ebu’s-Suûd, V, 12.

canlılıkla, kendilerinin de itiraf ettikleri bu gerçeklerin inkâr edilmesinin ve kendisinde tereddüt edilecek hiçbir tarafın bulunmadığı ifade edilmiş olur⁴⁹⁶.

Men'in, **inkâr** için kullanımı:

Bu edatın, taşıdığı mânâlardan biri olan istifhâm-ı inkârî ile, yapılan işte, fiilin kötülüğü sebebiyle failin kabul edilemez bir durum sergilediği ifade edilir. Böylesi durumlarda inkâr ile tevbih iç içe olur. Şimdi bu anlatımın örneklerini görelim:

قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ “De ki: “Allah’ın kulları için çıkardığı süsü ve güzellikleri kim haram etti?” (A’râf 7/32). İstifhâm görünümü taşıyan bu ayet, inkâr için kullanılmış ve böylelikle tasvip edilmeyen durum en mükemmel biçimde ifade edilmiştir⁴⁹⁷. Yani ayetteki istifhâm inkârîdir⁴⁹⁸ ve tevbih ifade eder⁴⁹⁹. Böylelikle Allah’ın helal kıldığı güzelliklerin haram kılınamayacağı istifhâm-ı inkârî ile ifade edilirken bu tavır içinde olanlar da kınanmış (tevbih) olur⁵⁰⁰.

قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِآيَاتِنَا “Bunu Tanrılarımıza kim yaptı? dediler.” (Enbiya, 21/59) ayetindeki istifhâm inkârîdir ve tevbih için kullanılmıştır⁵⁰¹. Bu ifade ile, putperestlerin, “kendilerince ululuk ve vakar sahibi olan putlarının kırılmasının kabul edilemez olduğu ve putlarını kıran kişinin zalim olacağı” ifade edilmek istenmiştir⁵⁰².

2.1.1.11. “Hel: هل ”

Hel, Kur’ân-ı Kerim’de, *hemze*, *mâ* ve *men*’den sonra en çok kullanılan istifhâm edatıdır.

Bu edat, Arapça’da tasdiki istenen cümle için istifhâm edatı olarak kullanılır. Yani bununla, bir haberin meydana gelip gelmediğinin öğrenilmesi için soru sorulur. Öncelikle cevabı *neam*’dır⁵⁰³.

⁴⁹⁶ Ebu’s-Suûd, VII, 46.

⁴⁹⁷ Râzî, XIV, 63.

⁴⁹⁸ Beydâvî, II, 337; Râzî, XIV, 63; Ebu’s-Suûd, III, 224.

⁴⁹⁹ Halebî, V, 301; Bikâî, VII, 389; Sâbûnî, I, 443.

⁵⁰⁰ Ebû Hayyân, IV, 293; Halebî, V, 301; Bikâî, VII, 389; Sâbûnî, I, 443.

⁵⁰¹ Ebu’s-Suûd, VI, 74; Sâbûnî, II, 267.

⁵⁰² Ebû Hayyân, VI, 302. Diğer birkaç örnek için bkz. Yâsîn, 36/52; Tahrîm, 66/3.

⁵⁰³ Rummânî, s. 109; İbnü’l-Enbârî, I, 99-100; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, II, 349; Ebu’l-Bekâ, s. 691.

Mânâ ayırımları dikkate alındığında *hel*'in Kur'ân-ı Kerim'de emir, nefy, takrir, inkâr, temennî ve telattuf anlamlarında kullanımı dikkatleri çekmektedir. Kur'ân-ı Kerim'deki bu kullanımlarını görelim:

Hel'in özelliklerinden biri **emir** ifade etmesidir:

فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ “Vazgeçtiniz değil mi?” (Mâide, 5/91) ayeti *vazgeçin* mânâsında kullanılmıştır⁵⁰⁴.

فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ “Artık müslüman oldunuz mu?” (Hûd, 11/14) ayeti *müslüman olun* veya *müslümanlıkta sebat edin*⁵⁰⁵ şeklinde anlaşılmıştır⁵⁰⁶.

فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ “Şükrediyor musunuz?” (Enbiyâ, 21/80) ayeti *şükredin* mânâsında anlaşılmıştır⁵⁰⁷.

Hel edatının, bu örneklerde emir ifade etmesinin yanında, kısmen kınama (tevbih) mânâsı taşıdığı da belirtilmiştir⁵⁰⁸.

Kur'ân-ı Kerim'deki bu ayetlerde, emir ifade eden *hel*'in, isim cümlesinin başında ve muhatap siğası taşıyan ayetlerde yer aldığı dikkatleri çekmektedir.

Hel'in özelliklerinden biri de **temennî** ifade etmesidir:

فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ “Şimdi bizim şefaatçilerimiz var mı ki bize şefaat etsinler, yahut tekrar geri döndürül(üp dünyaya gönderil)memiz mümkün mü ki (orada eski) yaptıklarımızdan başkasını yapalım?” (A'râf, 7/53) ayetindeki istifhâm

⁵⁰⁴ İbnü'l-Enbârî, I, 196; Beğavî, II, 89; İbnü'l-Cevzî, I, 297; Ebû Hayyân, IV, 18; İbnü'l-Kayyim, s. 36; VI, 308; Hâzin, II, 90; Zerkeşî, IV, 433; Firûzâbâdî, V, 337; Suyûtî, *Tahbir*, s. 98; Ebu's-Suûd, III, 76; Ebu'l-Bekâ, s. 692; Zerkânî, II, 217; Sâbûnî, I, 366.

⁵⁰⁵ Ayette hitabın Müslümanlara olması veya inkarcılara olması emir ifadesini değiştirmez: Hitap Müslümanlara ise; İslam dini üzere sebat hususunda emir; inkarcılara ise kesin delillerle gözler önüne serilen İslamiyeti kabul yönünde emirdir.

⁵⁰⁶ Ebû Hayyân, VI, 318; İbnü'l Kayyim, s. 36; Firûzâbâdî, V, 337; Şeyhzâde, III, 38; Ebu's-Suûd, IV, 193; Sâbûnî, II, 9.

⁵⁰⁷ Taberî, Muhammed b. Cerîr (Ö. 310/922), *Câmiü'l-Beyân an Te'vil'i Âyil-Kur'ân*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1419/1998, XVII, 73; Beğavî, II, 90; Neseî, III, 86; Ebu Hayyân, VI, 308; Sâbûnî, II, 270. Diğer birkaç örnek için bkz. Enbiyâ, 21/108; Şuarâ, 26/39; Saffât, 37/54.

⁵⁰⁸ Râzî, XII, 81.

ile inkârcıların şefâat umutları ve hatalarını düzeltmek için dünyaya gönderilme konusundaki temennîleri ifade edilmektedir⁵⁰⁹.

فَيَقُولُوا هَلْ نَحْنُ مُنْظَرُونَ “Derler ki: (İnanmamız için) bize mühlet verilir mi?” (Şuarâ, 26/203) ayeti de inkârcıların temennîlerini ifade etmektedir⁵¹⁰.

Ele almakta olduğumuz edatın özelliklerinden biri de **takrir** ifadesi için kullanılmasıdır:

هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا “İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?” (İnsan, 76/1) ayetinde “قد” anlamı taşıyan istifhâm takrir ifade ederek, “insanın yaratılışının üzerinden nice uzun seneler geçtiği” belirtilmiştir⁵¹¹.

قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِن كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا “Ya size savaş yazılınca savaşmazsanız? buyurdu” (Bakara, 2/246) ayetindeki takrir ifade eden istifhâm ile, savaşmayacakları vurgulanmak istenmiştir⁵¹².

هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى “Mûsa'nın haberi sana geldi mi?” (Nâziât, 79/15) ayetindeki istifhâm takrir ifade ederek “Hz. Mûsa (a.s.)'ya ait haberlerin, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e (vahiy yolu ile) ulaştığını” bildirmektedir⁵¹³.

İstifhâmın bu ayetlerde yüklendiği takrir ifadesi, ifade edilen tüm hususların vuku' bulduğunu gözler önüne sermek, muhatabın bu olayları kabul etmesi ve gereğini yapması içindir⁵¹⁴.

Bu edatın özelliklerinden biri de **nefy** ifade etmesidir:

⁵⁰⁹ İbnü'l-Enbârî, I, 364; Suyûtî, *İtkân*, II, 888; Suyûtî, *Tahbir*, s. 98; Cârim, I, 198-199; Sâbûnî, I, 450; Bolelli, s. 50.

⁵¹⁰ Ebu Hayyân, VII, 41; Ebu's-Suûd, VI, 265; Sâbûnî, II, 395. Diğer birkaç örnek için bkz. Ğafir, 40/11; Şûrâ, 42/44.

⁵¹¹ Taberî, XXIX, 251; İbnü'l-Enbârî, II, 480; Râzî, VI, 183; Beydâvî, IV, 489; Zerkeşi, IV, 433; Ebu's-Suûd, IX, 70; Ebu'l-Bekâ, s. 692.

⁵¹² Râzî, VI, 183; Nesefî, I, 124; Şeyhzâde, IV, 557; Ebu's-Suûd, I, 239.

⁵¹³ Ebu Hayyân, VIII, 412; Şeyhzâde, III, 308. Diğer birkaç örnek için bkz. Tâhâ, 20/9; Sâd, 38/21; Zâriyât, 51/24; Ğaşiye, 88/1; Fecr, 89/5.

⁵¹⁴ Şeyhzâde, IV, 557.

هَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمُونَ “Zalim toplumdaki başkası mı helâk edilir?” (En’âm, 6/47) ayetindeki istifhâm nefy ifade ederek⁵¹⁵, “Zalimler gürûhundan başkası helak edilmez.” anlamına gelir⁵¹⁶.

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ “(İnanmak için) ille meleklerin gelmesini, yahut Rabbi’nin gelmesini ya da Rabb’inin bazı ayetlerinin gelmesini mi bekliyorlar?” (En’âm, 6/158) ayetindeki istifhâm edatı olan *hel* nefy ifade etmektedir. Müşriklerin îmân etmek için ayette belirtilen üç hususu bekledikleri vurgulanmıştır. Buna göre ayetin takdiri mânâsı “Onlar sana ancak şu üç şeyden birisi geldiği zaman îmân ederler. Meleklerin ruhlarını kabzetmeye gelip de tevbelerinin fayda vermediği, Hak Teâlâ’nın ihlâkinin gelişi, Rab tarafından kesin ve kahir ayetlerin gelmesi” şeklinde olur⁵¹⁷.

هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ “İyiliğin karşılığı, yalnız iyilik değil midir?” (Rahman, 55/60) ayetindeki nefy mânâsında kullanılan istifhâm ile “iyiliğin karşılığının iyilikten başkası olamayacağı” ifade edilmiştir⁵¹⁸.

Nefy ifadesi için kullanılan *hel*’in kasr edatı olan *illâ* ile birlikte kullanımı, nefy ile beraber tehdit içerdiği görülmektedir.

Ayrıca *hel* edatı, bazen nefy ile birlikte tevbih, tehekküm⁵¹⁹ ve tebkî⁵²⁰ ifade eder⁵²¹:

Hel’in özelliklerinden biri de **istifhâm-ı inkârî** anlamı taşımasıdır. Bu kullanımıyla *hel* iki şey arasında eşitlik olmadığını ifade eder:

قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ “De ki: ‘Yanınızda bize çıkarıp göstereceğiniz bir bilgi var mı?’ ” (En’âm, 6/148) ayetinin başındaki *hel* edatı da istifhâm-ı inkârî mânâsı

⁵¹⁵ İbn Atiyye, V, 203; Ebu Hayyân, IV, 136; Halebî, IV, 637; Şeyhzâde, II, 266.

⁵¹⁶ Beydâvî, II, 266; Ebu Hayyân, IV, 136; Ebu’s-Suûd, III, 135; Sâbûnî, I, 391.

⁵¹⁷ Râzî, XIV, 6; Ebu Hayyân, IV, 258; Şeyhzâde, II, 323; Ebu’s-Suûd, III, 203.

⁵¹⁸ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, II, 349-351; Firûzâbâdî, V, 334; Suyûtî, *İtkân*, I, 568; Ebu’s-Suûd, VIII, 185; Ebu’l-Bekâ, s. 692. Diğer birkaç örnek için bkz. A’râf, 7/53, 147; Yûnus, 10/102; Yûsuf, 12/74; Nahl, 16/35; Enbiyâ, 21/3; Fâtır, 35/3, 43; Zuhuf, 43/66; Muhammed, 47/18.

⁵¹⁹ Bkz. Şuarâ, 26/72, 93.

⁵²⁰ Bkz. Yûnus, 10/34-35.

⁵²¹ Ebu Hayyân, VII, 25; Ebu’s-Suûd, IV, 143.

taşımaktadır. Bu kişilerin, bu hususta ilimlerinin ve hüccetlerinin olmadığını ifade eder⁵²².

﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ “De ki: ‘Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?’” (Zümer, 39/9) ayetinde istifhâm-ı inkârî⁵²³ ile bilenlerle bilmeyenlerin eşit olmadıkları ifade edilmiştir⁵²⁴.

﴿هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا﴾ “Şimdi bu ikisinin durumu bir olur mu?” (Zümer, 39/29) ayetindeki istifhâm-ı inkârî ile “her iki grubun birbiriyle eşit olmadıkları” ifade edilmiştir⁵²⁵

Hel edatıyla oluşturulan kalıp ifadeler içinde “هل أتيتك” ifadesiyle, anlatılan olayın doğruluğu tasdik ve takrir edilip; bu ifadenin mühim ve ilginç bir olay haber verildiğinde, dinlemeye teşvik için kullanıldığı tesbit edilmiştir. Bu kullanıma şu ayetleri örnek verebiliriz:

﴿وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ﴾ “Sana dâvacıların haberi geldi mi?” (Sâd, 38/21) ayetindeki istifhâm, takrir ifade etmektedir⁵²⁶. Bu üslup, muhatabı, ilginç olaylar içeren ayeti dinlemeye hazırlayan ve teşvik için kullanılan bir üslûptur⁵²⁷.

﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ﴾ “İbrâhim’in, ağırlanan konuklarının haberi sana geldi mi?” (Zâriyât, 51/24) ayetindeki bu üslûp da, haberi verilen mühim ve ilginç olayı dinlemeye teşvik için kullanılmıştır. Geçmişte yaşanmış bu hadiseleri tarih kitaplarından mütaâla etmemiş, herhangi bir kimseden işitmesi söz konusu olmamış, başka hiçbir şekilde öğrenmesi de mümkün olmayan Hz. Peygamber (s.a.s.)’in tüm bunları vahiy yolu ile aldığı ve peygamberlik davasındaki doğruluğunun da bir belgesi olarak kabul edilmiştir⁵²⁸.

﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْعَاشِيَةِ﴾ “(Şiddet ve dehşetiyle herşeyi) sarıp kaplayacak olan (o felaket)in haberi sana geldi mi?” (Ğâşiye, 88/1) ayetindeki istifhâm edatı olan *hel*, “قد”

⁵²² Râzî, XIII, 226; Bikâî, VII, 312.

⁵²³ Şeyhzâde, IV, 98.

⁵²⁴ Zemahşerî, III, 319; Beydâvî, IV, 98; Ebu Hayyân, VII, 402; Sâbûnî, III, 72.

⁵²⁵ Beğavî, VI, 75; Hâzin, VI, 75; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 143. Diğer birkaç örnek için bkz. En’âm, 6/50; Hûd, 11/24; Mülk, 67/3; Hâkka, 69/8.

⁵²⁶ İbnü’l-Cevzî, VII, 14.

⁵²⁷ Zemahşerî, III, 367; Beydâvî, IV, 82; Ebu Hayyân, VII, 375; Suyûtî, *Tahbir*, s. 99; Ebu’s-Suûd, VII, 220; Sâbûnî, III, 54.

mânâsındadır ve takrir ifade eder. Buna göre mânâ “Şüphesiz ona kıyametin haberi gelmiştir.” şeklinde olur. Bununla Allah Teâla'nın Rasûlüne, ne kendisinin ne de kavminin bilmesi söz konusu olmayan kıyametin dehşet verici durumunu ve insanların hallerini bildirdiği anlatılarak, istifhâm üslûbuyla konuya dikkatler çekilmiş⁵²⁹, dinlemeye teşvik edilmiştir⁵³⁰.

Bu kullanımlarında “هل أتيتك” tabirinin aynı zamanda inkârcılar için bir tehdit içerdiği de ifade edilmektedir⁵³¹.

Diğer bir yandan *hel'* in *delâlet* ve *nebe'* fiilleriyle oluşturduğu terkiplerde de teşvik için kullanımı görülmüştür⁵³².

*Hel'*in özelliklerinden biri de **telattuf** (nezaketle bir şeyin yapılmasını istemek) için kullanılmasıdır:

فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَىٰ أَنْ تَزَكَّىٰ “De ki (nasıl) arınmağa gönlün var mı?”(Nâziât, 79/18) ayetinde Firavun’u îmâna davet eden Hz. Musa (a.s.)’ya bu îmâ edilmiştir⁵³³.

قَالَ لَهُ مُوسَىٰ هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا “Mûsâ ona: “Sana öğretilenden, bana doğruyu bulmama yardım edecek bir bilgi öğretmen için sana tabi olabilir miyim? dedi” (Kehf, 18/66) ayetinde Hızır’ın arkadaşlığına talib olmak isteyen Hz. Mûsâ (a.s.)’nın ifadesinde de bu üslûp görülmektedir⁵³⁴.

فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَىٰ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا “Bizimle onların arasına bir sed yapman için sana bir vergi verelim mi?” (Kehf, 18/94) ayetinde, sed yapılmasını istemede de bu tutumun sergilendiği ifade edilmiştir⁵³⁵.

⁵²⁸ Zemahşerî, IV, 17; Şeyhzâde, IV, 298; Sâbûnî, III, 253. Diğer birkaç örnek için bkz. Tâhâ, 20/9; Sâd, 38/21; Zâriyât, 51/24; Nâziât, 79/15; Bürûc, 85/17; Ğâşiye, 88/1; Fecr, 89/5.

⁵²⁹ Şeyhzâde, IV, 556.

⁵³⁰ Sâbûnî, III, 551

⁵³¹ Ebu Hayyân, VIII, 137.

⁵³² Bkz. “هل أتيتكم” (Mâide, 5/60; Şuarâ, 26/221); “هل ننبئكم” (Kehf, 18/103), “هل أدللكم”, (Taha, 20/40), “هل أدللك” (Taha, 20/120); “هل أدللكم” (Kasas, 28/12; Saf, 61/10).

⁵³³ Zemahşerî, IV, 214; Ebu Hayyân, VIII, 413; Abduh, 1322, s. 11-12; Sâbûnî, III, 514.

⁵³⁴ Ebu Hayyân, VI, 139; Sâbûnî, II, 199.

⁵³⁵ Ebu Hayyân, VI, 154; Sâbûnî, II, 206.

Hel, bir istifhâm edatı olarak mânâyı daha etkili kılmak için kullanılırken; bazen de bir terki b olan, *lev lâ* içerisinde kendine yer bulur. Bu terki bi ve Kur’ân-ı Kerim’deki kullanımını görelim:

“*Levla*: لَو لا”

Lev lâ, *hel* ve *lâ*’dan mürekke b olup, *tahdid*, *terğib* ve *iğra* mânâsında kullanılan bir edattır⁵³⁶.

Kur’ân-ı Kerim’de bulunan *lev lâ*’nın da *hel lâ* mânâsında kullanıldığı ifade edilmiştir⁵³⁷.

لَو لا يَنْهَاهُمْ الرَّبَّائِيُونَ وَالْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السَّحْتَةَ “*Rabbaniler ve hahamların, onları günah söz söylemekten ve, haram yemekten, menetmeleri gerekmez miydi?*” (Maide, 5/63)⁵³⁸.

لَو لا جَاءُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةٍ شُهَدَاءَ “*Onların (iftiracıların) da bu konuda dört şahit getirmeleri gerekmez miydi?*” (Nûr, 24/13),

وَلَو لا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا “*Onu duyduğunuzda: ‘Bunu konuşup yaymamız bize yakışmaz’ demeli değil miydiniz?*” (Nûr, 24/16) ayetlerindeki *lev lâ*’nın da *hel lâ* anlamı taşıdığı bilinmektedir⁵³⁹.

Lev la, Kur’an-ı Kerim’deki kullanımında, teşvik, tevbih ve temennî gibi farklı mânâlar ifade eder. Şimdi de bazı örnekler verelim:

Lev la’nın **teşvik** için kullanımı:

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ “*Mü’minlerin topluca savaşa çıkmaları uygun değildir. Her topluluktan bir grubun toplanıp dîni iyice öğrenmeleri ve kavimleri kendilerine dönüp geldikleri zaman kaçınmaları için onları uyarmaları gerekmez mi?*” (Tevbe, 9/122) ayetindeki *lev lâ*

⁵³⁶ Mütercim Asım, IV, 1259.

⁵³⁷ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, I, 275; Firûzâbâdî, IV, 459; Suyûtî, *İtkân*, I, 556.

⁵³⁸ Suyûtî, *Celâleyn*, I, 104.

⁵³⁹ Neseî, III, 135-136; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 52. Diğer birkaç örnek için bkz. En’âm, 6/8; Münâfikûn, 63/10.

ile ilgili olarak, Halebî (Ö. 756/1355), kendisiyle emir kastedilen bir teşvik edatı olduğunu ve *hel lâ* gibi teşvik ifade ettiğini belirtir⁵⁴⁰.

“Sizden önceki nesillerden *akıllı kimselerin, (insanları) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan men etmeleri gerekmez miydi?*” (Hûd, 11/116) ayetinde, İbn Atiyye (Ö. 546/1151), teşvik ifade eden bu edatın, hidayet bulamamış insanlar için teessüf de içerdiğini belirtmiştir⁵⁴¹. Neseî (Ö. 710/1310), *hel lâ* anlamında kullanılan bu edatın, teşvik ifade ettiğini kabul etmiştir⁵⁴².

“Allah'tan mağfiret dilereniz olmaz mı?” (Neml, 27/46) ayeti hakkında, teşvik ifadesi için kullanıldığı söylenmiştir⁵⁴³.

Lev lâ ile **tevbih** ifade edilmesi:

“*Rabbaniler ve hahamların onları günah söz söylemekten ve haram yemekten, menetmeleri gerekmez miydi?*” (Maide, 5/63) ayetindeki *lev lâ* edatı ile ilgili olarak İbn Atiyye (Ö. 546/1151), üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmeyen bu kişileri kınayan (tevbih) bir ifade olduğunu söylemiştir. Bu ifadenin, alimleri kınayan, en şiddetli ayet olduğu konusundaki görüşleri de belirtmiştir⁵⁴⁴. Râzî (Ö. 606/1209), bu edatın, burada *hel lâ* mânâsında kullanılmış olduğunu; bu kişileri sorumluluklarını yerine getirmeye teşvik ve ihmallerinden dolayı tevbih ifade ettiğini zikretmiştir⁵⁴⁵.

“Onların (iftiracıların) da bu konuda dört şahit getirmeleri gerekmez miydi?” (Nûr, 24/13) ayetinde de, bu edatın tevbih ifade ettiği belirtilmiştir⁵⁴⁶.

“Allah'tan başka kendilerine yakınlık sağlamak için tanrı edindikleri şeyler, kendilerine yardım etselerdi ya!” (Ahkâf, 46/28) ayetlerinde,

⁵⁴⁰ Halebî, VI, 139.

⁵⁴¹ İbn Atiyye, VII, 421.

⁵⁴² Neseî, II, 208.

⁵⁴³ Firûzâbâdî, IV, 458; Suyûtî, *İtkân*, I, 556.

⁵⁴⁴ İbn Atiyye, IV, 507.

⁵⁴⁵ Râzî, XII, 39.

⁵⁴⁶ Firûzâbâdî, IV, 458; Suyûtî, *İtkân*, I, 556.

lev lâ'nın da, tevbih ifade ettiği ifade edilmiştir. *Lev lâ*'nın tevbih anlamı taşıdığı ayetlerde, daha çok mazi fiilin başına geldiği ifade edilmiştir⁵⁴⁷.

Lev la ile **temennî** ifade edilmesi:

فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنُ مِنَ الصَّالِحِينَ “*Rabbim! Beni yakın bir süreye kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam*” (Münâfikun, 63/10) ayetindeki *Lev lâ*, ecelinin tehir edilmesini isteyen temennîsini ifade etmektedir⁵⁴⁸. İbn Atiyye (Ö. 546/1151), bu ifadenin, bir fırsat ve mühlet istemek için kullanılmış olduğu görüşündedir⁵⁴⁹.

İstifhâm Edatlarının Bulunduğu Yerler

İstifhâm edatlarıyla sorulan sorularda nüzûl seyri göz önüne alındığında, Mekkî sürecin çokluğu dikkatleri çekmektedir. Fûde'nin de belirttiği gibi, istifhamda Mekkî süreç (Mekkî, 996 ayet/Medenî, 264 ayet) ağırlıklıdır⁵⁵⁰. Bu tasnif, dikkate alındığında, istifhâmın, inkârcıları ikna etmekte etkili misyon yüklenen ayetler kategorisinde yer aldığı da ön plana çıkmış olur.

Bu nüzûl, değerlendirmesinden sonra ayetlerdeki konumu da, istifhâmın etkili ifade tarzı olarak kullanımını desteklemektedir. İstifham, sûrelerin, başında ve sonunda olmak üzere ayetlerin çeşitli yerlerinde bulunmakta ve bulunduğu yere göre anlatıma farklılık kazandırmaktadır :

İstifhâm 'ın Sûre ve Ayet Başlarında Bulunuşu

Kur'ân-ı Kerim sûrelerinin yedi tanesi istifhâm ile başlar. Bu sûrelerde de Mekkî sûreler çoğunluktadır.

هَلْ أَتَىٰ عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا “*İnsanoğlu, var edilip bahse değer bir şey olana kadar, uzun bir zaman geçmemiş midir?*” şeklinde başlayan İnsan sûresi Medenî'dir. Diğer altı sûre ise Mekkîdir:

⁵⁴⁷ Firûzâbâdî, IV, 458; Suyûtî, *İtkân*, I, 556.

⁵⁴⁸ Beğavî, VII, 102; Hâzin, VII, 102.

⁵⁴⁹ İbn Atiyye, XIV, 468.

⁵⁵⁰ Fûde, s. 487.

الم أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْقَهُونَ “Elif. Lâm. Mîm. İnsanlar "inandık" demekle, hiç denenmeden hemen bırakılacaklarını mı zannediyorlar?” şeklinde başlayan Ankebut sûresi;

عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ “Birbirlerine neyi soruyorlar?” şeklinde başlayan “Nebe” sûresi;

هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْعَاشِيَةِ “Herşeyi kaplayacak kıyametin haberi sana gelmedi mi?” şeklinde başlayan Ğaşiye sûresi;

أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ “Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?” şeklinde başlayan İnşirah sûresi;

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ “Rabbin fil sahiplerine nasıl yaptı görmedin mi?” şeklinde başlayan Fil sûresi;

أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالدِّينِ “Dini yalanlayanı gördün mü?” şeklinde başlayan Mâûn sûresi gibi, istifhâmın sûre başında ve ayet başlarında bulunduğu yerlerde, anlatılacak konuya dikkatleri toplamakta son derece etkili olduğu görülmektedir. Çünkü, artık burada, asıl görevi soru sormak olan istifhâm, *tenbih* veya *gelecek söze etkili şekilde dikkat çekmek* gibi çok önemli kullanım özelliği taşımaktadır⁵⁵¹.

İstifhamın, Ayetlerin Sonunda Bulunuşu

Ayet sonlarında gelen istifhâm, çoğunlukla anlatılan konunun akabinde, ayetin gereğini yapmayan muhatabın davranışını yadırgamak (inkâr) ve kınamak (tevbih) için kullanılmıştır:

Bazen istifham, فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ “O halde, O’ndan nasıl çevriliyorsunuz” (En’âm, 5/95), فَأَنَّى تُصْرَفُونَ “O halde nasıl O’ndan çevriliyorsunuz” (Zümer, 39/6), فَأَنَّى تُشْحَرُونَ “O halde nasıl büyüleniyorsunuz” (Mü’minûn, 23/89) ayetlerinde de görüldüğü gibi ayetlerin sonunda gelir ve çoğunlukla *tevbih*, *istib’âd* ve *taaccüb* ifade eder⁵⁵².

Bazen de istifham, أَفَلَا تَعْقِلُونَ “Hiç aklınızı kullanmıyor musunuz?” (Bakara, 2/44; Enbiyâ, 21/10, 67;) ayetinde olduğu gibi ayetin sonunda gelir. Bu ayette istifhâm ile muhatap

⁵⁵¹ Dihlevî, s. 76.

⁵⁵² Bkz. Bu çalışma, s. 58-59.

terkettiği fiil sebebiyle yadırganmış (inkâr)⁵⁵³ ve bu durum müthiş bir şekilde kınama (tevbih)⁵⁵⁴ içeren bir üslûp ile ifade edilmiştir. Bu ayette de görüldüğü gibi **أَفْلا** ayet sonlarında gelmiş **inkâr ve tevbih** ifade etmiştir.

2.1.2. Değerlendirme

Buraya kadar yaptığımız araştırmadan, Kur'ân-ı Kerim'deki istifhâm edatlarının çoğunlukla, Arap dilinde hakiki istifhâma delâlet eden sözlük anlamları yönüyle değil, bu sözlük ve kelime anlamlarından çok, bir takım mânâ ayrımları için kullanıldığı kanaatine varılmıştır. Her bir istifhâm edatının, yüklendiği inkâr, tevbih, takri', taaccüb, istib'âd, telattuf, emir, nefy vb. çeşitli mânâlar, bu edatların her birinin Kur'ân-ı Kerim'deki zengin kullanımını göstermektedir. Bu kullanımlarıyla bu edatlar bir yandan, anlatıma farklı renk ve güzel motifler katarken; aynı zamanda da muhataba etki edecek, onların hallerine uygun düşecek mânâları yüklenmiş olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de, değişik anlatım tarzlarıyla muhataba verilmek istenen mesaj, istifhâm üslûbu ile de ifade edilmiştir. Çünkü bu üslup ile anlatım, daha etkili olmaktadır. Bu durumu Râzî (Ö. 606/1209) de ifade etmektedir. O, muhataptan bir işin yapılmasını veya yapılmamasını istemenin istifhâm kalıplarıyla daha etkili olacağını, bu üslup ile muhatabı kınamanın maksadı daha gerçekleştirci olacağını şu ifadelerle anlatır: “İstifham üslûbu, birşeyi yapmaya, teşvik hususunda açık bir emirden daha tesirlidir”⁵⁵⁵. Yine, “İstifhâm görünümü taşıyan ayet ile inkâr kastederek, tasvip edilmeyen durum en mükemmel biçimde ifade edilmiş olur”⁵⁵⁶. “Kur'ân-ı Kerim'de çeşitli ifade kalıbına dökülen tevbih⁵⁵⁷ ve takri' ⁵⁵⁸ hiç şüphesiz, istifhâm üslûbuyla daha etkili olmuştur”.

Her bir istifhâm edatının, kullanımındaki zengin anlatım, hem ifadeye kazandırdığı çeşitlilik, hem de getirdiği etkili anlatım ile Kur'ân mesajını benliklerde yerleştirmede önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

⁵⁵³ Suyûtî, *Celâleyn*, I, 7.

⁵⁵⁴ Zemahşerî, I, 277; Neseffî, I, 46.

⁵⁵⁵ Râzî, VI, 179.

⁵⁵⁶ Râzî, XIV, 63.

⁵⁵⁷ Râzî, III, 200.

⁵⁵⁸ Râzî, XIX, 143.

İstifhâm edatları içerisinde, *kem*⁵⁵⁹ ve *mâ*⁵⁶⁰ edatlarının, Kur'ân-ı Kerim'de, hakiki istifhâm için kullanılmış oldukları da görülmüştür.

2.1.3. Fiillerle Sorulan Sorular

Kur'ân-ı Kerim'de, istifhâm edatlarıyla sorulan sorular dışında, bazı fiillerle de sorular sorulmuştur. Fiillerle sorulan bu soruların hakiki istifhâma delâlet ettiği, sorularda muhatabın Hz. Muhammed (s.a.s.) olduğu ve bu soruların çoğunlukla, öğrenmek amacıyla sorulduğu görülmüştür⁵⁶¹.

Şimdi bu fiilleri ve Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımlarını ele alalım:

2.1.3.1. “Süâl: السؤال / يسألونك”

Süâl, Arap dilinde, *istemek* ve *sormak* anlamları taşıyan⁵⁶² “سأل” fiilinin sülasi mücerred mastarıdır. Çoğulu “الاسئلة” şeklinde gelir⁵⁶³. İsm-i faili, *isteyen* ve *soran* anlamı taşıyan “السائل”⁵⁶⁴, ism-i mefulu, *kendisine sorulan* anlamı taşıyan “المسؤل” kelimesidir⁵⁶⁵.

Fîrûzâbâdî (Ö. 817/1414), bu kelimenin iki farklı anlamı olan *istemek* ve *sormak* arasında bir ilgi kurmak için şöyle bir yaklaşımda bulunur: “Süâl, bir bilgiyi veya ona ulaştıracak şeyi istemek, bir mal veya ona ulaştıracak şeyi istemek olmak üzere iki anlamda kullanılır. Bilgi istendiğinde, cevabı dil ile verilir. Ya da onun yerine, el ile verilir ki bu da yazmak sûretiyle veya işaretle olur. Mal istendiğinde ise onun cevabı el ile verilir. Ya da bu görevi, vaad etmek ve ya reddetmek sûretiyle dil yerine getirir.”⁵⁶⁶.

Kur'ân-ı Kerim'de, *süâl* kökünden türemiş fiillerin, *soru sormak*, *mal talebinde bulunmak* ve *sorgulamak* gibi farklı anlamları ifade eden kullanımları yer almaktadır:

Soru Sormak İçin Kullanımı:

⁵⁵⁹ Bkz. Bu çalışma, s. 66.

⁵⁶⁰ Bkz. Bu çalışma, s. 71.

⁵⁶¹ Bkz. Bu çalışma, s. 194-204.

⁵⁶² İbn Manzur, XII, 459-460.

⁵⁶³ İbn Manzur, XI, 318.

⁵⁶⁴ Yesûî, Lous Ma'luf, *el-Müncid fi'l-Lüğa*, Beyrut, 1960, s. 316.

⁵⁶⁵ Yesûî, s. 360.

⁵⁶⁶ Fîrûzâbâdî, III, 162.

“السؤال”, “سأل / يسأل” fiilinin, sülasi mücerred mastarıdır⁵⁶⁷. Bu fiil, ikinci mefulünü bizzat kendisi, ya da “عن” harfi ceriyle aldığıında, bir bilgi istemi (soru sormak) için kullanılır⁵⁶⁸.

Kur’ân-ı Kerim’de de bu kullanımı görmekteyiz, şöyle ki;

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْتَيْنِ قُلْ سَأَتْلُو عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا
“Sana Zülkarneyn'i sorarlar, "Onu size anlatacağım" de.” (Kehf, 18/83).

قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطَفُونَ
“İbrâhîm: "Belki onu şu büyükleri yapmıştır, konuşabiliyorlarsa onlara sorun" dedi.” (Enbiyâ, 21/63).

سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ
“Bekçileri onlara: "Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?" diye sorarlar.” (Mülk, 67/8) ayetlerinde bu fiil, soru sormak anlamlarında kullanılmıştır⁵⁶⁹.

Bu fiilin, Kur’ân-ı Kerim’de, farklı şîğalarda kullanımı söz konusudur. Kur’an-ı Kerim’de, mazi, muzari, emir, nehy-i hazır, ism-i meful olarak kullanımı bulunan bu fiilin, soru sormak kökünün, ism-i fail ve mastar kullanımı bulunmamaktadır.

Soru sormak anlamında kullanılan bu fiilin, Kur’ân-ı Kerim’deki çeşitli kullanımları görelim:

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِي إِذَا دَعَانِي فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ
“Kullarım sana Beni sorarlarsa, bilsinler ki Ben, şüphesiz onlara yakınım. Benden isteyenin, dua ettiğinde duasını kabul ederim. Artık onlar da dâvetimi kabul edip Bana inansınlar ki doğru yolda yürüyenlerden olsunlar.” (Bakara, 2/186) ayetinde, fiilin mazi olarak kullanımı;

يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
“(Durmadan) "Kıyâmet günü ne zaman?" diye sorar.” (Kıyame, 75/6) ayetinde, muzari fiilin tekil (müfret) olarak kullanımı;

يَسْأَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا
“İnsanlar senden kıyametin zamanını soruyorlar; de ki: "Onun bilgisi ancak Allah katındadır; ne bilirsin,

⁵⁶⁷ Yesûî, s. 316.

⁵⁶⁸ İsfehânî, s. 250; Firûzâbâdî, III, 164; Suyûtî, İtkân, I, 631; Kattân, Mennâ’, Mebâhis fi Ulûmi’l Kur’ân, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 1414/1993, s. 206.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءَ إِن تُبَدَّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنزَّلُ الْفَرَّانُ تُبَدَّ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءَ إِن تُبَدَّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنزَّلُ الْفَرَّانُ تُبَدَّ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا حَلِيمٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ “Ey İnananlar, size açıklanınca hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Kur’ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır, (ama üzülürsünüz). Allah sorduğunuz şeyleri affetmiştir. Allah Bağışlayan’dır, Halim’dir.” (Mâide, 5/101) ayetinde, aynı fiilin nehy-i hazır kipi kullanılmıştır.

وَقَفَّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ “Onları durdurun; çünkü onlar sorguya çekileceklerdir (onlar yaptıkları herşeyden mesuldürler).” (Saffât, 37/24) ayetinde ise bu fiilin ism-i mefûlünün kullanımı görülmektedir.

Sarf ilmi yönüyle incelendiğinde, bu kadar zengin kullanımı bulunan bu fiilin, en çok **يَسْأَلُونَكَ** şeklinde, muzari fiilin, muhatap zamiri olan muttasıl “ك” ile kullanılmış olduğu dikkatimizi çekmiştir. Fiilin bu haliyle kullanımı, bu zamirle kendisine soru yöneltildiği belirtilen kişinin, Hz. Peygamber (s.a.s.) olduğunu da iş’âr etmesi yönüyle çok anlamlıdır. Zira, ayette anlatılmak istenen, yalın bir anlatımla ifade edilmemiş, *sana sorarlar* şeklinde, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in varlığı ve fonksiyonunun hissettirilmek istendiğine dikkat çekilecek bir anlatım kipi kullanılmıştır.

يَسْأَلُونَكَ kalıbıyla, Kur’an-ı Kerim’de on beş kez soru sorulduğu⁵⁷⁴; bu sorulardan, hemen çoğunun, müminler tarafından sorulduğu; tüm bu soruların cevabının verildiği ve bu kadar az ve yerinde soru sorma özelliğinin Hz. Muhammed (s.a.s.)’in ümmetine ait olduğu bize ulaşan bilgiler arasındadır⁵⁷⁵.

İsrâ sûresinin 85. ve Kehf sûresinin 83. ayetlerinin sebab-i nüzûlünden anlaşıldığına göre, Ruh ve Zülkarneyn hakkında soru soranların, sahabe olmayıp, Mekke müşrikleri veya Yahûdîler olduğu anlaşılmaktadır⁵⁷⁶. A’râf sûresinde⁵⁷⁷ ve Nâziât sûresinde⁵⁷⁸ kıyamet ile ilgili sorulan üç sorunun da inkârcılar tarafından yöneltildiği düşünüldüğünde, Kur’an-ı Kerim’de sahabenin bu lafızlarla sorduğu soru sayısı on olmaktadır.

⁵⁷⁴ Bkz. Bakara, 2/189, 215, 217, 219,219, 220, 222; Mâide, 5/4, A’râf, 7/187, 188; Enfâl, 8/1; İsrâ, 17/85, Kehf, 18/83; Tâhâ, 20/105; Naziât, 79/42.

⁵⁷⁵ Zerkeşî, IV, 52.

⁵⁷⁶ Bkz. Suyûtî, *İtkân*, I, 630.

⁵⁷⁷ Bkz. A’râf, 7/187-188.

⁵⁷⁸ Naziât, 79/42.

Bu fiilin, Kur'ân-ı Kerim'de, başlarına aldıkları edatlar ile ilgili olarak, mânâyaya yaptığı katkılar sebebiyle şunlar da aktarılabilir:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ (Bakara, 2/189), يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ (Bakara, 2/217) ve يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ (Bakara, 2/219) ayetlerinde, fiil atıf harfi olan *vav* olmaksızın gelirken; وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى (Bakara, 2/220), وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ (Bakara, 2/222) ayetlerinde aynı fiil *vav* harfi olarak gelmiştir. İlk ayetlerde *vav* harfi olmaksızın gelen bu fiil, değişik zamanlarda; diğer üç ayetteki atıf harfiyle gelen bu fiiller, soruları aynı zamanda sorulduğu için atıf harfini zorunlu kılmıştır⁵⁷⁹.

Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'de يَسْأَلُونَكَ ile sorulan soruların cevabına başlanırken, cevabın başında yer alan “قل” (de ki) kelimesi başına *fe* edatı almazken,

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا “Sana dağları soruyorlar. De ki : "Rabbim onları ufalayıp savuracak.” (Tâhâ, 20/105) ayeti “لو سئلت فقل” (sorulacak olursa hemen de ki) şeklinde bir takdir sebebiyle, *fe* harfi olarak gelmiştir.

Yine Kur'ân-ı Kerim'de bu sùallerin cevabına “قل” (de ki) şeklinde başlanırken;

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ “Kullarım sana Beni sorarlarsa, bilsinler ki Ben, şüphesiz onlara yakınum.” (Bakara, 2/186) ayetinde, insanın, dua halinde en şerefli bir makamda olması ve bu haldeyken kendi ile Rabb'i arasında her hangi bir vasıta bulunmadığını göstermek için “قل” (de ki) kelimesi hafzedilmiştir⁵⁸⁰.

Bir Şey İstemek İçin Kullanımı:

Sûâl, Kur'ân-ı Kerim'de, *mal veya herhangi bir şey istemek* için de kullanılmaktadır. Bu mânâyı yüklediğinde, ya kendisi ya da men harfi ceriyle müteaddi olur⁵⁸¹. Fiilin bu anlamıyla, Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımını görelim:

وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ “Allah'ın lütuf ve ihsânını isyetin.” (Nisâ, 4/32) .

لَا تَسْأَلُكَ رِزْقًا “Senden rızık istemiyoruz.” (Tâhâ, 20/132).

⁵⁷⁹ Râzî, VI, 66; Zerkeşî, IV, 54; Suyûtî, *İtkân*, II, 993-994; Kardâvî, Yusuf, *el-İbadetü fi'l-İslâm*, 15. Baskı, Kahire, Mektebet-ü Vehbe, 1985, s. 159.

⁵⁸⁰ Zerkeşî, IV, 54; Suyûtî, *İtkân*, II, 993-994; Kardâvî, s. 159.

⁵⁸¹ Firûzâbâdî, III, 164.

وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ *“Peygamber'in hanımlarından, lüzumlu bir şey isteyeceğiniz zaman da bir perde arkasından isteyin.”* (Ahzâb, 33/53) ayetlerinde de görüldüğü gibi bu fiil herhangi bir şey (mal) istemek için de kullanılmaktadır⁵⁸².

Sormak fiili ile kök harfleri aynı olan bu kullanımın, tez konumuzla ilgisi bulunmamaktadır.

Sorgulamak Anlamında Kullanımı:

Süâl'in, Kur'ân-ı Kerim'deki taşıdığı anlamlardan biri de *sorgulamak* olarak karşımıza çıkmaktadır:

“*Allah dileseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı; fakat (O), dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir (doğru yolu isteyeniyi doğru yola iletir, sapmak isteyeniyi de saptırır) . Ve siz mutlaka yaptığınız şeylerden hesâba çekileceksiniz.*” (Nahl, 16/93).

“*Onlar kendi ağırlıklarını kendi ağırlıkları yanında daha nice ağırlıkları yükleneceler ve uydurup durdukları şeylerden kıyamet günü sorguya çekileceklerdir.*” (Ankebût, 29/13).

“*Onlar, Rahman'ın kulları olan melekleri de dişi saydılar. Yaratışlarını mı görmüşler? Onların bu şâhidlikleri yazılacak ve sorguya çekileceklerdir.*” (Zuhruf, 43/19) ayetlerinde geçen *süâl* kökünden türemiş fiillerin sorgulamak anlamında kullanılmış olduğu görülmektedir.

Bu kullanımı biraz açmak gerekirse, şunları söyleyebiliriz:

“*Andolsun ki, kendilerine peygamber gönderilenlere soracağız, peygamberlere de soracağız.*” (Â'raf, 7/6). Taberî (Ö. 310/922) ve Vâhidî (Ö. 468/1075), ayetin, ümmetlerin, peygamberlerinin kendilerine Allah'ın emir ve nehiyleri konusunda yaptıkları tebliğlerin gereğini yerine getirip getirmediği;

⁵⁸² Diğer birkaç örnek için bkz. En'âm, 6/90; Hüd, 11/29, 51; Furkân, 25/57; Şuarâ, 26/109, 127, 145, 164.

peygamberlerin ise Allah'ın kendilerini görevlendirdiği elçilik görevini îfâ edip etmedikleri konusunda sorguya çekileceklerini ifade ettiği görüşündedir⁵⁸³.

Kurtubî (Ö. 671/1272) bu ayetle ilgili olarak, inkârcıların, muhasebe edileceğini, ahirette onlara hesap sorusu sorulacağı bir yer bulunduğunu belirtiyor. Ayetin, inkârcıların sorguya çekileceğini takrir; aynı zamanda onları kınama (tevbih) ve rezaletlerini ifade etme anlamı içerdiğini kabul ediyor. Peygamberlerin süâlinin ise inkârcılara istişhad şeklinde olacağı görüşündedir⁵⁸⁴.

Bikâî (Ö. 885/1480), bu ayetteki *süâl*'den maksadın, isyankar olanları tevbih ve takri'; itaatkar olanları tazim ve teşrif ifade ettiği görüşündedir⁵⁸⁵.

Fîrûzâbâdî (Ö. 817/1414) de ayetteki *süâl* ile ilgili olarak, muhasebe sorusu sorulacağına dair görüşünü belirtmektedir⁵⁸⁶.

Süleyman Ateş ise, bu sorgulamanın, öğrenme sorgulaması olmayıp, azarlama ve itib sorgulaması olduğunu kabul etmektedir. Ayetlerin akışından, dünya tutkusuna kapılıp ahireti hatırlamayan nankör insanlara, kendilerine verilen nimetlerin hesabının sorulacağı sonucunu çıkarmaktadır⁵⁸⁷.

فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ “Rabbin hakkı için biz onların hepsine mutlaka soracağız.” (Hicr, 15/92). Zemahşerî (Ö. 538/1143), ayetteki sorgunun, tehdit ve azarlama (vaid ve takri') ifade etmekte olduğunu kabul etmektedir⁵⁸⁸. Râzî (Ö. 606/1209) ve Fîrûzâbâdî (Ö. 817/1414), Allah Teâlâ'nın hesap soracağına dair, zatına yemin ettiğini belirtmektedir⁵⁸⁹.

تَاللَّهِ لَنَسْأَلَنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَفْتَرُونَ “Allah'a and olsun ki siz, bu uydurduğunuz şeylerden mutlaka sorgulanacaksınız.” (Nahl, 16/56). Râzî (Ö. 606/1209), bu ve benzeri ayetlerde Allah Teâlâ'nın, müşriklerin sorguya çekileceğine dair yemin etmiş olduğunu ve bunun da son

⁵⁸³ Taberî, VIII, 120 ; Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b.Ahmed (Ö. 468/1075), *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1415, I, 387.

⁵⁸⁴ Kurtubî, VII, 164.

⁵⁸⁵ Bikâî, VII, 358.

⁵⁸⁶ Fîrûzâbâdî, III, 166.

⁵⁸⁷ Ateş, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, ts., X, 533; IV, 537.

⁵⁸⁸ Zemahşerî, II, 399.

⁵⁸⁹ Razi, XIX, 213; Fîrûzâbâdî, III, 166.

derece şiddetli bir tehdit olduğunu ifade etmiştir⁵⁹⁰. Vâhidî (Ö. 468/1075), ayetteki sūâlin, tevbih sūâli olduğu şeklindeki görüşünü belirtmiştir⁵⁹¹. Ebu's-Suûd (Ö. 982/1574), Allah Teâlâ'nın, bu sorgulamasının, kınama (tevbih) ve azarlama (takri') üslûbunda yapılacağını ifade etmektedir⁵⁹².

Bu ayetlerde, *sūal* kökünden türemiş olan fiillerin, insanların hesaba çekileceği ve sorgulanacağını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Hem de bu, kendilerine sunulan nimet ve imkanları değerlendirmeyenleri kınama içeren bir sorgulama ve hesaba çekmedir. Yoksa, Allah Teâlâ, *ma'lumu i'lâm* kabilinden bir sorgulamaya yönelmiş olmakta değildir. Bu ayetlerdeki "sūalin, tevbih ifade ettiği ve tüm asilere şamil olduğu, bu tevbih ve mücâzât sūâlinin, gerek inanan, gerek inkâr eden, kendilerinden bekleneni yerine getirmeyen herkesi kapsadığı" şeklindeki Elmalılı (Ö. 1361/1942)'nin görüşü isabetli olmuştur kanaatindeyiz⁵⁹³. "Sonra da nimetlerden sorulacaksınız." (Tekâsür, 102/8) ayeti bu kanaati edinmemize imkan vermektedir. Peygamberlerin sorgulamasına gelince, onların sorgusunun istişhad şeklinde olacağını benimseyen Kurtubî (Ö. 671/1272)'nin görüşüne katıldığımızı ifade etmek isteriz. Çünkü, "Allah, peygamberleri topladığı gün, "Size ne cevap verildi?" der." (Maide, 5/109) ayetinde, Allah Teâlâ'nın, peygamberlere yönelttiği bir soru vardır. Kendilerine yöneltilen bu sorunun istişhada delâlet ettiği, bu sebeple, ahirette kendilerine sorulacak soruların da bu kabilden olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.3.2. "İftâ: الإفتاء / يستفتونك"

İftâ, kuvvetli ve mükemmel genç ve dinç anlamı taşıyan *fetâ* kelimesinden alınmıştır. Bu kelime *gençleştirip, kuvvetlendirmek* demektir. Bu kullanım ile, sanki bir kimsenin müşkilini/problemini halledenin, onu kuvvetli ve dinç bir genç haline getirmiş olduğu ifade edilmektedir⁵⁹⁴.

⁵⁹⁰ Râzî, XX, 53-54.

⁵⁹¹ Vâhidî, I, 610.

⁵⁹² Ebu's-Suûd, V, 121.

⁵⁹³ Elmalılı, IX, 6065. Diğer birkaç örnek için bkz. Nahl, 16/93; Ankebut, 29/13; Saffât, 37/24; Zuhruf, 43/19.

⁵⁹⁴ İbn Manzur, XV, 148; Mütercim Âsım, IV, 1115; Elmalılı, III, 1483-1484.

“Fetvâ: فتوي ”, “davâ: دعوي ” vezninde; “fütyâ: فتيا”, “rüya: رؤيا ” vezninde ve “ifta: الافتاء” mânâsına konulmuş isimlerdir. *İfta*, sorulan bir müşkili halletmek için açıklamak demektir⁵⁹⁵.

Fetva, müşkili çözmek ve açıklamak üzere soruya verilen cevaptır⁵⁹⁶. Zor, bir olayda hak olan hükmü açıklamak ve bu hükmü uygulayacak kimsenin kalbine bir kuvvet vermektir. Müftî de bu kuvveti verebilmek için ehliyet, salâhiyet, ahlak ve metânetine îtimat edilen kişidir. İslâm ve ihsan sahibi ve hüküm çıkarmaya muktedir ulemâdan olmak müftülüğün şartlarındandır. Asıl ifta Allah’a raci’dir. Hz. Peygamber (s.a.s.) ise iftâ-i ilâhî ile ifta etmek zorundadır⁵⁹⁷.

Fetvâ kökünden türemiş ve istifal babından bir fiil olan *istiftâ* ise, *fetva istemek* anlamı taşır⁵⁹⁸.

İfta kökünden türemiş, *fetva vermek* (soruyu açıklamak için verilen cevap) ve *fetva istemek* (soruya açıklama istemek) fiillerinin, Kur’ân-ı Kerim’de, farklı siğalarda kullanımı söz konusudur. Bu kullanımları görelim:

Fetva vermek anlamındaki kullanım, iki kez muzari, üç kez emri hazır olmak üzere beş kez kullanılmıştır:

قَالَ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ “De ki: "Onlar hakkında fetvayı size Allah veriyor.” (Nisâ, 4/127) ayetinde *iftâ* fiilinin “يُفْتِيكُمْ” (size fetva veriyor) şeklindeki if’âl babının muzari kullanımı bulunmaktadır. Aynı ibareyi, aynı sûrenin 176. ayetinde birkez daha görmekteyiz.

وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعَ عَجَافٍ وَسَبْعَ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَأُخَرَ يَابِسَاتٍ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي “Hükümdar: "Ben, yedi semiz ineği yedi zayıf ineğin yediğini; yedi yeşil başak ve bir o kadar da kurumuş başak görüyorum. Ey ileri gelenler! Eğer rüya yormasını biliyorsanız rüyamı söyleyiniz." dedi.” (Yusuf, 12/43) ayetinde bu fiilin emr-i hazır kullanımı dikkatleri çekerken; aynı kullanımı “افْتُونِي” (bana söyleyiniz) (Yusuf, 12/46) ve “افْتِنَا” (bize söyleyiniz) (Neml, 27/32) şeklinde iki kez

⁵⁹⁵ Mütercim Âsım, IV, 1114; Elmalılı, III, 1483-1484.

⁵⁹⁶ Mütercim Âsım, IV, 1114.

⁵⁹⁷ Elmalılı, III, 1483-1484.

⁵⁹⁸ Şeyhzâde, II, 172.

daha görmekteyiz. Bu ayetlerdeki kullanım, dini bir boyuttan ziyade, herhangi bir iş ile ilgili olarak yorum ve açıklama istemi olarak dikkatleri çekmektedir.

Fetva istemek anlamı taşıyan fiilin ise tüm kullanımının istifal babından olduğunu görmekteyiz. Kur'ân-ı Kerim'de istifal babından bu fiilin muzari, emr-i hazır ve nehy-i hazır siğaları dışında kullanımı bulunmamaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de geçen bu kullanımları görelim:

وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ “Kadınlar hakkında senden fetva isterler” (Nisâ, 4/127) ve (Nisâ, 4/176), ayetlerinde geçen “يَسْتَفْتُونَكَ”(senden fetva isterler) ; فَضِي الْأَمْرِ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ “Sorduğunuz iş işte böylece kesinleşmiştir.” (Yusuf, 12/41) “تَسْتَفْتِيَانِ” (sorduğunuz) kelimelerinde olmak üzere üç kez fiili muzari olarak kullanımı bulunmaktadır.

فَاسْتَفْتِهِمْ أَمْ أَحَدٌ خَلَقًا أَمْ مَنْ خَلَقْنَا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ “Allah'a eş koşanlara sor: Kendilerini yaratmak mı daha zordur, yoksa Bizim yarattığımız gökleri yaratmak mı? Aslında Biz kendilerini özlü ve yapışkan çamurdan yaratmışızdır.” (Saffât, 37/11) ve فَاسْتَفْتِهِمْ رَبِّكَ النَّبَاتُ “Putperestlere sor, kızlar senin Rabbinin de erkekler onların mı?” (Saffât, 37/149) ayetlerinde olmak üzere iki kez emr-i hazır;

فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا “Bunun için, onlar hakkında, (bu kısaca anlatılanın dışında) kimseyle tartışma ve onlar, hakkında kimseden bir şey sorma.” (Kehf, 18/22) ayetinde de bir kez nehy-i hazır olarak kullanımı bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de, وَيَسْتَفْتُونَكَ ibaresi ile kadınlar⁵⁹⁹ hakkında soru soran kişi olarak, Havle binti Hakîm'in isminin geçtiği ve kardeşinin kızları hakkında sorduğu; *kelâle*⁶⁰⁰ hakkında soranın ise, Câbir b. Abdillâh olduğu ifade edilmektedir⁶⁰¹. Bu iki konuda, kendisinden fetva istenen Hz. Peygamber (s.a.s), Allah Teâlâ tarafından kendisine bildirilen cevabı vermiştir.

Bazen, aynı lafızla, Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'den sormasını ister:

فَاسْتَفْتِهِمْ أَمْ أَحَدٌ خَلَقًا أَمْ مَنْ خَلَقْنَا “Allah'a eş koşanlara sor: Kendilerini yaratmak mı daha zordur, yoksa Bizim yarattığımız gökleri yaratmak mı?” (Saffât, 37/11). Ayette soru

⁵⁹⁹ Bkz. Nisâ, 4/127.

⁶⁰⁰ Bkz. Nisâ, 4/176.

⁶⁰¹ Bkz. Suyûtî, *Tahbir*, s. 197.

inkârcılara, aczlerini bildirme ve Yaratanın kudretini kabullendirme (takrir) için yöneltilmiştir⁶⁰².

2.1.3.3. “Nebe’ : النَّبَأُ / يَسْتَبِينُكَ”

Sülasisi “nebe: نَبَأٌ” olan bu fiil, *haber vermek, bildirmek, iletmek* anlamları taşır⁶⁰³. Aynı sülasi kökten türemiş ve *istif’âl* babından kullanılan muzari bir fiil olan “يَسْتَبِينُكَ” (haber edinmeye çalışmak ve soruşturmak) konumuzla ilgili bir fiil olarak karışımıza çıkmaktadır.

وَيَسْتَبِينُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلُّ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ “O gerçek midir?” diye senden sorarlar. De ki: “Evet, Rabbim hakkı için o gerçektir, siz Allah’ı aciz kalmazsınız.” (Yûnus, 10/53). Müşriklerin, Hz. Muhammed (s.a.s.)’e kendilerine vadedilen azabı ve yeniden dirilmenin haberini sordukları bu ayette⁶⁰⁴ alay (istihzâ) kastettikleri ifade edilmiştir⁶⁰⁵. يَسْتَبِينُونَكَ fiili Kur’ân-ı Kerim’de, sadece bu ayette (Yûnus, 10/53) kullanılmış olmaktadır.

2.1.4. Değerlendirme

Kur’ân-ı Kerim’de, fiillerle sorulan sorular, *süâl, iftâ ve nebe’* fiilerinden türemiştir. Bu fiiller, soru sormak için, *istif’âl* babından; *yeselûneke, yesteftûneke ve yestenbiûneke* ibareleriyle kullanılmışlardır.

Süâl kökünden türemiş fiillerin Kur’ân-ı Kerim’deki kullanımları dikkate alındığında, üç ayrı anlam taşıdığı tesbit edilmiştir. *Soru sormak, bir şey istemek ve sorgulamak*. Soru sormak için de, bu fiilin muzari gaib ve çoğul sığasının, muttasıl zamir olan *kef’in* kullanımıyla, *yeselûneke* şeklindeki kullanımının çokluğu dikkatleri çekmiştir.

Kur’ân-ı Kerim’de, *yeselûneke* ibaresi ile, çoğunlukla, inananlar Hz. Peygamber (s.a.s.)’e soru sorarlarken, bazen de inkârcılar bu ibareyi kullanmışlardır. Buradan, inananların, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in vahyin muhatabı olduğunu kabul ettikleri için,

⁶⁰² İbn Manzûr, XV, 148.

⁶⁰³ İbn Manzûr, I, 162.

⁶⁰⁴ Şeyhzâde, III, 19.

⁶⁰⁵ Zemahşerî, II, 241; Bikâî, IX, 139; Ebu’s-Suûd, IV, 154.

inkârcıların ise, nübüvveti inkâr için sorunun muhatabı olarak, seçmiş olabilecekleri şeklinde bir kanaat edinmiş bulunmaktayız.

Montgomery Watt, Kur'ân-ı Kerim'in kullandığı *yes'elûneke* kalıbını, Kur'ân üslûbunun özelliklerinden biri olarak görür. Bu ibareyi, Kur'ân'ın *değişik didaktik biçimleri* içersisinde bir *klişe* olarak kabul eder. Bu ifadenin, Hz. Muhammed (s.a.s.) ve müslümanları ilgilendiren bir sorunu ele almak için kullanıldığını ve bu klişenin genel ilgiye neden olduğunu söyler. Bu ifadenin tekrarlanmasının, İslâm'la bağlantılı tavır ve uygulamaların etkili bir yolu olduğunu da ifade eder⁶⁰⁶. Watt'ın, bu kullanımı (yeselûneke), Kur'ân üslûbunda klişe bir ifade olduğu şeklindeki değerlendirmesine katıldığımızı belirtmek isteriz, çünkü mü'minler ne zaman öğrenmek için bir soru sormuşlar ise bu ibareyi kullanmışlardır⁶⁰⁷. Fakat, genel ilgiye neden olma sebebi diyerek ifade etmek istediği, bu ayetlere tarihi bir değer atfetmekten ibaret ise, buna katılamayacağımızı belirtmek isteriz. Çünkü, bu ayetler çoğunlukla, hüküm bildiren ayetlerdir ve bu ayetlerin neshedildiğine dair hiçbir bilgi yoktur. Ayrıca, bir muzari fiilin süreklilik arz etmek için kullanıldığı da hatırlandığında, onun bu görüşünün, dil incelemesi yönüyle de doğru olmayan bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Kısaca, müslümanlar bugün aynı ibarenin yine muhatabıdır.

Süûl kökünden türemiş, ve sorgulama anlamı taşıyan fiil, bu anlamda kullanıldığı tüm ayetlerde, ahiret ile ilgili kullanılmış olup, muhasebe ve sorgulama ifade etmektedir. Bu sorgulamanın yapılacağını ifade edilmesinde, hem tekit lâm-ı, hemde tekit nun'unun kullanılması da, son derece önemli bir uyarı olduğunu göstermektedir. Bu uyarıya kulak asmayanların ise hesaba çekilmelerinin, kabahatlerinin gözler önüne serilerek, kınama ve azarlama zeminine taşınacağı uyarısı yapılmak istenmiştir.

İftâ kökünden kullanılan fiillerin, Kur'ân-ı Kerim'de iki kez *istif'al* babından kullanımı bulunmaktadır. Bu iki kullanımda sorulmuş olan sorular, *kelâle* ve *kadınlar* hakkındadır. Bu ayetlerde, fetva istenen alan, din sahasıdır ve fetvayı veren de Allah Teâlâ'dır. Ayetlerdeki bu kullanıma bakarak, Elmalılı Hamdi Yazır'ın, "Asıl ifta Allah'a raci'dir, Hz. Peygamber ise iftayı ilâhî ile ifta etmek zorundadır"⁶⁰⁸, şeklindeki

⁶⁰⁶ Watt, s. 93.

⁶⁰⁷ Bkz. Bu çalışma, s. 194-204.

⁶⁰⁸ Elmalılı, III, 1483-1484.

görüşüne katıldığımızı da belirtmek isterim. Bu fiilin, ifal babından emr-i hazır kullanımını da bulunmaktadır. Bu kullanımlarında, dini bir boyuttan ziyade, herhangi bir iş ile ilgili olarak yorum ve açıklama isteme mânâsı taşımaktadır.

Nebe' kökünden, istifal babına aktarılmış ve *yestenbiûneke* ibaresi ile Kur'ân-ı Kerim'de birkez soru sorulmuştur. Bu fiilin, *süâl* ve *iftâ* köklerinden türetilmiş sorulardan farklı olarak, öğrenmek maksadı taşımadığı, kasıtlı olarak ve istihzâ için soru yöneltildiği tesbit edilmiştir.

2.1.5. Diğer Yollarla Sorulan Sorular

Kur'ân-ı Kerim'de, istifhâm edatlarıyla ve fiillerle sorulmuş olan sorular yanında, başka şekilde yöneltilmiş sorular da bulunmaktadır. Haber cümlesi olarak kullanılan fakat kendisiyle istifhâm kastedilmiş sorular bunlardan biridir. Kıraatler arasında istifhâm yönüyle farklılık bulunan kullanımlar da bu şekilde kabul edilebilir. Bunları görelim:

2.1.5.1. Bildirme Lafzı ile Yöneltilen Sorular

Bütün sözler ya bildirme (haber) veya dilek (inşa) şeklindedir. Dilek çeşitlerinden biri de istifhâmdır⁶⁰⁹.

Kur'ân-ı Kerim'de, lafzı istifhâm olduğu halde, bildiri mânâsı taşıyan kelimeler olduğu gibi, bazen bildiri lafzı ile de istifhâm kastedilmiştir. Şimdi kendisiyle istifhâm kastedilen bildiri örneklerini görelim:

وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ “O başıma kaktığın nimet de İsrâîloğullarını köle yapman (yüzünden)’dir. (Onları köle diye kullanıp erkek çocuklarını kesmeseydin, senin eline düşmezdim.)” (Şuara, 26/22) ayetini İbnü'l Enbarî (Ö.577/1181), bildiri lafzında, istifhâm maksatlı ifade olarak görür⁶¹⁰. İbn Hişâm (Ö. 761/1359) da bu ayet hakkında aynı görüştedir⁶¹¹.

⁶⁰⁹ Bolelli, s. 27.

⁶¹⁰ İbnü'l-Enbârî, I, 49.

⁶¹¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, I, 15

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْإِفْلِينَ “Gece basınca bir yıldız gördü, “işte bu benim Rabbim” dedi; yıldız batınca, “batanları sevmem” dedi.” (En’âm, 6/76) ayetindeki “هَذَا رَبِّي” ibaresinin, lafzı bildiri fakat mânâsı istifhâm içermekte olduğu ifade edilmiştir. Yani bunun gibisi nasıl Rab olabilir? anlamında “أ هَذَا رَبِّي” demektir. “Öyleyse bu da Rabbim değildir” diyerek inkâr ve tevbih kastedilmektedir⁶¹². Neseî (Ö. 710/1310), ayetteki istifhâmı; “Sizin iddianıza göre bu benim rabbimdir.” şeklinde bir açılım ile veya Arap dilinde bulunan bir uygulamayı göz önünde bulundurarak değerlendirir. O da şudur: Arap dilinde bazen istifhâm yerine sesin nağmesi ile yetinildiğini burada da aynı durumun söz konusu olduğunu ve bununla da istihzâ ve inkâr kastedilmekte olduğunu ifade etmektedir⁶¹³.

وقَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَهُ زِينَةً وَأَمْوَالًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ “Mûsâ şöyle demişti: “Rabbimiz! Firavun’a ve adamlarına, dünya hayatında süs ve nimetler verdin Rabbimiz (Bunu, kullarını) senin yolundan saptırmaları için mi verdin?” (Yunus, 10/88). Zemahşerî (Ö. 538/1143), bu ayetteki “انك آتيت” ifadesini, “ء انك آتيت” şeklinde istifhâmlı olarak değerlendirir⁶¹⁴.

Şu halde, Kur’ân-ı Kerim, bazen bildiri lafzı ile istifham edatını kullanmaksızın dilin yapısında da bulunan bir şekilde sesteki nağme ile istifham kastetmiştir.

2.1.5.2. Kıraat Farklılığından Kaynaklanan Sorular

Kur’ân-ı Kerim’in anlam zenginliğini gördüğümüz alanlarından biri de kıraatlerdir. Harf, hareke, noktalama gibi anlama zenginlik getiren yönleri yanında bazı kıraatlerde istifhâmın bulunup bulunmaması da anlatımda önemli bir etkidir. Birkaç örnek ile konuya açıklık getirelim:

وَجَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِن كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ “Büyücüler Firavun’a gelip: “Eğer üstün gelen biz olursak, elbet bize bir mükafat var değil mi? dediler.” (A’raf, 7/113) ayetini, Asım’ın ravisi Hafs, Nafi’, İbn Kesir ve Ebu Cafer haber olarak tek hemzeli,

⁶¹² Beğavi, II, 152; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, I, 15

⁶¹³ Neseî, II, 20.

⁶¹⁴ Zemahşerî, II, 250.

bunların dışındaki kıraat imamları, istifhâm olarak, iki hemze ile “e inne: اِنَّ” şeklinde okumuşlardır⁶¹⁵.

Râzî (Ö. 606/1209), tek hemze ile okuyan Kurrânın da, istifhâmı lafızdan hazfetmelerine rağmen, istifhâm mânâsı kasetmiş oldukları görüşünü kabul etmektedir. Ayetin istifhâm mânâsı içermesi en güzel okuyuştur. Çünkü Firavun’un büyücüleri kendileri için bir ücret ve mükâfat olup olmadığını bilmek istiyorlardı⁶¹⁶. Ayrıca müteakip ayetin cevap içeren “قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ” şeklinde cevap edatlarından biri olan نَعَمْ şeklinde gelmesi de bu görüşü teyid eder.

قَالَ فِرْعَوْنُ آمَنْتُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ آتَنَ لَكُمْ “*Firavun: "Ben size izin vermeden mi O'na inandınız? dedi."* (A‘râf, 7/123) ayetini, Hafs, haber cümlesi olarak okur, Hamza, Kisâî, Ebu Bekir b. Şu’be iki hemze ile “e emintüm: ءء امنتم” şeklinde istifhâmlı okur⁶¹⁷.

Haber cümlesi okuyan Hafs’a göre ayet tevbih, soru hemzesi okuyan Hamza, Kisâî ve Ebu Bekir b. Şu’be’ye göre inkâr ve istib’âd ifade eder⁶¹⁸.

أَدَّهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا “*Dünya hayatında bütün güzel şeylerinizi zâyî ettiniz; (orada) bunlarla sefâ sürdünüz, tükettiniz (burası için hiçbirşey bırakmadınız).*” (Ahkâf, 46/20) ayetini, Nâfî’, Ebû Amr ve Kûfe kurrâsı haber cümlesi olarak tek hemze ile; İbn Kesir, İbn Âmir, Ebû Ca’fer ve Yakûb istifhâm olarak, iki hemzeli okumuşlardır⁶¹⁹.

Hemzenin okunup okunmamasından başka, hareke farklılığı kıraatler arasındaki istifhâm ayrımının başka bir örneğini teşkil eder:

مِنُ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا مِنَ الْمُسْرِفِينَ “*Firavn'dan. Çünkü o, (insanları ezip) yücelen, haddi aşanlardan biri idi.*” (Duhan 44/31) ayetindeki “min: مِنْ” yerine “men: مَن” şeklinde fetha okuyan kıraate göre ayet, istifhâmlı olarak okunur ve fethalı bu okuyuşa göre “Firavun da kimmiş?” şeklinde tahkîr ifade eden bir istifhâma dönüşmüş olur⁶²⁰.

⁶¹⁵ Râzî, XIV, 200; Halebî, V, 414; İbn Cezerî, I, 372.

⁶¹⁶ Râzî, XIV, 200.

⁶¹⁷ Nesefî, II, 70; Halebî, V, 420; İbn Cezerî, I, 368.

⁶¹⁸ Nesefî, II, 70; Halebî, V, 420; Elmalılı, IV, 2235.

⁶¹⁹ İbn Cezerî, I, 366. Diğer birkaç örnek için bkz. Âl-i İmrân, 3/73; Ankebût, 29/28; Fussilet, 41/44; Kalem, 68/14 (Bilgi için bkz. Cezerî, I, 365-381).

⁶²⁰ Suyûtî, *Tahbir*, s. 98.

Ayrıca, bir yazım kaidesi olarak şunu da belirtmek de fayda var; bazen, kelimenin yazılışında iki hemze bulunmasına rağmen, tek hemze olarak telaffuz edilir. Bu da, ayette, istifhâm bulunmadığı vehmine yol açabilir. Unutulmamalıdır ki, istifhâm hemzesinden sonra gelen, hemze-i vasıl okunmaz, sadece istifhâm hemzesi okunur⁶²¹. Bu sebeple, bu konuya örnek teşkil edecek ayetler görelim:

أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ “Allah'a yalan mı uydurdu, yoksa kendisinde delilik mi var?” Hayır, âhirete inanmayanlar, azâb ve uzak bir sapıklık içindedirler.” (Sebe’, 34/8).

أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ “Allah kızları, oğullara tercih mi etmiş?” (Sâffât, 37/153).

أَلَتَّخَذْتَاهُمْ سِخْرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ “Onları alaya alırdık; yoksa şimdi gözlere görünmezler mi?” (Sâd, 38/63) ayetlerinde de görüldüğü gibi, hemze-i vasıl okunmadığı için, okunan hemze, istifhâm hemzesidir.

2.1.6. Değerlendirme

Bildirme lafzı, sesdeki nağme ve farklı kıraatlerin imkan sağladığı sorular, Kur’ân-ı Kerim’in soru yöneltmedeki çeşitliliğinin ve anlam zenginliğinin göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

2.2. Kur’ân-ı Kerim’deki Cevap Şekilleri

Kur’ân-ı Kerim’de, yöneltilmiş bulunan birçok sorunun cevabı da yer almaktadır. Cevap, süâle karşılık verilen şeydir⁶²². Kur’ân-ı Kerim’deki cevaplar, sorunun ve soruyu yöneltenin durumu dikkate alınarak verildiği için çok çeşitlidir. Bu çeşitlilik, Kur’ân ifadesinin zengin anlatımını da ortaya koymaktadır. Şimdi cevap çeşitlerini görelim:

2.2.1. Edatlar ile Başlayan Cevaplar

Kur’ân-ı Kerim’deki sorulara verilen cevaplarda, ya cevap edatları kullanılarak veya istifhâm cümlesi cevapta aynen tekrar edilerek cevaba başlanır:

⁶²¹ Ebû Şâme, I, 361; İbn Cezerî, I, 378

⁶²² Firûzâbâdî, II, 407.

Arap dilinde, cevap edatları, “neam: نعم”, “belâ: بلي”, “î: اي”, “ecel: أجل”, “ceyr: جير”, “en: ان”⁶²³, “lâ: لا”, “kellâ: كلا”⁶²⁴’dır. Bu edatlardan, *neam*, *belâ*, *î*, ve *kellâ*’nın Kur’ân-ı Kerim’de kullanıldığını görmekteyiz. Cevap edatları dışında Arapçada idrab için kullanılan “bel: بل”in de Kur’ân-ı Kerim’de, soruların cevabı olarak kullanımı bulunmaktadır. Bu edatları ayrı ayrı ele alalım:

2.2.1.1. “î: اي”

Î, *evet* mânâsında kullanılan bir cevap edatıdır⁶²⁵. Söylenen sözü doğrulamak (تصديق المخبر), öğrenmek isteyene bildirmek (إعلام المستخبر), istekte bulunana vaad mânâsı taşır⁶²⁶. “î vallahî: إي والله” şeklinde, yeminle birlikte kullanılır⁶²⁷.

Bu edat, Kur’ân-ı Kerim’de sadece وَيَسْتَبْئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لِحَقِّ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ “O gerçek midir?” diye senden sorarlar. De ki: “Evet, Rabbim hakkı için o gerçektir, siz Allah’ı aciz kılamazsınız.” (Yûnus, 10/53) ayetinde, müşrikler, alay (istihzâ) etmek için⁶²⁸ kendilerine vadedilen azabı ve yeniden dirilmenin haberini sormaktadırlar⁶²⁹. Bu ayetteki cevap edatı, söylenen sözü doğrulamak için değil; öğrenmek isteyene bildirmek mânâsında kullanılmıştır.

2.2.1.2. “Bel: بل”

Bel, *hayır*, *yok*, *daha doğrusu* veya *fakat* tabirlerinden biri ile ifade edilebilen bir edattır⁶³⁰. Arap dilindeki cevap edatları arasında yer almadığı halde, Kur’ân-ı Kerim’de, kendisiyle cevaplara başlanılan bir edat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bel, Kur’ân-ı Kerim’de, çoğunlukla istihfâm-ı inkârîye cevap olur:

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمْ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ “De ki, “Üzerinize Allah’ın azâbı gelse veya kıyamet saati size gelse, Allah’tan başkasına mı yalvarırsınız?”

⁶²³ Havârizmî, Kâsım b. Hüseyin (Ö. 617/1220), *Şerhu’l-Mufasssal fî San’ati’l-Î’râb (et-Tahmîr)*, Thk. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, 1. Baskı, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1990, IV, 99.

⁶²⁴ Aydın, Süleyman, *Hurûfü’l-Meânî ve Dilâlâtühâ fî’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahire, 1993, s. 120.

⁶²⁵ İbnü’l-Enbârî, I, 415; Zerkeşî, IV, 251; Ebu’s-Suûd, IV, 154; Ebu’l-Bekâ, s. 160; Mütercim Âsım, IV, 870.

⁶²⁶ Suyûtî, *İtkân*, I, 500.

⁶²⁷ İbnü’l-Enbârî, I, 415; Havârizmî, IV, 102; Ebu’l-Bekâ, s. 160; Mütercim Âsım, IV, 870.

⁶²⁸ Zemahşerî, II, 241; Bikâî, IX, 139; Ebu’s-Suûd, IV, 154.

⁶²⁹ Şeyhzâde, III, 19.

Doğru iseniz bana bildirin.” (En’âm, 6/40) ayetine, *بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ* “Hayır; sadece O'na yalvarırsınız; dilerse yalvardığımız şeyi giderir, siz de O'na koştuğunuz ortakları unutursunuz.” (En’âm, 6/41) ,

“Kalplerinde hastalık mı var, yoksa şüphelenmişler midir, yahut Allah'ın ve peygamberinin onlara haksızlık yapacağından mı korkmaktadırlar? Hayır; onlar sadece zalimdirler.” (Nûr, 24/50),

سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَا يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا بَلْ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا “Bedevilerin savaştan geri kalmış olanları, sana: “Bizi mallarımız ve ailelerimiz alıkoydu. Allah'tan bizim bağışlanmamızı dile” diye. Dilleriyle, gönüllerinde bulunmayı söylerler; de ki: “Allah size bir zarar gelmesini dilerse, yahut bir fayda elde etmenizi dilerse, O'na karşı kimin gücü bir şeye yeter? Kaldı ki, Allah yaptıklarınızdan haberdardır.” (Fetih, 48/11) ayetlerindeki *bel* sorulmuş sorulara verilen cevabın başında yer almıştır⁶³¹.

2.2.1.3. “Belâ: بلي”

Belâ, *neam* gibi bir cevap harfidir⁶³². Bu edat, Arap dilinde tasdik için kullanılan bir edattır. Yalnız olumsuz (menfî) cümlenin cevabı olarak kullanılır⁶³³. *Belâ*'nın sonundaki elifin ziyade olduğu, söylenmekle beraber, bu elifin kelimenin aslından olduğu kabul edilmiştir. Bu edatın iki kullanımı bulunmaktadır.

Belâ, mutlaka olumsuz (menfî) bir cümleden sonra gelir. Kendinden önce bulunan olumsuzluğu ortadan kaldırır⁶³⁴. Bunun Kur’ân-ı Kerim’deki örneklerinden bazılarını görelim:

مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَىٰ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ “Biz hiçbir kötülük yapmıyorduk!” (derler. Melekler onlara cevap verirler): “Hayır, Allah sizin yaptıklarınızı biliyor” (Nahl, 16/28) ayetinde *mânâ*, *kötülüğü işlediniz* şeklinde olur.

⁶³⁰ Elmalılı, V, 3689.

⁶³¹ Diğer birkaç örnek için bkz. Secde, 32/3; Sebe’, 34/32; Tûr, 52/33, 36; Kamer, 54/25.

⁶³² Mütercim Âsım, IV, 504.

⁶³³ Zemahşerî, I, 391; İbnü’l-Enbârî, I, 99; II, 325; Havarizmî, IV, 99; Ebu Hayyân, VIII, 376; Firûzâbâdî, II, 275; Bilmen, II, 117-118.

⁶³⁴ Zemahşerî, I, 391; Firûzâbâdî, II, 275; Suyûtî, *İtkân*, I, 506.

“وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلَىٰ وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَكِنَّا أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ” Allah ölen kimseyi diriltmez!” diye Allah’a yemin ettiler. Hayır diriltecektir, (bu), O’nun gerçek olarak üzerine (aldığı, kesin olarak yerine getireceği) bir vaidir. Ama insanların çoğu bilmez.” (Nahl, 16/38) ayetinde mânâ, onları yeniden diriltir şeklinde olur.

“- Dediler ki: “وقالوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ” - Dediler ki: "Yahûdî veya Hıristiyan olmayan hiç kimse kesin olarak cennete giremez." Bu, onların kendi kuruntularıdır. De ki: "Eğer doğru sözlüyseniz, kesin-kanıtınızı (burhan) getirin." (Bakara, 2/111), بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ” - Hayır, kim (güzel davranış ve) iyilikte bulunarak kendisini Allah'a teslim ederse, artık onun Rabbi katında ecri vardır. Onlar için korku yoktur ve onlar mahzun olmayacaklardır.” (Bakara, 2/112) ayetinde mânâ, oraya başkalarını sokar şeklinde olur⁶³⁵. Kur’ân-ı Kerim’deki örneklerini gördüğümüz bu anlam ve kullanım *belâ*’nın cevap edatı olarak kullanımı olmadığı için tezimizle ilgisi bulunmamaktadır.

Tez konumuzla ilgili olan *belâ*, olumsuzluk bildiren cümledeki sorunun cevabı olarak kullanılır ve olumsuzluğu ortadan kaldırır⁶³⁶:

Belâ’nın, hakiki veya mecazi istifhâma cevap olarak kullanımı arasında fark yoktur.

Bu istifhâmın, “أليس زيد بقا نم” (Zeyd ayakta değil midir?) misalinde olduğu gibi hakiki istifhâm olabileceği gibi, gayri hakiki istifhâm da olabilir. Bu konu ile ilgili Kur’ân-ı Kerim’deki birkaç örneği görelim:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ “Rabbin, Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyyetlerini almış ve onları kendilerine şahit tutarak : "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" (demişti) "Evet (buna) şahidiz!" dediler. Kıyâmet günü "Biz bundan habersizdik! demeyesiniz diye. (A'râf, 7/172) ayetinde olduğu gibi *belâ* bazen, takrîrî istifhâma cevap olur olur⁶³⁷.

⁶³⁵ Diğer birkaç örnek için bkz. Bakara, 2/80-81; Âl-i İmrân, 3/75-76; Teğabûn, 64/7.

⁶³⁶ Firûzâbâdî, II, 275; Suyûtî, *İtkân*, I, 506.

⁶³⁷ İbnü'l-Enbârî, I, 100; Suyûtî, *İtkân*, I, 506.

“أمَّ يَحْسِبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ بَلَىٰ وَرُسُلْنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ” *“Yoksa biz, onların sırlarını ve gizli konuşmalarını işitmez miyiz sanıyorlar? Hayır, işitiriz ve yanlarında bulunan elçilerimiz de (her yaptıklarını) yazarlar.”* (Zuhruf, 43/80),

“أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نُسَوِّيَ بَنَاتَهُ” *“İnsan, bizim kendisinin kemiklerini bir araya toplayamayacağımızı mı sanıyor? Evet, Biz onu, parmak uçlarına varıncaya kadar bütün incelikleriyle yeniden yapmaya Kâdiriz.”* (Kıyâme, 75/3-4) ayetlerinde olduğu gibi tevbihi istifhâma cevap olur⁶³⁸.

Menfi cümle içerisinde yer alan tüm bu istifhâma *belâ* ile cevap verilerek, mânâ müsbete dönüştürülmüş olur.

Bazen *belâ* ve cevabın gerisi mahzup olur:

“أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ” *“Allah, hükmedenlerin en iyi hükmedeni değil midir?”* (Tin, 95/8),
“ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ” *“Bunları yapan Allah'ın ölüleri diriltmeğe gücü yetmez mi?”* (Kıyâme, 75/40) ayetlerinde olduğu gibi bazen de *belâ* mahzup olur⁶³⁹.

2.2.1.4. “Kellâ: كلا”

Nefy için de kullanılan bu edat, bazen, cevap harfî olarak da cümledeki yerini alır. *Yok* ve *değil* mânâlarına gelir⁶⁴⁰. Kur’ân-ı Kerim’deki birkaç örneğini görelim:

“أَطَّلَعَ الْغَيْبَ أَمْ آتَخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا” *“O görülmeyeni mi biliyor, yoksa Rahman katından bir söz mü almıştır?”* (Meryem, 19/78) ayetine, “كَلَّا سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا” *“Hayır, söylediğini yazacağız ve onun azâbını uzattıkça uzatacağız.”* (Meryem, 19/79),

“قُلْ أَرُونِي الَّذِينَ أَنْعَمْتُ بِهِ شُرَكَاءَ كَلَّا بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ” *“De ki: “O'na taktığınız ortakları bana gösterin.” “Yoktur ki! O, güçlü olan, Hakim olan Allah'tır.”* (Sebe’, 34/27),

“أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَىٰ” *“Allah'ın herşeyi görmekte olduğunu bilmez mi?”* (Alak, 96/14) ayetine, “كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَه لِنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ” *“Hayır. Ama bundan vazgeçmezse, andolsun ki, onu alnından...”* (Alak, 96/14) ayetlerindeki cevaplara *kellâ* ile başlanmıştır.

⁶³⁸ Suyûtî, *İtkân*, I, 506.

⁶³⁹ Beğavî, VII, 188; Hâzin, VII, 188.

⁶⁴⁰ Mütercim Âsım, IV, 1251.

2.2.1.5. “Neam: نعم”

Neam, *evet* mânâsında kullanılan bir cevap harfidir⁶⁴¹. Haber verilen bir şeyin, menfi veya müsbet oluşunu tasdik etmek için kullanılan bir cevap edatıdır⁶⁴².

Söylenen sözü doğrulamak (تصديق المخبر), istekte bulunana vaad (وعد للطالب) ve öğrenmek isteyene bildirmek (إعلام المستخبر) mânâsı taşır⁶⁴³.

Neam, Kur’ân-ı Kerim’de öğrenmek isteyene bildirmek ve istekte bulunana vaat için kullanılırken; konuşulanı doğrulamak için kullanılmaz:

Allah Teâla’nın kafirlere vaat ettiklerinin tahakkuk edeceğini kesinlikle bilmelerine rağmen cennetliklerin, cehennemlik olanlara yönelttikleri: *“...Siz de Rabbinizin vadettiğini gerçek buldunuz mu?”* şeklindeki sorularına verilen *“قالوا نعم”* *“‘Evet’ derler”* (A’râf, 7/44) cevabı öğrenmek isteyene bildiri kabildendir. Buradaki soru ve verilen cevap ile takrir ve tevbih ifade edilmiştir.

İnkârcıların: *أَبَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ* *“Yâni biz öldüğümüz, toprak ve kemik olduğumuz zaman mı, biz mi diriltecekmiz? Evvvelki atalarımız da mı?”* (Saffât, 37/16-17) sorularına verilen *قُلْ نَعَمْ وَأَنْتُمْ دَاخِرُونَ* *“De ki: “Evet hem de zelil ve hakir*

Ayrıca Firavun’un büyücülerinin: *قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْعَالِيِينَ* *“Yenecek olursak bize şüphesiz bir mükâfat var değil mi?” dediler.”* (A’râf 7/113) şeklindeki sorusuna, Firavun *قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ* *“Evet, yenerseniz gözdelelerden olacaksınız” dedi.”* (A’râf 7/114) şeklinde cevap vermiştir. Buradaki *neam*, hem öğrenmek isteyene bildiri, hem de istekte bulunana vaat mânâsındadır.

” (Saffât, 37/18) ayetleri de bunun misalini teşkil eder. Söylenen sözü doğrulamak, konuşmacıya, dinleyiciye bir soru yöneltmediği halde dinleyicinin anlatılan konuşmayı doğrulamak için *evet* demesidir. Yani ortada sorulmuş bir soru olmadığı halde dinleyenin *evet* demesi. Mesela “Ahmet ders çalışmıyor”

⁶⁴¹ Halebî, V, 326; Suyûtî, *İtkân*, I, 567; Mütercim Âsım, IV, 504; Bilmen, II, 117-118.

⁶⁴² Havarizmî, IV, 99; Suyûtî, *İtkân*, I, 506; Bilmen, II, 117-118.

⁶⁴³ Suyûtî, *İtkân*, I, 567.

sözüne, dinleyenin *evet* cevabını vermesi gibi⁶⁴⁴. Bu şekliyle *neam* edatının Kur’ân-ı Kerim’de anlamında kullanımı yoktur.

2.2.2. Fiillerle Başlayan Cevaplar

Kur’ân-ı Kerim’de, “kâle: *قال*” fiiliyle başlanarak bir takım sorular sorulmuş ve yine *kâle* fiiliyle söze başlanarak bunlara cevaplar verilmiştir. Bu şekilde bir çok *süâl* ve *cevap* Kur’ân-ı Kerim’de yer almıştır. Bunlardan bir kaçını görelim:

“قال مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقْرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُؤًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ -
Hani Musa kavmine: "Allah, muhakkak sizin bir sığır kesmenizi emrediyor" demişti. "Bizi alaya mı alıyorsun?" dediler. (Musa) "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım" dedi. (Bakara, 2/67),

“قال فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ * قَالَ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ
"Firavun: "Âlemlerin Rabbi de nedir?" dedi. Mûsâ: Kesin olarak inanacaksınız, bilin ki O göklerin, yerin ve ikisinin arasında bulunanların Rabb'idir" dedi.” (Şuarâ, 26/23-24),

قال لِمَنْ حَوْلَهُ أَلَا تَسْتَمِعُونَ * قال رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ * قال إنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٍ
"Yanında bulunanlara: "İşitmiyor musunuz?" dedi. "O sizin de Rabb'iniz, önce geçmiş atalarınızın da Rabb'idir" dedi. Firavn, çevresindekilere: "Size gönderilen peygamberiniz şüphesiz delidir" dedi. Mûsâ: "Eğer akledabilen kimselerseniz bilin ki O, doğunun, batının ve ikisinin arasında bulunanların Rabbi'dir" dedi.” (Şuarâ, 26/25-28)⁶⁴⁵.

Firûzâbâdî (Ö. 817/1414) de, “طلب مقال و جوابه مقال” diyerek, Kur’ân-ı Kerim’de *kâle* ile sorup, *kâle* ile cevap verildiğine dair notlar aktarmıştır⁶⁴⁶.

2.3. Kur’ân-ı Kerim’deki Cevapta Çeşitlilik

Kur’ân-ı Kerim’de, sorulara verilmiş olan cevapların farklı üsluplar için de sunulduğunu görmekteyiz. Bazen, soru ile cevap aynı ayet içinde yeralırken, bazen cevap, sorunun hemen akabinde gelmemiştir. Bazen sorunun cevabı mahzuf bırakılmışken, bazen de bir

⁶⁴⁴ Aydın, *Hurûfü'l-Meânî*, s. 120-121.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Kayyim, s. 166.

⁶⁴⁶ Bkz. Firûzâbâdî, II, 407.

soruya birden çok cevap verilmiştir. Cevaplardaki bu ve benzeri farklı kullanımı görelim:

2.3.1. Soru ile Aynı Ayette Yer Alan Cevaplar

Kur'ân-ı Kerim'de cevaplar, bazen soru ile aynı ayette bulunabilirler. Bunun örneklerini görelim:

وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ الْعَفْوَ “*Ne sarfedeceklerini sana sorarlar, de ki: "Artanı".*” (Bakara, 2/219)⁶⁴⁷,

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ “*Sana yetimleri sorarlar, de ki: "Onların işlerini düzeltmek hayırlıdır".*” (Bakara, 2/220),

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا “*Sana ruhun ne olduğunu soruyorlar, de ki: "Ruh, Rabb'im'in emrinden ibarettir (rûh'un mâhiyetini Allah'tan başka hiçkimse tam mânâsıyla bilemez). Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir."* (İsrâ, 17/85) ayetlerinde soru ile cevap aynı yerde birarada bulunmaktadır⁶⁴⁸.

2.3.2. Soru ile Farklı Yerde Bulunan Cevaplar

Kur'ân-ı Kerim'de, bazen soru ve cevap, farklı yerlerde de bulunabilirler. Bu da iki şekilde olabilir. Soru ve cevap aynı sûrede bulunabilecekleri gibi, soru bir sûrede cevap başka bir sûrede de bulunabilir.

Soru ve cevabın aynı sûrede bulunması:

وَقَالُوا مَالٌ هَذَا الرَّسُولُ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا “*Dediler: "Bu peygambere ne oluyor ki yemek yiyor, çarşılarda geziyor? (sıradan insanlardan hiçbir farkı yok). Ona kendisiyle beraber uyarıcı bir melek indirilmesi gerekmez miydi?"* (Furkân, 25/7) ayetinde yöneltilen sorunun cevabı, aynı sûredeki “*وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا*” *Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler de, şüphesiz, yemek yerler, sokaklarda*

⁶⁴⁷ Firûzâbâdî, I, 111; Akk, Hâlid Abdurrahmân, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâiduhü*, Dâru'n-Nefâis, Dimeşk, ts., s. 318.

⁶⁴⁸ Diğer birkaç örnek için bkz. Bakara, 2/217, 219, 222.

gezerlerdi. Ey insanlar! Sabreder misiniz diye sizi birbirinizle sınarız. Rabbin herşeyi görür.” (Furkân, 25/20) ayetinde verilmektedir⁶⁴⁹.

Sorunun bir sûrede, cevabının başka bir sûrede bulunması:

وقَالُوا وَمَا الرَّحْمَانُ “*Rahman da nedir?*” derler.” (Furkân, 25/60) ayetindeki sorunun cevabı
عَلَّمَ الْقُرْآنَ “*Çok merhametli (Allah), Kur’ân’ı öğretti.*” (Rahman, 55/1-2)’dir⁶⁵⁰.

2.3.3. Bir Soruya Birden Çok Cevap Verilmesi

Kur’ân-ı Kerim’de bulunan bir soru, bazen birkaç açıdan ele alınır ve birden çok cevaplandırılır. Fîrûzâbâdî (Ö. 817/1414), Allah Teâla’nın, peygamberlik görevini, dilediğine vermesi ile ilgili olarak; وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ “*Bu Kur’ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?*” dediler.” (Zuhruf, 43/31) ayetinde, söylenerek soru soranlara, Kur’ân-ı Kerim’in iki farklı cevap verdiğini söylemiştir:

أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ “*Rabb’inin rahmetini onlar mı taksim edip paylaşıyorlar?*” (Zuhruf, 43/32) ve رَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ “*Rabbin dilediğini yaratır ve seçer.*” (Kasas, 28/68) ayetlerini bu sorunun cevabı olarak kabul etmiştir⁶⁵¹. Fîrûzâbâdî’nin bu tesbitine aynen katılırken; inkârcıların peygamberlik görevinin verilmesi konusundaki sorularına cevap olabilecek bir ayetin de, اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ “*Allah, peygamberliğini vereceği kimseyi daha iyi bilir.*” (En’âm, 6/124) ayeti olduğunu ifade edebiliriz.

2.3.4. Mahzup Cevaplar

Kur’ân-ı Kerim’de bulunan soruların cevabı, bazen mahzup da olabilir. Birkaç örnek görelim:

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ رَعُوفٌ رَحِيمٌ “*Allah’ın size lütuf ve merhameti bulunmasaydı, Allah şefkatli ve merhametli olmasaydı.*” (Nûr, 24/20) ayetinin cevabı

⁶⁴⁹ Fîrûzâbâdî, I, 111; Akk, s. 318.

⁶⁵⁰ Akk, s. 318; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, 5. Baskı, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1985, s. 198.

⁶⁵¹ Fîrûzâbâdî, I, 112; Akk, s. 319.

mahzuf olup; takdîrî mânânın, “Böyle olmasaydı hemen cezânızı verirdi.” şeklinde olduğu ifade edilmiştir⁶⁵².

أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ “Hiç böyleleri, Rabb’inin katından bir belgesi ve onun arkasından da bir şâhidi olan kimse gibi olur mu?” (Hûd, 11/17). Fîrûzâbâdî (Ö. 817/1414), bu ayetin de cevabının mahzuf olduğunu ifade etmiştir⁶⁵³. Rabb’inden bir delil üzere olan kişi ile süslü dünya hayatını isteyen kişinin durumunun aynı olmadığı bu kişinin durumunun, dünya hayatının süsünü isteyen durumundan farklı olduğu mahzuf olan cevapta yer almıştır. Mahzuf cevaba göre ayetteki takdiri mânâ, “İki grup arasında büyük fark ve üstünlük vardır. Yani Allah’ı isteyenle dünyayı isteyen müsavi değildir”⁶⁵⁴ şeklinde olur.

قَالَ يَاقَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَانِي رَحْمَةً مِنْ عِنْدِهِ فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ “Dedi ki: “Ey kavmim, bakın, ya ben Rabb’imden bir delil üzerinde isem ve (O), kendi katından bana bir rahmet vermiş de; o (rahmet) sizin gözlerinizden gizli bırakılmış ise?” (Hûd, 11/28) ayetinde, sorunun mahzuf olan cevabı ile birlikte takdiri mânâ şöyle olabilir: Nuh (a.s.)’un, kavmine, “Bana söyleyin benim davetimin doğruluğuna delâlet eden ama size gizli tutulmuş ve doğruluğu sizce kabul edilmeyen kesin bir delil üzerinde isem; siz de düşünmeden ondan yüz çevirmiş iseniz onu kabule sizi zorlayabilirmiyiz? Hayır, bu olmaz.”⁶⁵⁵.

2.3.5. Kelâmın Zımında Olan Cevaplar

Fîrûzâbâdî (Ö. 817/1414), أَمَّنْ هَذَا الَّذِي يَرْزُقُكُمْ إِنْ أَمْسَكَ رِزْقَهُ “Allah size verdiği rızkı kesiverirse, size rızık verecek başka kim vardır?” (Mülk, 67/21) ayetindeki sorunun cevabı olarak, قُلْ هُوَ الرَّحْمَانُ أَمَّنًا بِهِ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا “De ki: “O, Bizim inandığımız ve kendisine güvendiğimiz, Rahman olan Allah’tır.” (Mülk, 67/29) ayetini zımnî cevap olarak kabul etmiştir⁶⁵⁶.

⁶⁵² Beğavî, V, 56; Hâzin, V, 56; Fîrûzâbâdî, I, 337.

⁶⁵³ Fîrûzâbâdî, I, 113; Akk, s. 319.

⁶⁵⁴ Sâbûnî, II, 10.

⁶⁵⁵ Ebu’s-Suûd, IV, 201.

⁶⁵⁶ Fîrûzâbâdî, I, 114.

أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ “Herkesin yaptığını gözeten Allah, bunu yapamayan putlarla bir olur mu?” (Ra’d, 13/33) Bu sorunun cevabı *bir olmaz* şeklinde zımnen verilmiştir⁶⁵⁷.

2.3.6. Soruya Soruyla Cevaplar Verilmesi

Kur’ân-ı Kerim, bazen, muhatabın sorusuna cevap vermek yerine, onlara yönlendirici sorular yöneltmekle gerçekleri gösterilebilir, beklentilerini gerçekleştirebilir.

Bu şıkka, Hızır’ın bir hikmete mebni olarak yaptığı işin iç yüzünü öğrenmek için soran Hz. Mûsâ (a.s.)’nin sorusu ve Hızır’ın cevabı girer:

قَالَ أَخْرَقْتُهَا لِتَغْرُقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا “Mûsâ: "Gemiye içindekileri boğmak için mi deldin? Doğrusu şaşılacak bir şey yaptın" dedi.” (Kehf, 18/71) ayetindeki, Hz. Mûsâ (a.s.)’nin inkârî istifhâmına, Hızır’ın مَعِيَ صَبْرًا “Mûsâ’ya: "Ben sana yaptığım işlere dayanamazsın demedim mi?" dedi.” (Kehf, 18/72) ayetindeki soruyla mukabelesi bulunmaktadır.

İnkârcıların, أُوْنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا "O ihtâr (Kur’ân, başka kimse kalmadı da) aramızdan ona mı indirildi?" (Sâd, 38/8) ayetindeki istifhâm ile, aralarından Hz. Muhammed (s.a.s.)’i peygamber seçmek sûretiyle ona ihsan ettiği iyliği çok görenlere; yine istifhâm içeren bir ayet olan; أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ “Yoksa, güçlü ve çok ihsan sahibi olan Rabb’inin rahmet hazineleri onların yanında mıdır?” (Sâd, 38/9) ayetindeki soru ile cevap veriliyor⁶⁵⁸.

Kuran-ı Kerim’de, أِنْدًا مِثْنَا وَكُنَّا تُرَابًا “Biz öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (tekrar hayata döneceğiz)?” (Kaf, 50/3) ayetinde öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden ve yeniden dirilişe hayretle bakan müşriklerin görüşünü ifade eden istifhâma karşılık olarak; zihni bir çatışmaya veya diriliş hadisesini isbat için münakaşaya girilmemiştir. Allah Teâlâ, bu kişileri ikaz edip, gerçekleri görebilmeleri, çevrelerinde bulunan gerçeklerden etkilenip ders alabilmeleri için istifhâm ile vicdanlarını harekete geçirmek istemiştir⁶⁵⁹:

⁶⁵⁷ Râzî, XIX, 55-56.

⁶⁵⁸ Kutup, V, 3013.

⁶⁵⁹ Kutup, VI, 3357.

أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ () وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ
أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ () وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ
بَهِيحٍ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ “Onlar, üstlerindeki göğü nasıl yapmışsınız, süslemişsinizdir bir
bakmazlar mı? Onda hiçbir çatlak da yoktur. Arzı (yeryüzünü nasıl) yaydık, ona sağlam
dağlar attık, onda gönül açan her çiftten bitirdik?!” (Kâf, 50/6-7) ayetleri ve أَفَعَيْنَا بِالْخَلْقِ
أَفَعَيْنَا بِالْخَلْقِ “Biz ilk yaratışta yorulduk mu (ki dinlenmeye çekilelim veya
artık hiçbirşeyi yeniden yaratmayalım) ? Hayır; onlar yeniden yaratılmaktan şüphe
etmektedirler.” (Kâf, 50/15) ayetindeki istifhâmlarla karşılık vermiştir⁶⁶⁰.

2.4. Soru ve Cevap Uygunluğu

Soru sorulduğunda, cevabın soruya uygun olarak verilmesi gerekir⁶⁶¹. Cevabın soruya uygunluğu, sorunun cevapta kullanıldığı fiille cevap verilmesi; soru fiille sorulmuş ise cevabın fiile verilmesi gibi özellikler aranır.

Kur’ân-ı Kerim’de bunun örneklerini görelim:

Cevabın, soruya uygun olabilmesi için, sorunun cevapta aynen tekrar edilmesi gerekir.
قالُوا أَيْنَكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَذَا أَخِي “Yoksa sen, sen Yusuf musun? dediler. “ Ben
Yusuf’um, bu da kardeşimdir. dedi.” (Yusuf, 12/90) ayetindeki soruda bulunan “انت” (sen)
zamirinin cevabı olarak “انا” (ben) cevabı buna uygun düşmektedir.

قالَ أَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ
“Bunu kabul ettiniz mi? ve bu hususta ağır ahdimi üzerinize aldınız mı? demişti” (Âl-i İmrân, 3/81) ayeti
kerimesi de “اقررتم” (kabul ettiniz mi?) ve “اقررنا” (kabul ettik) fiilleri de yine bu
konuya misal olmaktadır⁶⁶².

قالُوا تَفْقَدُونَ قَالُوا وَأَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ مَاذَا تَفْقَدُونَ “Geri dönerek, "Ne kaybettiniz?" dediler.” (Yûsuf, 12/71)
ayetindeki “تفقدون” (kaybettiniz) ve وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ قَالُوا تَفْقَدُونَ (kaybettiniz) ve وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ
“Hükümdarın su kabını kaybettik, onu getirene bir deve yükü mükâfat verilecek, buna

⁶⁶⁰ Diğer bir örnek için bkz. Kâf, 50/30.

⁶⁶¹ Zerkeşî, IV, 42; Suyûtî, İtkân, I, 626.

⁶⁶² Zerkeşî, IV, 46; Suyûtî, İtkân, I, 629.

ben kefil oluyorum" dediler." (Yûsuf, 12/72) ayetindeki “**نفقد**” (kaybettik) da, sorunun cevapta aynen tekrar edilerek uygunluk gösterdiği durumun örneklerinden bazılarıdır⁶⁶³.

Cevabın isim cümlesi veya fiil cümlesi olması açısından soruya uygunluğu ise, cevapta aranılan bir başka özelliktir. Soru şayet isim cümlesi ise, cevap isim cümlesi; soru fiil cümlesi ise, cevapta fiil cümlesi olarak gelmelidir. Yukarıda verilen ayetlerde bu özellikler de açıkça görülmektedir. Fakat, soru ve cevap arasında görülen bu uygunluk bazen açıkça görülmez. Bu uygunluğun ayette hafzedilmiş olması muhtemel kelimeler dikkate alındıktan sonra değerlendirilmeye tabi tutulması daha uygun olur. Zerkeşî (Ö. 794/1392) ve Suyûtî (Ö. 911/1505)'nin, soru ve cevap arasındaki uygunluğa bu yorumu katmadan yaptığı değerlendirmeler yanında, İbnü'l-Enbârî (Ö. 577/1181)'nin, hazfi söz konusu olan kelimelerle takdîrî mânâya işareti şu örneklerde görülmektedir:

Zerkeşî (Ö. 794/1392) ve Suyûtî (Ö. 911/1505), وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا “*Sakınan kimselere: "Rabb'iniz ne indirdi?" denince, "İyilik" derler.*” (Nahl, 16/30) ayetinde, fiil cümlesiyle gelen soruya fiil cümlesiyle cevap verildiğini söylemişlerdir⁶⁶⁴. İbnü'l-Enbârî (Ö. 577/1181) ise, ayette, şekli uygunluk görülmemesine rağmen; “**انزل خيرا**” (iyilik indirdi) takdiri ile ayetteki uygunluğu ortaya koymaktadır⁶⁶⁵.

Yine, İbnü'l-Enbârî (Ö. 577/1181), وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ “*Onlara: "Rabb'iniz ne indirdi?" diye sorulsa: "Geçmiş milletlerin masallarını" derler.*” (Nahl, 16/30) ayetinde de uygunluk görülüyorsa da, “**هو اساطير الاولين**” (*O geçmiş milletlerin masallarıdır*) şeklinde bir mahzuf mübteda takdiri ile ayetteki uygunluk anlaşılmış olur. Öteki ayete ise, “**ما ذا**” (ne?) kelimesi “**أى شئ أنزل ربكم**” (Rabbiniz ne indirdi?) mânâsındadır. Durum böyle olunca, soru mansub olduğu için cevabı da bu açıklama ile daha iyi anlaşılacağı üzere mansub olmuştur⁶⁶⁶.

Çok az da olsa bu uygunluğu bulunmadığı da görülür :

قَالَتْ مَنْ أَنْبَأَكَ هَذَا قَالَ نَبَأَنِي الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ “*O, bunu peygamberin diğer bir eşine haber verince, Allah da peygambere durumu bildirmiş.*” (Tahrîm, 56/3) ayetinde, soru isim cümlesi, cevap ise fiil cümlesiyle gelmiştir.

⁶⁶³ Firûzâbâdî, I, 115; Akk, s. 319.

⁶⁶⁴ Zerkeşî, IV, 47; Suyûtî, *İtkân*, I, 629-630.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Enbârî, II, 77.

2.4.1. Cevabın Soruya Uygun Geldiği Yerler

Kur’ân-ı Kerim, makul olan her soruya cevap vermiştir. Bu cevaplar, çoğunlukla gerek muhteva, gerek lafız olarak soruya uygunluk arz etmektedir. Bazen, cevap daha faydalı bir hale büründürülmek için, sorunun yapısına uygunluk göstermeyebilir. Cevabın soruya uygunluk gösterdiği durumlarda, cevap bazen sorudan uzun, bazen de kısa olabilir. Bu durumu görelim:

2.4.1.1. Cevabın Sorudan Uzun Oluşu

Sorunun muhtevası gereği cevap bazen sorudan daha kapsamlı olabileceği gibi yerine göre bazen daha kısa da olabilir⁶⁶⁷. Sorudan daha kapsamlı olarak gelen cevaplar şu ayet-i kerimelerde açıkça görülmektedir:

قُلْ مَنْ يُنَجِّكُمْ مِنَ ظِلْمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ “Sizi kara ve denizin karanlıklarından kim kurtarır?” (En’âm, 6/63) ayetine, قُلْ اللَّهُ يُنَجِّكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ “De ki: Ondan ve bütün sıkıntılardan sizi Allah kurtarıyor.” (En’âm, 6/64) şeklindeki cevapta ziyadelik görülmektedir.

قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ “Sağ elindeki nedir ey Musa?” (Tâhâ, 20/17) ayetine, وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى “O asâmdır. Ona dayanıyorum ve onunla davarımaya yaprak silkeliyorum ve onda benim daha bir çok ihtiyaçlarım var.” (Tâhâ, 20/18) ayette, Allah Teâla’nın, kendisine hitabından zevk alan Hz. Musa (a.s.), soruya karşı cevabı uzatmıştır.

Hız. İbrâhim (a.s.)’in babasına ve kavmine: مَا تَعْبُدُونَ “Neye tapıyorsunuz?” (Şuarâ, 26/70) ayetindeki sorusuna, kavminin: نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَنْظِلُّ لَهَا عَاكِفِينَ “Putlara tapıyoruz, onlara kulluk ediyoruz dediler” (Şuarâ, 26/71) şeklinde cevabı uzatarak vermesi putlara tapmaktan gurur duyduklarını ve bu tapınmaya devam edeceklerini bildirmek içindir. Bu şekilde uzun cevap vermek, soruyu soranın öfkesini de arttırmış olmaktadır.

2.4.1.2. Cevabın Sorudan Kısa Oluşu

Kur’ân-ı Kerim, beliren şüpheleri gereken kesin cevaplarla ortadan kaldırarak, muarızlarının gerçeği bulmasına yardımcı olmaktadır. Bunu da tartışmalarda

⁶⁶⁶ İbnü’l-Enbârî, II, 77.

⁶⁶⁷ Zerkeşî, IV, 42; Suyûtî, İtkân, I, 626.

muhataplarına çok kısa cevaplar vermek sûretiyle uygulamıştır. Tartışmanın uzaması amacı hedefinden saptırıp, muarızın tepkisini çoğaltacağından, çok kısa, kısa olduğu kadar da mantıklı cevaplar vermeyi daha faydalı bulmuştur. Bu durumu görelim:

وَإِذَا تَتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا إِنَّتِ بِفِرَاقٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدَّلَهُ *"Ayetlerimiz kendilerine açık açık okununca, bizimle karşılaşmayı ummayanlar, "Bundan başka bir Kur'ân getir veya bunu değiştir" dediler."* (Yûnus, 10/15) ayetindeki soruya: قُلْ مَا يَكُونُ لِي *"De ki: Onu kendi tarafından değiştirmek, benim için imkansızdır."* (Yûnus, 10/15) ayetiyle cevap verilmesi de cevabın sorudan daha kısa olduğunun misalini teşkil eder⁶⁶⁸.

2.4.2. Cevabın Soruya Uygun Gelmediği Yerler

Kur'ân-ı Kerim, bazen muhatabın beklentisi yönünde cevap vermez, cevabı başka bir mecraya taşır. Bu, sözü, sorulandan daha faydalı bir yöne yönlendirmek için veya soru soranın kasıtlı soru sorması durumunda görülür:

2.4.2.1. Bilgece Cevap

Sözü, kastedtiği mânânın dışına hamlederek, soru soran kimseye, beklentisinin dışında bir şekilde cevap vermek bilgelik/hikmet ister. Böylelikle, soruyu, bu şekilde sorması veya bu mânâyı kasederek sormasının daha uygun olacağı muhataba hissettirilmiş olur⁶⁶⁹. İhtiyar bir adama yaşının kaç olduğu sorulduğunda, soran kişiye yumuşak bir üslup ile sıhhat ve kuvvetinin yerinde olduğunu haber vererek, sıhhatin yaşdan daha önemli olduğunu hissettirmesi bilgece cevap örneği olarak değerlendirilebilir⁶⁷⁰.

Bazen, *soru şöyle sorulmalıydı* uyarısı yapılmak istenircesine, sorulan soruya istenen cevap verilmez. Buna üslûbu'l-Hakîm denmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de de bu üslûbu görmekteyiz:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ *"Sana hilallerden soruyorlar. De ki: Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir."* (Bakara, 2/189) ayetinde, cevap, soruyu soranın beklentisi doğrultusunda verilmemiştir. Çünkü, ayette, ayın niçin önce iplik gibi ince

⁶⁶⁸ Zerkeşî, IV, 45-46; Suyûtî, *İtkân*, I, 628.

⁶⁶⁹ Cârim, I, 296.

⁶⁷⁰ Cârim, II, 157.

ince büyüyerek dolunay halini aldığı, daha sonra aynı şekilde küçülerek eski haline döndüğü sorulmaktadır. Verilen cevap ise, soruyu yanıtlamaktan çok, esas sormaları gereken şeyi kendilerine işaret etmekte ve sormadıkları o şeyin daha önemli olduğunu hissettirmektedir⁶⁷¹. Böylelikle sorunun mecrası değiştirilerek, cevap, insanlara fayda sağlayacak bir tarzda verilmiş olmaktadır⁶⁷².

“*Sana يسألوئك ماذا يُنفقون قل ما أنفقتم من خير فإلوالدين والأقربين واليتامى والمساكين وابن السبيل (Allah yolunda) ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Verdiğiniz hayır (mal), ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir.*” (Bakara, 2/215) ayetinde ne infak edeceğini soranlara, ne infak etmeleri gerektiği değil, nereye infak etmeleri gerektiği hatırlatılacak bir cevap verilmiştir⁶⁷³. Cevabın bu şekilde verilmesi, sadakanın yerini bulmasının, verilmesinden çok daha önemli olduğuna dikkat çekmektedir⁶⁷⁴.

2.4.2.2. Kasıtlı Soruya Cevap

Kur’ân-ı Kerim, sorulan her soruya karşılık vermiştir. Kasıtlı yöneltmiş soruyu bile karşılıksız bırakmamıştır. Kasıtlı soruyu, muhatabının beklentisinin dışında cevaplandırarak, sanki bu kastın hissedildiğini kendisine bildirmek istemiştir. Nitekim, Hz. Peygamber (s.a.s.)’i üzme, zor durumda bırakmak için ruh ve Zülkarneyn hakkında soru soranlar, hiç ummadıkları bir cevapla karşılaşarak hayal kırıklığına uğramışlardır⁶⁷⁵. Böylelikle, bu tarz tuzak sorulara verilen mücmel cevaplar, kasıtlı soru yöneltenlerin hilelerine karşılık olmuştur⁶⁷⁶.

⁶⁷¹ Zerkeşî, IV, 42-43; Suyûtî, *İtkân*, I, 626-627; Cârîm, I, 295-296; Salih, Subhî, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 17. Baskı, Beyrut, 1988, s. 153.

⁶⁷² Şâtıbî, IV, 218,

⁶⁷³ Zerkeşî, IV, 43; Cârîm, I, 297.

⁶⁷⁴ Cârîm, II, 158.

⁶⁷⁵ Bkz. Bu çalışma, s. 224-226.

⁶⁷⁶ Zerkeşî, IV, 44; Suyûtî, *İtkân*, I, 628-629. Kasıtlı sorulara verilmiş cevaplar için ayrıca bkz. Bu çalışma, s. 204-231.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA BULUNAN DEĞİŞİK KONULARDAKİ SORULAR VE CEVAPLARI

1. ALLAH'IN, BİZZAT SORU YÖNELTMESİ

Allah Teâlâ, insanları, kendisine tavır alışlarına göre; mü'min, Ehl-i Kitap, müşrik ve münafık olarak adlandırmıştır⁶⁷⁷. O, tüm bu insanlara hitap etmiş ve hitabını, çeşitli üsluplar ile ifade etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de bulunan bu üsluplardan biri de istifhâm üslûbudur.

Cenâb-ı Hak, bir şeyin mahiyetini öğrenmek maksadıyla sorular sormaz⁶⁷⁸. Zaten *Alîm* olan Allah bundan müstağni olup, bu maksatla soru yöneltmesi muhaldir⁶⁷⁹. Ancak O, istifhâm üslûbu ile bir çok mânâlar kasetmiş, çeşitli mesajlar vermiştir. Bu üslûp ile tevbih, takri', inkâr, istib'âd vb. ifade ederken, mesajı, gönüller üzerinde ikna, tenbih ve tesir gücüne sahip olan kalıplara dökmüştür. Bazen de bu üslup ile, dinleyenlerin zihinlerini yeni birşeye hazırlamak istemiştir. Allah Teâlâ'nın, çeşitli gruplara, değişik konularda yönelttiği soruları görelim:

1.1. Mü'minlere Değişik Konularda Yönelttiği Sorular

Kur'ân-ı Kerim'de kendilerine sorular yöneltilmiş olanlar arasında inananlar da bulunmaktadır. Fakat bu gruba yöneltilmiş soruların diğerleriyle mukayesesi önemli bir sonucu ortaya çıkarmıştır. İnkârcılar, inanmadığı halde inanmış gibi gözükenler ve Ehl-i Kitap'a yöneltilmiş soruların, inanç konularında yoğunlaşmış olduğu; inananlara

⁶⁷⁷ Zemahşerî, III, 187.

⁶⁷⁸ Suyûtî, *İtkân*, I, 464.

⁶⁷⁹ Şeyhzâde, I, 229; IV, 392.

yöneltilenlerin ise, ibadet ve muâmelât konularında yoğunlaştığı tesbit edilmiştir. Bu sorularda iyilikler yapmaya teşvik ön sıralarda ve çoğunlukta yer almaktadır. Bu durumu görelim:

1.1.1. İyiliklere Teşvik

Allah Teâlâ, istifhâm üslubunun etkili anlatımı ile inananları, cihada, infaka, şükretmeye, ihlase ve ilme teşvik etmektedir:

1.1.1.1. Cihada Teşvik

Allah Teâlâ, düşmanların şerrini inananlardan defetmek için, inananlara cihadı farz kılmıştır. Aslında, savaş hoşla gitmeyen bir durumdur. Çünkü savaşta ölmek, öldürmek, yaralanmak, düşmanlarla didişmek ve daha birçok hoşla gitmeyen durum vardır. Fakat bir canın muhafazası, bir milletin bakası söz konusu olunca bu hoşla gitmeyen durum artık kendisinden kaçınılmaz bir zarurete dönüşür. Bu sebeple, inananlara, “*Haksızlığa uğratılarak kendilerine savaş açılan kimselerin karşı koyup savaşmasına izin verilmiştir*” (Hac, 22/39). Savaş kaçınılmaz olduğunda ise iştirak etmeyenler veya savaşta harp mahallinden kaçanlar, Allah Teâlâ tarafından tehdit edilmişlerdir⁶⁸⁰. Bu durum istifhâm üslubu ile de ifade edilerek, konunun önemi vurgulanmıştır. Birkaç örnekle konuyu görelim:

Allah Teâlâ, îmân edenleri, zayıf durumda olan erkek, kadın ve çocukları kurtarmak için kendi yolunda cihada teşvik ederek, “*Size ne oldu ki Allah yolunda ve: ‘Rabb’imiz! Bizi halkı zalim olan bu şehirden çıkar, katından bize bir sahip çıkan gönder katından bize bir yardımcı lütfet’ diyen zavallı, erkekler, kadınlar ve çocuklar uğrunda savaşmıyorsunuz?*” (Nisâ, 4/75) buyurmaktadır. Ayette bulunan istifhâm, teşvik ve cihad emri ifade eden bir istifhâmdır⁶⁸¹. Gerektiğinde cihada çıkmayanları, kınayan bir ifade olduğu da belirtilmiştir⁶⁸².

Cihad imtihanının her inananı beklediği, “*Yoksa siz, Allah, içinizden cihâd eden ve Allah'tan, Rasûlünden ve inananlardan başkasını kendisine sırdaş edinmeyenleri ortaya çıkarmadan, bırakılacağınızı mı sandınız?*” (Tevbe, 9/16) ayetinde ifade edilmiştir. Râzî

⁶⁸⁰ Bkz. Enfâl, 8/16.

⁶⁸¹ Râzî, VIII, 163; Halebî, IV, 3 6.

(Ö. 606/1209), bu ayetten maksadın, cihadı teşviki daha açık bir şekilde ortaya koymak olduğunu ifade etmektedir. Zemahşerî (Ö. 538/1143), Neseî (Ö. 710/1310) ve Ebu's-Suud (Ö. 982/1574) ise, ayetteki istifhâmın, tevbih ifade ettiği kanaatine varmışlardır⁶⁸³. Elmalılı (Ö. 1361/1942), âdetâ bu görüşleri telif ederek; “harpten kaçanları tevbih, halisane cihad edenleri, indiilâhî’de temayüz ve ıstıfaları olduğunu tefhim ile terğib” için kullanıldığı görüşündedir⁶⁸⁴.

Bir başka ayette de, istifham üslubu ile Allah Teâlâ, inkârcılarla savaşa teşvik ederek, “*Ey inananlar, size ne oldu ki, "Allah yolunda, savaşa çıkın" denildiği zaman yere çakılıp kaldınız?*” (Tevbe, 9/38) buyurmuştur. Allah Teâlâ bu ayet-i kerimede, hitabını, cihad çağrısı karşısında âdetâ, yere çakılıp kalan müminlere yönelterek⁶⁸⁵, son derece sıcak bir yaz gününde meyveleri ve gölgeyi tercih ederek Tebuk gazvesine iştirak etmeyenleri azarlamaktadır (itab)⁶⁸⁶. Ayette, “*Size ne oldu ki...*” ifadesinin, kendisinde, inkâr ve tevbih bulunan bir istifhâm olduğu ifade edilirken⁶⁸⁷, Halebî (Ö. 756/1355), bu istifhâmın inkâr ifade ettiği görüşündedir⁶⁸⁸. Elmalılı (Ö. 1361/1942) da, seferberlik emri verilerek cihada çağrı yapıldığında, iştirak etmeyenler hakkında; “Yere meylederek, arzın câzibesine kapılarak, yani dünya düşüncesine düşerek ağır kaldınız, betaet gösterdiniz, yahut seferi giryan gördünüz, kederinizden yerlere yığıla kaldınız.” şeklindeki yorumuyla eleştiri taşıyan görüşünü ifade etmiştir⁶⁸⁹.

Bu ayetlerdeki istifhâm, şartları tamamlanmış ve kaçınılması söz konusu olmayan cihada karşı ağır davrananları teşvik edici bir üslup içerisinde ifade edilirken; burun kıvrıranlar ve kendilerinden savaşa iştiraki beklenmeyenler gibi geri duranları da kınamıştır.

1.1.1.2. İnfâk Etmeye Teşvik

Allah Teâlâ, yaratmış olduğu kalplere hitabederek îmânın kendilerine bir takım sorumluluklar getirdiğini hatırlatmaktadır. Âkidenin saflığı, kalbin samimiyeti ve îmân

⁶⁸² Râzî, VIII, 161.

⁶⁸³ Zemahşerî, II, 178; Neseî, II, 119; Ebu's-Suûd, IV, 49.

⁶⁸⁴ Elmalılı, IV, 2476.

⁶⁸⁵ Taberî, VI, 172.

⁶⁸⁶ İbn Kesir, II, 372.

⁶⁸⁷ Zemahşerî, II, 189; Ebu's-Suûd, IV, 65.

⁶⁸⁸ Halebî, VI, 49.

⁶⁸⁹ Elmalılı, IV, 2543-2544. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Âl-i İmrân, 3/142; Tevbe, 9/13.

gerçeğinin kalplerde yer etmesinin neticesi mutlaka yaşanan hayata da tesir etmelidir. Günlük hayatta da Allah için bir takım işler yapılmalıdır. Bu sebeple, Allah Teâlâ, inananlardan infak etmelerini istemektedir. Üstelik de beğenilmeyen bayağı ve kötü olan şeyleri değil, temiz, nezih ve güzel olanlardan infakı istemektedir⁶⁹⁰.

Müslümanlar Allah'a ve Rasûlü'ne îmâna, bu îmânla birlikte, infaka çağrılmaktadırlar. Bu, gerçek îmânın hakiki mânâsıyla kalplere yerleştirme maksadına yönelik bir çağrıdır. Bu çağrı da, infakın, îmânın gereği olan bir zorunluluk olduğunu göstermektedir⁶⁹¹.

Kur'ân-ı Kerim, yönelttiği bir soruda da, inananlara Hz. Peygamber (s.a.s.) ile olan münasebetlerinde uymaları gereken bir adabı öğretiyor. Anlaşıldığına göre, herkes kendisiyle ilgili konularda Hz. Peygamber (s.a.s.)'le tek başına konuşmak ve onun görüşünü, emirlerini almak istiyordu. Rasûlullah'ın toplum içerisindeki görev ve sorumluluğunun ağırlığını takdir edemeden, vaktinin kıymet ve önemini idrak edemeden, kendisiyle başbaşa kalmanın ne demek olduğunu kavrayamadan, bunun ancak çok önemli bir iş için olabileceğini kabul etmeden, Hz. Peygamber (s.a.s.)'le yalnız başlarına konuşmak istiyorlardı. Allah Teâlâ bu durumu onlara anlatmak için, toplumun hakkı olan vaktini bölmek isteyenlerin malına toplum için bir vergi koyuyor. Bunu da Hz. Peygamber (s.a.s.)'le başbaşa konuşmadan önce ödenmesi gereken bir sadaka şeklinde beyan ediyor. Nitekim, Allah Teâlâ, başbaşa kalmalarının kıymetini bildikten sonra kendilerinden bu sorumluluğu kaldırmıştır⁶⁹². *“Hususi konuşmanızdan önce sadaka vermektен korktunuz mu ki bunu yerine getirmediğiniz?”* (Mücadele, 58/13). Fakirlik olgusunu inananlara vadederek, infaktan korkmayı telkine çalışan şeytan bu durumda yine fonksiyonerdir⁶⁹³.

Nûr sûresindeki bir soru yine inananları infaka teşvik etmektedir. Şöyle ki, ifk hadisesinde, Hz. Aişe hakkında söylediklerinden sonra, Mistah b. Üsase'ye hiçbir iyilikte bulunmayacağına yemin eden Hz. Ebûbekir hakkında, *“İçinizde lütuf ve servet sahibi olanlar, yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere, vermemek için yemin etmesinler, affetsinler, geçsinler. Allah'ın sizi bağışlamasından hoşlanmaz mısınız?”* (Nûr, 24/22) ayeti nazil olmuştur. İyilik ve ihsanı ile tanınan Hz. Ebubekir,

⁶⁹⁰ Bkz. Bakara, 2/267.

⁶⁹¹ Kutup, VI, 3482-3483.

⁶⁹² Kutup, VI, 3512.

gerek akrabalarına gerek, yabancılara yardımda bulunurdu. Teyzesinin oğlu olan bu kişi bir yalan söylemiş, iftirada bulunmuş, fakat sonra Allah onun tevbesini kabul etmiştir. Allah Teâlâ, bu ayette zımnen, “Sen, sana karşı suç işleyeni bağışlarsan biz de seni bağışlarız.” mesajı ile, durum ne olursa olsun, Hz. Ebûbekir’den yine de hoşgörülü olmasını istemiştir. Bunun üzerine Hz. Ebubekir, “Evet, Vallahi, bizi bağışlamamı isteriz Allah’ım.” diyerek, yine bu kişiye sadaka vermeye devam etmiştir⁶⁹⁴. *Buradan anlıyoruz ki, Allah rızası için infak, şartlar ne olursa olsun son derece önemlidir ve toplumsal dayanışmanın temini için yerine getirilmesi gereken ilâhî bir görevdir.*

Kendisinden infak etmek gibi erdemli bir davranış beklenen insandan, o erdeme yakışır bir olgunluk da beklenerek, “*Hangi biriniz, kendisi ihtiyarlamış ve çocukları da güçsüzken, altlarından ırmaklar akan, hurma, üzüm ve her çeşit meyveleri bulunan bahçesinin, ateşli bir kasırganın kopmasıyla yanmasını ister?*” (Bakara, 2/266) buyurularak, bu durumun karşılaşılmak istenmeyen bir durum olduğu ifade edilmiştir. Buradaki istifhâm da, hiç kimsenin böyle bir durumu arzu etmeyeceğini ifade eden bir istifhâm-ı inkârîdir⁶⁹⁵. Allah Teâlâ, malı infak ettikten sonra, onu başa kakan ve fakiri inciten kimse hakkında güzel bir benzetme ile bu durumu ifade etmiştir⁶⁹⁶. İyi amelleri Allah rızası için yapmadığından, kıyamette mükâfat bulamayacak olanları tasvir eden bir anlatım ile konu gözler önüne serilmiştir⁶⁹⁷.

Kur’ân-ı Kerim, insanı hırsın, cimriliğin, zaafın, ve hotkamlığın esaretinden kurtarmayı defalarca gündeme getirirken; bu şekilde, bir kez de istifhâm üslubunun etkili anlatımıyla yönlendirmede bulunmuştur.

1.1.1.3. Şükretmeye Teşvik

Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerim’de, şükredenlere nimetini artıracaklarını (İbrâhim, 14/7) açıkça ifade ederken Nisâ sûresinde de şükretmeye istifham üslubuyla yönlendirmektedir. Allah, kullarına azabetmekten müstağni olduğunu, ruhların derinliklerine kadar işleyen etkili bir ifade kullanarak belirtmektedir; “*Şükreder ve inanırsanız, Allah size niçin azabetsin?*” (Nisâ, 4/147). Bu ayetten anlaşılması gereken; Allah Teâlâ’nın, ayetteki

⁶⁹³ Zemahşerî, IV, 77.

⁶⁹⁴ Zemahşerî, III, 56; İbn Kesir, III, 282-283.

⁶⁹⁵ Zemahşerî, I, 395; Râzî, VII, 62.

⁶⁹⁶ Râzî, VII, 62.

istifham ile “mükellefleri iyi ameller işlemeye, kötü amelleri ise terketmeye teşvik” etmesidir. Yoksa, Allah Teâlâ, kullarına, ne iç soğutup ferahlamak, ne fayda elde etmek, ne de bir zararı defetmek için azabetmez. Bütün bunlar O’nun hakkında düşünülemez. Çünkü O, Zât itibariyle, ihtiyaçlardan uzak ve bunlara ihtiyaç duymaktan da münezzehtir⁶⁹⁸.

Allah, kullarına niçin azabetsin? Şahsi bir intikamı mı var ki üstlerine yağmur gibi azap yıldırımlarını yağdırsın. Zaten, kuvvet ve saltanatını, böyle bir yolla izhar etmeye ihtiyacı da yoktur. İnsanlara azabetmek gibi zati bir arzusu da... Bu gibi düşünceler, sadece putperestlik efsanelerinde görülebilir.⁶⁹⁹ Ayetteki istifhâm, nefy ifade ederek böylesi düşüncelerin yanlışlığını ortaya açıkça koymaktadır⁷⁰⁰.

1.1.1.4. İhlâsa Teşvik

Allah Teâlâ, bir çok lütufta bulunduğu kullarını, ilâhî davete tam olarak koşmayıp yavaş davranmaları üzerine bazen itab etmektedir. Çünkü, bu çağrıya gönülden icabete engel olacak hiçbir mazeretleri bulunmamaktadır. Zira, kendilerini, îmâna çağıran bir peygamber göndermiştir. O peygamber, kendilerini karanlıktan aydınlığa çıkarmak için ilâhî ayetlere muhatap olmuş ve kainatta bir çok mucizeler göstermiştir. Fakat, Allah Teâlâ’nın itabında, huşua sevkeden bir sevgi ve bir teşvik de bulunmaktadır:

“İnananların gönüllerinin Allah’ı anması ve O’ndan inen gerçeğe içten bağlanması zamanı daha gelmedi mi?” (Hadîd, 75/16) ayetindeki istifhâmın içerisinde tehdit esintilerinin yanısıra, Hak tarafından inen gerçeklerin büyük bir azamet, korku, itaat ve teslimiyet içerisinde kabul edilmesi gerektiği ima ediliyor. Ayette teşvik ve itab olduğu da anlaşılmaktadır⁷⁰¹. Burada Allah Teâlâ, mü’minleri, kendilerine inen ilâhî hükümleri az bir menfaat karşılığı satan Yahûdî ve Hıristiyanlara benzemekten nehyetmiştir. Sapkınlık gösterecek insanların ilk terkedecekleri şey, huşu’dur. Huşu’un kaldırılması ile dalalet yolunda ilk adım atılmış olur⁷⁰².

⁶⁹⁷ Zemahşerî, I, 395. Ayrıca bkz. Hadîd, 75/ 10.

⁶⁹⁸ Râzî, VIII, 385.

⁶⁹⁹ Kutup, II, 786.

⁷⁰⁰ Halebî, IV, 133; Ebu’s-Suûd, II, 247.

⁷⁰¹ Kutup, VI, 3489.

⁷⁰² İbn Kesir, IV, 332.

Hûd ve Enbiyâ sûrelerinde de huşu'a dikkatler istifham ile çekilmektedir: “*Artık müslüman oldunuz mu?*” (Hûd, 11/14; Enbiya, 21/108) ayeti, müslümanları ‘ihlâsa çağrı’ olarak değerlendirilmiştir⁷⁰³. Üstelik bu çağrı, İbnü'l-Cevzî (Ö. 597/1201) tarafından, emir mânâsında bir istifhâm olarak nitelendirilmiştir⁷⁰⁴.

Allah Teâlâ, îmân etmede hiçbir mazeret bulunmadığını da istifham üslûbu ile ifade etmiştir. Hakka davet için, ikaz eden, apaçık ve kesin delilleri okuyan bir peygamber göndermiş olması; daha önceden de bu konuda söz almış olması, akıl verip, deliller sunmuş olması mazeretleri ortadan kaldırmış olmaktadır. Yani hem peygamber uyarısı, hem de aklî deliller yönünden illetler ortadan kalkmıştır⁷⁰⁵. “*Peygamber sizi, Rabb'inize inanmaya çağırdığı halde, Allah'a niçin inanmazsınız?*” (Hadid, 57/8). ayetindeki istifham, tenib ve inkâr ifade etmektedir⁷⁰⁶.

Allah Teâlâ, bu etkili ifadelerle, kendine inanan kulundan, gönül bağıını hiç koparmaması gerektiğini belirtmiş olmaktadır.

1.1.1.5. İlme Teşvik

Toplumların ilerlemesi ve kalkınması ilim ile mümkün olmaktadır. Ülkelerin bakası için savaş halinde bile bir zümrenin, ilim için ayrılması Kur'ân-ı Kerim'in tavsiyesi olarak karşımıza çıkmaktadır:

“*Her topluluktan bir taifenin dini iyi öğrenmek ve milletlerini geri döndüklerinde uyarmak üzere geri kalmaları gerekli olmaz mı?*” (Tevbe, 9/122) ayetinde, inananlardan, seferberlik halinde bile, geride, dinde vukuf kesbedecek, ilme çalışacak bir grubun bırakılması istenmektedir. Bir yandan cihad ve seferberlik emri yerine getirilirken; diğer yandan tahsile devam edilecektir⁷⁰⁷. Ayetteki istifham, kendisiyle, emir kastedilen bir teşvik anlamında kullanılmıştır⁷⁰⁸.

⁷⁰³ Zemahşerî, II, 262; İbnü'l-Cevzî, IV, 64.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, IV, 64.

⁷⁰⁵ Zemahşerî, IV, 62.

⁷⁰⁶ Ebû Hayyân, VIII, 217.

⁷⁰⁷ Kutup, III, 1734.

⁷⁰⁸ Halebî, VI, 139.

1.1.2. İnananlara Mükâfat

Allah Teâlâ, kendine verdiği sözü tutanlara, kendisinin de mükâfat sözünü tutacağını ifade etmektedir. Nitekim, inananların niteliklerinden bahseden bazı ayetlerin sonunda, istifhâm üslubu kullanarak, kendisinden daha doğru sözlü ve verdiği sözü kendisinden daha çok tutan kimse bulunmadığını ifade ederek âdetâ, onların bu tür ayetlerde anlatılan tutumlarını beğendiğini, kendilerini desteklediğini ve va'dini yerine getireceğini ifade etmektedir. Bu durumu ifade eden birkaç istifham örneği görelim:

Allah Kelâmı, mutlak doğru sözdür. Bu söz, şeytanın, aldatıcı, gurura düşürücü, olmayacak kuruntularla, yalan emellerle oyalayıcı telkinlerine benzemez. Bir tarafta mutlak kudret sahibi olan Allah'ın kesin va'di, öbür yanda hilekâr iblisin gurur ve aldatma vesikası⁷⁰⁹... *“İnanıp yararlı işler yapanları, Allah'ın gerçek bir sözü olarak, içinde temelli ve ebedi kalacakları, içinden ırmaklar akan cennetlere koyacağız. Allah'tan daha doğru sözlü kim vardır?”* (Nisâ, 4/122) ayetinde, söz ve haberinde Allah'tan daha doğru hiç kimse bulunamayacağı ifade edilirken⁷¹⁰; bu haber, istifhâmın kullanımı ile etkili bir tekit haline gelmiştir⁷¹¹.

Kur'ân-ı Kerim'de, önce Allah'ın birliği ilan edilip, ulûhiyetin sadece Allah'a ait olduğu beyan ediliyor. Sonra da nizam olarak İslâm'ın takdimine geçiliyor. İlâhî nizamın bütün özellikleri gözler önüne serilerek adım adım hedefe doğru gidiliyor. İnsanlığı bu nizama alıştırmak, insanî bir cemiyet tesis etmek, onun kanun ve düsturunu ortaya koymak, gerek dahili, gerek harici münasebetlere dair kaideler tanzim etmek gibi asıl hedefler tadrîcî sûrette ortaya konuyor. Bunlar arasında ahirete dair eşsiz ifadeler de yer almaktadır. Allah bütün yaratıkları kıyamet gününde toplayacak ve onları hesaba çekecektir. Bir imtihan yurdu olan dünyada, kullarına tanıdığı çeşitli imkanların hesabını soracaktır. Ahiretin herkes için bir hesaplaşma yeri olduğu bilinmektedir. Bu son derece kuvvetli müeyyideler, hiç şüphe yok ki, her türlü nizam ve kanunların devamı için en sağlam garantilerdir. Çünkü bunlar, vicdanların derinliklerine kadar işleyerek, insana hakim olur. İnsanı daima uyanık tutar. Böylelikle idarecilerin ve

⁷⁰⁹ Kutup, II, 762.

⁷¹⁰ İbn Kesir, I, 569.

⁷¹¹ Râzî, VIII, 327.

liderlerin gaflet anlarında dahi daima ikâz etme fonksiyonunu icrâ eder⁷¹². Nitekim, *“Allah'tan başka tanrı yoktur, geleceğinde şüphe olmayan kıyamet günü, sizi mutlaka toplayacaktır. Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir?”* (Nisâ, 4/87) ayetinde, “Cenâb-ı Hakk’ın doğru sözlü olmasının ve O’nun sözlerinde bir yalan veya sözden dönme olasılığının bulunmasının imkansızlığı”nın ifade edilmesi bu uyanıklık halini teminde önemli bir rol üstlenmiş gibi gözükmektedir. Ayetteki istifhâmı inkârî ile⁷¹³; sözünde, haberinde, müjdesinde ve tehdidinde, Allah’tan daha doğru hiç kimse olmadığı, O’ndan başka ilâh ve O’nun dışında Rab bulunmadığı vurgulanmış olmaktadır⁷¹⁴.

Benzer durum, *“Allah şüphesiz, Allah yolunda savaşıp, öldüren ve öldürülen mü'minlerin canlarını ve mallarını Tevrat, İncil ve Kur'ân'da söz verilmiş bir hak olarak cennete karşılık satın almıştır. Verdiği sözü Allah'tan daha çok tutan kim vardır?”* (Tevbe, 9/111) ayetinden de anlaşılmaktadır. Nitekim, ayette bulunan, inkâr mânâsındaki istifhâm ile cennet va’dini, Allah’tan başka yerine getirecek bir kimse olmadığı ifade edilmiş olmaktadır⁷¹⁵.

İnananlar ile İnkâr Edenlerin Eşit Olamayacağı

Allah Teâlâ, inananların güzel durumlarını ve iyi sonlarını haber verirken bazen ikili bir mukayese yaparak bu durumu inkârî istifhâm ile daha anlaşılır ve hasım tarafından da kabul edilir kılmak istemiştir. Bu durumu da şu örneklerde görmek mümkündür:

“Günahkar ve muhsin aynı olamaz. “Allah’ın rızasına uyan kimse, Allah’ın hışmına uğrayan, yeri de cehennem olan adam gibi olur mu?” (Âl-i İmrân, 3/162) ayetteki istifhâm hemzesinin, inkâr ifade ederek, “Allah’ın rızasına sarılıp da onunla kurtuluşa erenler ile, Allah’ın rızasından yönünü çevirip ilâhî hışma uğrayanların arasında fark açıktır, eşitlik söz konusu olamaz.” anlamı taşıdığı ifade edilmiştir⁷¹⁶. Halebî (Ö. 756/1355) de aynı mânâyı kabul ederken, istifhâmın nefy ifade ettiğini belirtir⁷¹⁷.

“Böyleleri, Rabb’ından gelen ve şahidin takibettiği ve önünde de bir rehber ve rahmet olmak üzere, Mûsâ’nın kitabının bulunduğu apaçık bir delil üzerinde olan kimse gibi

⁷¹² Kutup, II, 727-728

⁷¹³ Râzî, VIII, 217.

⁷¹⁴ İbn Kesir, I, 545

⁷¹⁵ Râzî, XVI, 201.

⁷¹⁶ Râzî, VII, 176; Elmalılı, II, 1219.

midir?” (Hûd, 11/17). Ayette, Peygamber (s.a.s.)’in ve inananların Kur’ân’a sıkı sıkıya sarılmalarına işaret edilirken; istifhâm inkâr ifadesi olarak kullanılmış⁷¹⁸; iki grup arasında büyük fark ve üstünlüklerin bulunduğu, yani Allah’ı isteyen ile, dünyayı isteyenin müsâvî olmadığı vurgulanmıştır⁷¹⁹.

Allah Teâlâ, hikmeti ve adaleti ile, inanan kimseler ile inkârcıları eşit tutmayacağını, “*Yoksa, inanıp yararlı iş işleyenleri, yeryüzünde, bozguncuk yapanlar gibi mi tutarız?*” (Sâd, 38/28) ayetiyle ifade etmektedir. İnkâr ifade eden istifhâm ile, ahirette mümin ile inkârcının müsavi olamayacağı ifade edilmiştir⁷²⁰.

1.1.3. Eşlerin Hukuku

İslâm , aile yuvasını, içinde sükûnet ve güvenle durulabilecek bir yer, ve bir selâmet çatısı olarak değerlendirir. Karı-koca arasındaki ilişkilere, bir dostluk, bir rahmet ve bir arkadaşlık gözüyle bakar. Aynı zamanda bu maddî ve mânevî bağları, mutlak seçim esası üzerine oturtur. Karşılıklı anlaşma, şefkat ve sevgi için bunu ister.

Fakat, bu güzel tablo bazen bozulabilir. Sabırla, güzellikle yapılan bütün çırpınmalara rağmen hayat beraberliği çekilmez hale gelince ayrılmak mümkün olur. Kadın kocasından mihrini ve kendine düşeni alarak ayrılır. Mihir olarak kadına verilmiş olan yüklerle altın bile olsa kendisinden alınmaz. En ufak bir şeyi almayı apaçık bir günah kabul eder. Hanımından ayrılarak başka bir hanım almak isteyen, verdiği mal ne kadar çok olursa olsun, katıyyen bir şey almamalıdır. Allah Teâlâ, “*Bir eşin yerine başka bir eşi almak isterseniz, birincisine bir yük altın vermiş olsanız bile ondan bir şey almayın. İftira ederek ve apaçık günaha girerek ona verdiğinizizi geri alır mısınız?*” (Nisâ, 4/20) buyurarak bu durumu ifade etmiştir⁷²¹. Üstelik, bu durumun çirkinliği ayetteki istifhâm-ı inkârî ile ifade edilerek, “Ne çirkin, böyle şey olamaz, hiç bu yapılır mı?” şeklinde bir

⁷¹⁷ Halebî, III, 468.

⁷¹⁸ Ebu’s-Suûd, IV, 195.

⁷¹⁹ Sâbûnî, II, 10.

⁷²⁰ Nesefî, IV, 40; İbn Kesir, IV, 36. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Ra’d, 13/19; Secde, 32/18; Zümer, 39/9, 22; Câsiye, 45/21; Kalem, 68/35.

⁷²¹ Kutup, I, 606.

ifade ile vurgulanmıştır⁷²². “Şer’an ve aklen kötü ve çirkin olduğu ortada iken, siz böyle birşeyi nasıl olur da yaparsınız?” denilmek istenmiştir⁷²³.

İşte vicdanları etkileyen derin bir dokunuş, mesut aile hayatının gölgelerinden bir gölge... İç açıcı, ilhamlarla dolu hayretâmez bir ifade⁷²⁴; “*Nasıl alırsınız ki, siz birbirinize katılmıştınız ve onlar sizden sağlam teminat almışlardı.*” (Nisâ, 4/21). Hangi sebep ve şeyden dolayı böyle yapıyorsunuz. Bu nasıl uygun düşer⁷²⁵. Bu davranış ancak hayretle (taaccüb) karşılanabilir⁷²⁶.

1.1.4. Gıybet

Kur’ân-ı Kerim, zandan tamamen kaçınmayı îmâ ederek, vicdanları içinden temizlemeyi öngörmekte ve kötü zanlara bulaşarak günaha girilmesini önlemeyi hedeflemektedir. İnananlara karşı kötü zannın yıpratmasına zemin hazırlamadan, sevgi artışını temine çalışmaktadır. Kötü zanlardan arınmış bir toplum sağlayarak, insan ruhunu huzura kavuşturmayı istemektedir. Sadece kalpleri temizlemek, vicdanları arıtmak gayesi ile yetinmemiş, bilakis insan hak ve hürriyetlerinin korunması, dokunulmazlıklarının tecavüze maruz kalmaması için gerekli hükmünü yerleştirmiş; “*Hanginiz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır?*” (Hucurât, 49/12) şeklinde fevkalade bir ifade ile gıybeti yasaklamıştır⁷²⁷.

İslâm, insanı en değerli varlık olarak görür⁷²⁸. Onun şahsına yönelik hiçbir kötü fiil ve sözü kabul etmez; bulunmadığı ve kendisine karşı yapılan kötülüğe karşılık veremeyeceği bir ortamda yapılan çirkin konuşmaları mide bulandırıcı olarak nitelendirir.

1.1.5. Boğazlamada Allah’ın Adının Anılması

Allah Teâlâ, inanan kullarına, kendi ismi anılarak kesilen şeyleri yemeyi emretmektedir. Allah’ın isminin anılması, gayeyi belirtir, kesmeyi bu şekilde yapanların, Allah’ın

⁷²² Râzî, VII, 448; Halebî, III, 634; Âşûr, IV, 289; Elmalılı, II, 1320.

⁷²³ Râzî, VII, 448.

⁷²⁴ Kutup, I, 606.

⁷²⁵ Râzî, VII, 450.

⁷²⁶ Râzî, VII, 450; Âşûr, IV, 290.

⁷²⁷ Kutup, VI, 3346-3347.

⁷²⁸ Bkz. İsrâ, 17/70.

emrine itaatlerini gösterir. Allah'ın ismi anıldığı halde bazı hayvanları yemekten çekinenlere; “Size ne oluyor ki, Allah size darda kalmanızın dışında, harâm olanları genişçe anlatmışken adının üzerine anıldığı şeyden yemiyorsunuz?” (En’âm, 6/119) denmiştir⁷²⁹. Bu ayette, Allah Teâlâ, inanan kullarına, kendi ismi anılarak kesilen hayvanlardan yemelerinin mübah olduğunu bildirmektedir. Bunun mefhum-u muhalifi, Allah'ın ismi anılmadan kesilen hayvanların mübah olmayışıdır. Meselâ, müşrik inkârcılar, ölü hayvanları, putlar ve başka şeyler adına kesilen hayvanları yemeyi normal sayarlardı. Allah Teâlâ ise, bu ayet ile, üzerine kendi ismi anılarak kesilen şeyleri yemeyi teşvik etmiştir⁷³⁰.

Burada inananların, Allah'ın emrini dinleyerek, O'nun isminin anıldığı şeylerden yemeleri istenmiştir⁷³¹.

1.1.6. İnkârcılara Karşı Temkin

Allah Teâlâ, inkârcı gruplara karşı uyanık olunması, onlara karşı birlikte hareket edilmesinin gerektiğini istifhâm üslubu ile de ifade etmiştir. Münâfiklara karşı fikir ayrılığına düşülmemesi ve Yahûdîlere karşı da uyanık olunması gibi konularda bu durum istenmiştir:

Münâfiklara Karşı Fikir Ayrılığına Düşülmemesi

Kur’ân-ı Kerim, münâfikların fena hareketlerini ve müslümanların onlara istikrahla bakmalarını, onların doğru dürüst düşman olmak hassasiyetine bile sahip olmadıklarını açıklamaktadır. Ne gariptir ki, buna rağmen samimi mü’minler, hâlâ münâfiklar hakkında farklı kanaatlere sahiptirler. “Ey müslümanlar! münâfiklar hakkında iki fırka olmanız da niye?” (Nisâ, 4/88) ayetinde mü’minler, münâfikları değerlendirmede, âdeta iki ayrı fırkaya ayrıldıkları için, bir nevi hayret ifadesi ile nitelendirilmişlerdir. O gün, müslümanlar arasındaki kargaşalığın, bu farklı görüşün meydana gelmesinde payı bulunduğu şüphe yoktur. Nitekim, İslâm'ın kuvvetlenmesiyle huzur ve istikrar

⁷²⁹ Kutup, III, 1196-1197.

⁷³⁰ İbn Kesir, II, 174.

⁷³¹ Elmalılı, III, 2038.

tekrar avdet edip, işler intizama girince, münâfikların riyakarâne hareketlerine istikrah nazarıyla bakmaya başlanmıştır⁷³².

Allah Teâlâ, inananların, münâfiklar hakkında ikiye bölünmesini hoş karşılamamaktadır. Münâfikların, hidayete ulaşmalarının ve bunu başarabilecek kimsenin bulunmasının da söz konusu olamayacağını ifade etmektedir⁷³³.

Yahûdîlere Karşı Uyanık Olma

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'de, zaman zaman inananlara İsrailoğullarından bahsederek, onların hile dolu üsluplarını ve vasıtalarını gözler önüne sermektedir. Yahûdîlerin tarihi ve karakterlerinin ışığı altında müslümanları uyararak, onların hilelerine aldanmamalarını, iğrenç fitne ve şaşırtmaları karşısında uyanık olmalarını istemektedir.

Yahûdîlerin îmân etmelerini isteyen müslümanlara; bu istek ve çırpınışın ümitsizlikle biteceğini, bu arzunun boşa gideceğini ifade eden istifhâm ile: “*Şimdi siz bunların size inanmalarını mı umuyorsunuz?*” (Bakara, 2/75) denmiştir. Ayet mü'minlere, “Dikkat edin bu gibilerin îmân etmesini ümit etmek boştur. Îmân etmek için apayrı istidât lazımdır.” şeklinde bir uyarı olarak algılanmıştır⁷³⁴. Ayetteki inkâr ifade eden istifhâm ile inananların böyle bir beklenti içinde olmamaları gerektiği ifade edilmiştir⁷³⁵.

Bazı müslümanların, Yahûdîlerin sapık hamlelerine aldanarak, onların yalancı oyunları ile fikirlerinin sarsılması neticesinde, peygambere itimat ve emniyetle bağdaşmayacak sorular sormaya kalkışmaları yüzünden, “*Yoksa siz de, peygamberinizi, daha önce Musâ'ya sorulduğu gibi, (bir takım sorularla) sorguya çekmek mi istiyorsunuz?*” (Bakara, 2/108) ayeti ile bu durumdan sakınmaları gerektiği ifade edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in getirdiği emir ve teklifler karşısında bazı mü'minlerin inat edip, ondan açık belgeler ve harikulade şeyler istemek sûretiyle müşkil durumda bırakmaya çalışmaları, İsrailoğullarına benzerlikle nitelendirilmiş ve bu tutumları tenkit edilmiştir⁷³⁶.

⁷³² Kutup, II, 729.

⁷³³ İbn Kesir, I, 545.

⁷³⁴ Kutup, I, 83.

⁷³⁵ Ebu's-Suûd, I, 116.

⁷³⁶ Kutup, I, 102.

Ayetteki istifhâm inkâr ifade ederek⁷³⁷, mü'minlerin bu tutumlarını tenkit etmiş⁷³⁸, Hz. Mûsâ (a.s.) kavminin, sormuş oldukları bozuk maksatlı soruların uygun olmadığı gibi, inananların da böyle sorularla meşgul olmalarının uygun olmadığını beyan etmiştir⁷³⁹.

1.1.7. Meşakkatlere Tahammül

Kur'ân-ı Kerim'de, mü'minlere, pratik hayatlarında müşrik ve Ehl-i Kitap ile aralarındaki ihtilaftan dolayı, karşılaştıkları meşakkate tahammül ve sabır tavsiye edilmiştir. Aslında mü'minler ile Yahûdîler arasındaki bu ihtilafın sürüklediği harpler, darpler, yorgunluklar, eziyetler ve itirazlar, ezelden beri gelen Allah'ın kanununa yöneltilmektedir. Allah Teâlâ, inanç sahiplerini, inançlarını müdaafa etmeleri; o yolda zorluğa, eziyete, şiddete ve ızdıraba katlanmaları; zafer ve mağlubiyet arasında gidip gelerek itikatları üzerinde sabit kalmaları; hiçbir şiddetin kendilerini dağıtmaması, hiçbir kuvvetin korkutmaması, hiçbir mihnet ve sıkıntının kendilerini gevşemeye götürmemesi ve zafere hak kazanmaları için yönlendirmektedir⁷⁴⁰:

“Yoksa siz, sizden önce geçenlerin durumu sizin başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? “ (Bakara, 2/214) ayeti inananları, daha önce geçen îmânlı toplulukların tecrübelerine dikkatlerini çekmektedir. Fakat bu tecrübe korkutucu bir tecrübedir⁷⁴¹. Ayetteki inkâr ve istib'âd ifade eden istifhâm ile, inkârcıların muhalefetlerine ve meşakkatlere tahammül konusunda sabır ve sebata teşvik vardır⁷⁴². Meşakkatler, sıkıntılar çekmeden, ilâhî hükümleri uygulamadan, teabbudî sorumlulukları yerine getirmeden mücerred îmân ile cennete girebilme zannı uzak görülmektedir⁷⁴³.

İnananlara yöneltilmiş tüm bu sorular yanında; Allah Teâla, vahyini insanlara ulaştırmakla görevlendirdiği Hz. Muhammed (s.a.s.)'e de istifhâm üslubu ile bir çok kez hitabetmiştir. Fakat çoğunlukla ona yöneltilmiş bir sorudan maksadın, başkalarına mesaj vermek, olduğu kabul edilirken⁷⁴⁴; bazen kendisini teselli etmek, bazen de içinde bulunduğu durumu gözden geçirmek olduğu kanaatine varılmıştır:

⁷³⁷ Ebu's-Suûd, I, 144; Kutup, I, 102.

⁷³⁸ Râzî, III, 235; Ebu's-Suûd, I, 144; Kutup, I, 102; Sâbûnî, I, 86.

⁷³⁹ Râzî, III, 236.

⁷⁴⁰ Kutup, I, 218.

⁷⁴¹ Kutup, I, 218.

⁷⁴² Ebu's-Suûd, I, 215.

⁷⁴³ Elmalılı, II, 752.

⁷⁴⁴ Bkz. Bu çalışma, s. 10-16.

Hız. Peygamber (s.a.s.)'i Teselli Etmek

Hız. Peygamber (s.a.s.), Yahûdîleri de hakka davet etmiş, onların îmân etmelerini çok istemiştir. Fakat onların inat ve isyanları sebebiyle, ile kalbi çok mahzun olmuştur. Allah Teâlâ, apaçık delilleri müşahade etmelerine rağmen son derece inat gösteren İsrailoğullarının durumlarını Hız. Peygamber (s.a.s.)'e anlatmış ve onu teselli etmek istemiştir⁷⁴⁵.

Hız. Peygamber (s.a.s.) kavminin îmân etmesi için son derece gayret sarfediyor, davetine kulak vermeyenlerin tutumuna üzüyor, sıkıntı duyuyordu. *“Bu söze inanmayanların ardından üzülererek nerdeyse kendini mahvedeceksin.”* (Kehf, 18/6), *“İnanmıyorlar diye nerdeyse kendini mahvedeceksin.”* (Şuara, 26/3) gibi ayetlerdeki Hız. Peygamber (s.a.s.)'i teselliye yönelik ifadeler, istifhâm üslubu ile tekrarlanmış ve bu teselliye temine gidilmiştir:

“Rabbın dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi mutlaka inanırdı. O halde, sen mi insanları mü'min olmaları için zorlayacaksın?” (Yûnus, 10/99) ayetindeki istifhâm inkârîdir, *“Rabb'in bunu diliyor mu ki sen onları zorluyorsun”*⁷⁴⁶ ve *“Zaten bu senin vazifen değil ve sana havale de edilmemiştir”*⁷⁴⁷ mânâlarını iş'âr etmektedir. Ayette, kudret ve geçerli meşîetin ancak Allah Teâlâ'ya ait olduğu⁷⁴⁸, Hız. Peygamber (s.a.s.) bütün insanların îmân etmelerini şiddetle arzu etse de, Levh-i Mahfuz'daki durumun değişmeyeceği kendisine haber verilmiş olmaktadır⁷⁴⁹. Dolayısıyla tebliğinin herkesten kabul görmesi için sarfettiği çabanın karşılığını göremeyip, üzülen Hız. Peygamber (s.a.s.) teselli edilmektedir.

Aynı durum Yûnus sûresinde de ifade edilmiştir. Hız. Peygamber (s.a.s.), davetine kulak vermeyenlerin tutumuna üzüyor, sıkıntı duyuyordu. Allah Teâlâ, bu kişileri sağır ve körlere benzetmiştir: *“Sağırlara sen mi duyuracaksın?”* (Yûnus, 10/42), *“Körleri sen mi yola getireceksin?”* (Yûnus, 10/43) ayetlerindeki istifhâm-ı inkârî ile inkârcıların, Hız. Peygamber (s.a.s.)'in davetine karşı duyarsız kaldıkları onu dinlemedikleri ve

⁷⁴⁵ Râzî, III, 133.

⁷⁴⁶ Ebu's-Suûd, IV, 177; Âlûsî, XI, 194; Kutup, III, 1821.

⁷⁴⁷ İbn Kesir, II, 449.

⁷⁴⁸ Râzî, XVII, 167.

⁷⁴⁹ Kurtubî, VIII, 385.

görmezlikten geldikleri ifade edilmiştir⁷⁵⁰. Kör ve sağır ile işiten ve görenin bir olmayacağını belirten ayette⁷⁵¹ hakkı görmeyen inkârcılar kör ve sağır⁷⁵² diye nitelendirilmiştir. Bu ayetlerdeki istifhâm-ı inkârî ile inkarcıların, Hakka karşı duyarsız olmaları vurgulanırken ibret ve öğüt almayacakları ifade edilmiş olmaktadır⁷⁵³. Ayet-i kerime’de, “Sen nasıl, sağır bir kimseye işittiremez, kör olan bir kimseye yolunu görmesini sağlayacak gözler yaratamaz isen bu gibi kimseleri de îmâna muvaffak kılamazsın.” mesajı verilmek sûretiyle, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in teselli edilmek istenmiştir⁷⁵⁴.

İçinde Bulunduğu Durumu Sebebiyle Uyarılması

Kur’ân-ı Kerim, bazen Hz. Peygamber (s.a.s.)’in bazı davranışları konusunda uyarı yaparak içinde bulunduğu durumu değerlendirmesini kendisinden ister:

Tebük savaşına katılanları medhetmek, katılmayanları zemmetmek için nazil olduğu ifade edilen⁷⁵⁵, “*Allah seni affetsin, doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalan söyleyenleri bilmezden önce niçin onlara izin verdin?*” (Tevbe, 9/43) ayetinde Hz. Peygamber (s.a.s.)’e yöneltilen bir istifham da bulunmaktadır. Ayetteki istifham, istifhâm-ı inkârî olarak nitelendirilmiştir⁷⁵⁶. Kuşeyrî, bu ifadenin lütufkarâne bir sitem olduğunu ifade etmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in, emrolunmaksızın yaptığı iki işten biri olarak kabul edilen durum konusunda bilgilendirme vardır. Birisi, vahiy olmaksızın, kendisiyle birlikte savaşa çıkmayıp, geride kalmaları hususunda münâfıklardan bir kesime izin vermesi, diğeri ise bedir esirleri ve fidye konusudur⁷⁵⁷. Bu ayetteki kelimelerin dizilimi mânâdaki hassas uyarıya dikkatleri çekmektedir. Önce, “*Allah seni affetsin*”, denilerek *af* kelimesi zikredilmiş, sonra, “*Niçin onlara izin verdin?*” şeklinde yumuşak bir itab ifade etmek için uygun olan dizilim seçilmiştir⁷⁵⁸.

⁷⁵⁰ Ebu’s-Suûd, IV, 148.

⁷⁵¹ Hûd, 11/24.

⁷⁵² Neseî, II, 184.

⁷⁵³ Ebu’s-Suûd, IV, 198.

⁷⁵⁴ Kurtubî, VIII, 346. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Yûnus, 10/42-43; Furkân, 25/43; Zümer, 39/19; Zuhruf, 43/40.

⁷⁵⁵ Râzî, XVI, 75.

⁷⁵⁶ Şeyhzâde, II, 434.

⁷⁵⁷ Kurtubî, VIII, 154-155.

⁷⁵⁸ Neseî, II, 128; Sâbûnî, I, 537.

Benzer durum, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hanımlarını memnun etmek için kendini aşırı derece yoran, sıkıntıya sokan tutumunun ifade edildiği; “*Ey peygamber, eşlerinin rızasını arayarak Allah'ın sana helal kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun?*” (Tahrim, 66/1) ayetinde de görülmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, bu tutumunun kabul görmediği, ayetteki istifhâm-ı inkârî ile ortaya konurken; buradaki istifhâm üslûbunun hafif bir itabı da içerdiği ifade edilmiştir⁷⁵⁹.

Abese sûresi de yine benzer bir olayı ifade etmektedir. Rasûlullah (s.a.s.), bir defasında, Kureyş'in ileri gelenlerinden bir topluluğu İslâm'a davetle meşgul iken, ibn Ümmü Mektum adındaki bir fakir çıka gelir. Allah'ın bildirdiği şeyleri öğrenmek ister. Bu esnada, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in meşguliyetinden de haberi yoktur. Rasûlullah (s.a.s), onun bu halini beğenmez ve yüzünü çevirir. Bunun üzerine: “*Ne bilirsin, belki o arınacak?*” (Abese, 80/3) ayeti nazil olur ve bu ifade ile Hz. Peygamber (s.a.s.)'e itapta bulunulur⁷⁶⁰.

Bu ayetlerde, vahyin muhatabı olan Hz. Peygamber (s.a.s.)'in kendi konumunu gözden geçirmesi gerektiği ifade edilirken; aynı zamanda bu uyarılar, Kur'ân'ın Hz. Muhammed (s.a.s.)'in kendi uydurması olarak nitelendirme cüretinde bulunanlara bir nevi cevap da olmaktadır.

1.2. Ehl-i Kitâb'a Değişik Konularda Yönelttiği Sorular

Kur'ân, Ehl-i Kitab'a en makul ölçüler içerisinde hitap etmiş, davetini onlara ulaştırmıştır. Ehl-i Kitab'ın, müşrikler gibi olmadığı, onların bir ulûhiyet inançlarının olduğu ancak zaman içerisinde bu inançlarından bazı sapmalarda buldukları bilinmektedir⁷⁶¹. Bu sapmalar, istifhâm üslûbunun etkili ifade tarzıyla, tashih etmeleri gereken inançlarına bu yolla dikkatler çekilmek sûretiyle tashih edilmek istenmiştir.

Allah Teâla'nın Ehl-i Kitab'a yönelttiği sorular şu şekilde gruplandırılabilir:

⁷⁵⁹ Şeyhzâde, IV, 414-415; Sâbûnî, III, 407.

⁷⁶⁰ Kutup, VI, 3821-3822. Aynı konudaki diğer bir örnek için bkz. Abese, 80/7.

⁷⁶¹ Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, s. 354.

1.2.1. Peygamberlere İmân

Kur’ân-ı Kerim, Ehl-i Kitab’ın, Bir olan Allah’a ve O’nun son peygamberine iman noktasındaki zaaflarına da istifham üslubuyla tenkit getirmektedir.

Kur’ân-ı Kerim, Ehl-i Kitab’ın Allah Teâlâ’ya, inanmayanları bulunduğu gibi, inananlarının da bulunduğunu haber vermektedir⁷⁶². Ehl-i Kitab’a, Allah’a imân etmelerinin kendilerine zarar vermeyeceği, bilakis zarar verecek şeyin imân etmemeleri olduğu, “*Onlara ne olurdu sanki Allah’a ve ahiret gününe inansalardı?*” (Nisâ, 4/39) ayetinde bildirilmiştir⁷⁶³. Ayette, iman etmemeleri halinin kabul edilemeyeceği, istifhâm-ı inkârî⁷⁶⁴ ile ifade ediliken; aynı zamanda bu tutumlarının, kendileri için, zem ve tevbih sebebi olduğu da belirtilmiş olmaktadır⁷⁶⁵.

Ehl-i Kitab’ın peygamberlere imân noktasında da kusurlu oldukları bilinmektedir. Nitekim, Hz. İbrahim (a.s.)’in soyundan olmakla övünen Ehl-i Kitab, onun soyundan gelen Hz. Muhammed (s.a.s.)’e imân etmemekle şaşılacak duruma düşmüşlerdir⁷⁶⁶. “*Nefsini aşağılık yapan (beyinsiz) den başka, kim İbrahim’in dininden yüz çevirir?*” (Bakara, 2/130) âyetindeki istifhâm-ı inkârî ile, onların bu davranışlarının kabul edilemez olduğu, akıllı insanın Hz. İbrahim (a.s.)’in dininin gereklerinden yüz çevirmeyeceği belirtilmiştir⁷⁶⁷.

Zaten, “*Yoksa siz, İbrâhim, İsmâil, İshâk, Yâkup ve torunların(ın) Yahûdî yahut Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz? De ki: “Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?” Allah’ın şehâdet ettiği bir hakikati bilerek gizleyenden daha zalim kim olabilir?*” (Bakara, 2/140) âyetiyle Allah Teâlâ, Tevrat, İncil ve Kur’ân-ı Kerim’de, peygamberlerin müslüman olduklarını, onların Yahûdî ve Hıristiyanlıktan münezzehe olduğunu haber vermiştir. Burada, peygamberlerin Yahûdî veya Hıristiyan olduklarını söyleyen Ehl-i

⁷⁶² Bkz. Maide, 5/84.

⁷⁶³ Râzî, VIII, 38; Halebî, III, 680; Suyûtî, *Celâleyn*, I, 77.

⁷⁶⁴ Râzî, VIII, 39; Suyûtî, *Celâleyn*, I, 77.

⁷⁶⁵ Zemahşerî, I, 527; Ebû Hayyân, III, 259.

⁷⁶⁶ Râzî, IV, 76.

⁷⁶⁷ Zemahşerî, I, 312; Ebû Hayyân, I, 564; Ebu’s-Suûd, I, 162.

Kitâb'ı, istifhâm-ı inkârî ile kınamıştır⁷⁶⁸. Bu ifade ile aynı zamanda, Ehl-i Kitap'a, peygamberlere îman iddialarında yalancı oldukları bildirilmiştir⁷⁶⁹.

Hz. Muhammed (s.a.s.) peygamber olarak gönderilmeden önce îmân etmiş, o bir peygamber olarak gönderilince, onu inkâr eden Ehl-i Kitap hakkında⁷⁷⁰, “*Îmânınızdan sonra küfre mi döndünüz?*” (Âl-i İmrân, 3/106) âyeti nazil olmuştur⁷⁷¹. Buradaki istifhâm üslûbu ile Ehl-i Kitap, tevbih ve ta'cîb edilmiştir⁷⁷².

Ehl-i Kitap, gerek Allah'a, gerek O'nun son peygamberine iman etmemeleri sebebiyle istifham ile kınanmışlardır:

Hz. Muhammed (s.a.s.)'e îmân etmek, geçmiş bütün peygamber ve ümmetlere bildirilmiş ilâhî bir hüküm olduğundan⁷⁷³, bunu kabul etmeyenler Allah'ın dininden başka bir din istemiş olmakla nitelendirilirler⁷⁷⁴. Zaten “*Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?*” (Âl-i İmrân, 3/83) âyetindeki istifhâm-ı inkârî ile batıl ma'budlar reddedilmekte, bu çabalarının hüsrân dışında bir neticeye ulaştırmayacağı ifade edilmektedir⁷⁷⁵.

Yahûdî ve Hıristiyanlar, “*Siz de Müslüman oldunuz mu?*” (Âl-i İmrân, 3/20) âyetindeki istifham ile, iman noktasındaki ahmaklıkları sebebiyle kınanmış (tevbih)⁷⁷⁶ ve müslüman olmaya çağırılmışlardır⁷⁷⁷.

1.2.2. Allah Yolundan Saptırma

İnananların kalbine şek ve şüphe sokarak Allah yolundan saptırmak isteyen Ehl-i Kitap⁷⁷⁸, “*Ey kitap ehli, gerçeği gör (üp bil) diğiniz halde, niçin Allah'ın yolunu eğri göstermeye yeltenerek mü'minleri Allah yolundan çevirmeye çalışıyorsunuz?*” (Âl-i

⁷⁶⁸ Râzî, IV, 99; Ebû Hayyân, I, 586; Ebu's-Suûd I, 169.

⁷⁶⁹ Râzî, IV, 99.

⁷⁷⁰ Zemahşerî, I, 453; Kurtubî, IV, 167; Râzî, VI, 531.

⁷⁷¹ Bu ifadenin, bütün kafirleri ve münâfıkları içerisine alan umumî bir ifade olduğunu söyleyen müfessirler de vardır (Bkz. Kurtubî, IV, 167).

⁷⁷² Zemahşerî, I, 453. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Bakara, 2/139; Âl-i İmrân, 3/ 65, 66, 70, 86, 98.

⁷⁷³ Âl-i İmrân, 3/81.

⁷⁷⁴ Râzî, VIII, 129.

⁷⁷⁵ Zemahşerî, I, 441-442; Râzî, VIII, 129; Ebû Hayyân, II, 537.

⁷⁷⁶ Zemahşerî, I, 419-420; Ebû Hayyân, II, 429.

⁷⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, I, 297; Râzî, VII, 728; Ebû Hayyân, II, 429.

⁷⁷⁸ Âşur, IV, 25.

İmrân, 3/99) âyetindeki istifhâm ile, kınanmış (tevbih) ve bu tutumlarından dolayı terslenmişlerdir⁷⁷⁹.

Ehl-i Kitap, şüpheler ortaya koymak, delil ve belgeleri gizlemek hususunda gayret gösteriyorlardı. Bu, başkalarını azdırma ve saptırma olduğundan Allah Teâla, “*Ey kitap ehli, niçin hakkı batıla karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz?*” (Âl-i İmrân, 3/71) âyetiyle onları bu davranıştan nehyetmiştir⁷⁸⁰.

1.2.3. İmtiyaz İddiaları

Yahûdî ve Hıristiyanların “imtiyazlı millet olma iddiaları”, “(Allah) niçin günahlarınızdan ötürü size azap ediyor?” (Mâide, 5/18) âyetindeki istifhâm ile çürütülmüştür. Onlar, iddia ettikleri gibi Allah’ın evlatları ve sevgilileri olsalardı, Allah onlara azap etmezdi. Allah, onlara azap ettiğine göre, onlar, ne Allah’ın oğulları, ne de sevgilileridirler⁷⁸¹. Şayet gerçekten Allah’ın evlatları ve sevgilileri olsalardı, günah işlemez ve kendilerinin de belirttiği gibi sayılı günler⁷⁸² de olsa kendilerine azabedilmezdi⁷⁸³.

İmtiyazlı millet olma idiasında bulunmaları, Kur’ân-ı Kerim’in açıkça yadırgadığı bir tutumdur. Ehl-i Kitap, “*Peki, ya kendilerini, hiç şüphe olmayan bir gün için topladığımız ve herkesin kazandığı, kendisine tastamam verilip hiç kimseye haksızlık edilmediği zaman (durumları) nasıl (olacak)?*” (Âl-i İmrân, 3/25) âyetindeki istifhâm ile, taaccüb edilecek hal ile nitelendirilirlerken⁷⁸⁴, ayet hakkında, “Onlar kıyamet gününde ne yaparlar? Halleri nice olur?”⁷⁸⁵ şeklinde tehdit içeren yorumlarda bulunanlar da hayli fazladır.

1.2.4. Allah’a Oğul İsnat Etme

“*Yahûdiler, "Üzeyr Allah'ın oğludur" dediler; Hıristiyanlar, "Mesîh Allah'ın oğludur" dediler. Bu, daha önce inkâr edenlerin sözlerine benzeterek ağızlarında geveledikleri*

⁷⁷⁹ Râzî, VI, 505; Âşur, IV, 25-26.

⁷⁸⁰ Râzî, VIII, 98.

⁷⁸¹ Râzî, XI, 192; Ebû Hayyân, II, 466.

⁷⁸² Bkz. Bakara, 2/80.

⁷⁸³ Zemahşerî, I, 602, İbnü'l-Cevzî, II, 188-189; Ebû Hayyân, III, 466.

⁷⁸⁴ Ebû Hayyân, II, 435.

⁷⁸⁵ Zemahşerî, I, 421; İbnü'l-Cevzî, I, 299; Râzî, VII, 234, Sâbûnî, I, 183.

sözdür. Allah onları yok etsin! Nasıl da uyduruyorlar” (Tevbe, 9/30). Allah Teâlâ, hakkı bırakıp batılda ısrar edişleri karşısında, Hz. Peygamber (s.a.s.)’i, haklarında hayret etmeye davet etmiştir⁷⁸⁶. Çünkü apaçık deliller olduğu halde, haktan dönmek⁷⁸⁷ ve Allah’a oğul isnat etmek gibi fahiş bir yalan ve iftirada bulunmak, son derece açık küfür ve şirk olduğu halde⁷⁸⁸ yaptıkları bu şeyler son derece şaşılacak şeylerdir⁷⁸⁹.

Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitap ile hem Yahûdî, hem de Hıristiyanlara birlikte istifham ile yapılmış bu uyarılardan başka, bu iki gruba ayrı ayrı da sorular yöneltilmiştir⁷⁹⁰.

1.3. Müşriklere Değişik Konularda Yönelttiği Sorular

Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerim’de, müşriklere de hitabetmiş ve hitabında çeşitli üsluplar kullanmıştır. Mesajını daha etkili kılmak için kullandığı bu üsluplar arasında istifhâm üslûbu da bulunmaktadır.

Kulakları ve kalpleri Kur’ân-ı Kerim’e karşı kapalı olan, ona karşı alay, taaccüb ve inatçı tavır sergileyen müşriklerin, bu duygularını sergileyen Kur’ân-ı Kerim, onların bu duygularına uygun bir üslup ile karşılık verir. Onların bu duygularına istifhâm üslûbundaki inkâr, taaccüb, tehekküm, tevbih, tahkîr, vaid vb. ifadelerle mukabele etmiş olur. Onları kınayıcı (tevbih) ve başa vurucu (takri’) sorularla yönlendirmek ister. Kur’ân-ı Kerim’de, inkârcılara yöneltilen sorularla ilgili olarak, İbn Abbas, inkârcılara yöneltilen soruların, kınama (tevbih) ve başa vurma (takri’) üslûbunda sorulmuş sorular olduğunu belirtmiştir⁷⁹¹.

Râzî (Ö. 606/1209), Allah Teâlâ’nın, inkârcılara yönelttiği soruların kınama (tevbih), başa vurma (takri’) ve tehdit üslûbu içerisinde yöneltilmiş sorular olduğunu⁷⁹²; Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574) ise, Allah Teâlâ’nın onlara kınama (tevbih) ve takri’ (baş vurma) sorusu soracağını ifade etmiştir⁷⁹³.

⁷⁸⁶ Râzî, XVI, 36; Ebû Hayyân, V, 32.

⁷⁸⁷ Zemahşerî, II, 185; Neseî, II, 124.

⁷⁸⁸ Elmalılı, IV, 2511.

⁷⁸⁹ Zemahşerî, II, 185.

⁷⁹⁰ Ayrıca, Allah Teâlâ’nın, Yahûdîlere yönelttiği sorular için bkz. Bakara, 2/44, 77, 85, 87, 91, 100; Âl-i İmrân, 3/183; Nisâ, 4/49, 50, 51, 53, 54; Mâide, 5/43, 50. Hıristiyanlara yönelttiği sorular için bkz. Mâide, 5/74, 75, 76.

⁷⁹¹ Râzî, XIX, 214; Şeyhzâde, III, 164.

⁷⁹² Râzî, XX, 53-54.

⁷⁹³ Ebu’s-Suûd, V, 121.

Kendilerine peygamber gönderilen milletlerin çoğunun müşrik olmaları sebebiyle ilâhî mesaj, birçok sûrede çeşitli üslup ve belağatlı tekitlerle tesbit edilmiş ve bunların tekrarından çekinilmemiştir. Mutlak hakim olan Allah Teâlâ'nın, bu cahillere ve aklını gereği gibi kullanamayanlara, hitabının böyle belîğ tekitli ve tekrar tekrar ifade edilmesi âdeta zorunlu olmuştur⁷⁹⁴. Kur'ân-ı Kerim'de çeşitli üsluplarla anlatılan konuların, burada istifhâm üslûbuyla ifadesi muhatabı yönlendirmek içindir. Şimdi çeşitli konularda Allah Teâlâ'nın inkârcılara yönelttiği soruları görelim:

1.3.1. Rubûbiyet

“Kur'ân-ı Kerim nazil olduğu sırada Arapların, “Allah” adında bir yüce ilâh tanıdıklarını haber vermektedir. “Andolsun ki, onlara gökleri ve yeri yaratan, güneşi, ayı buyruğu altında tutan kimdir?” diye sorsan, şüphesiz “Allah'tır” derler. Öyle ise niçin aldatılıp döndürülüyorlar?” (Ankebut, 29/61). Bu ayetten, o devir Araplarının Allah'ı göklerin ve yerin yaratıcısı olarak kabul ettiklerini anlıyoruz. “Andolsun ki, kendilerini kimin yarattığını onlara sorarsan elbette “Allah” derler. O halde nasıl olup da Allah'a ibadetten çevriliyorlar.” (Zuhruf, 43/87) ayetinden de yine kendilerini yaratanın Allah olduğunu kabul ettiklerini görüyoruz. Fakat, Araplar bu vasıflarla tanıdıkları Allah'a, günlük ibadetlerinde hiç yer vermiyorlar, ancak ciddi bir durumla karşılaşırlarsa, O'nu hatırlıyorlardı. Onlar bir soru karşısında kaldıklarında veya denizde boğulma (Ankebut, 29/65) gibi çok sıkıştıkları anlarda Allah'ı hatırlıyorlardı⁷⁹⁵.

Allah Teâlâ, yönelttiği bir çok soru ile yegâne yaratıcı olduğunun delillerini ortaya koyar. Bunu, “gökleri ve yeri yaratan”⁷⁹⁶, “yedi göğün ve arşın Rabbi”⁷⁹⁷, “rızkı veren”⁷⁹⁸, “yağmuru yağdırıp ölü toprağı dirilten”⁷⁹⁹’in kim olduğu, “dünya ve içinde bulunanların kimin”⁸⁰⁰ olduğu şeklinde yönelttiği sorularla ortaya koymuştur. Tüm bu soruların cevaplarının “Allah” olduğunu kabul etmelerine rağmen gereğini yerine getirmedikleri için “O halde O'nun azabından korunmuyor musunuz?” (Yunus, 10/31; Mü'minûn, 87), “O halde düşünmüyor musunuz? (Mü'minûn, 85), “O halde nasıl

⁷⁹⁴ Dihlevî, s. 28.

⁷⁹⁵ Ulutürk, Veli, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 7.

⁷⁹⁶ Bkz. Neml, 27/60; Ankebût, 29/61; Lokmân, 31/25; Zümer, 39/38.

⁷⁹⁷ Bkz. Mü'minûn, 23/86.

⁷⁹⁸ Bkz. Yunus, 10/31; Sebe', 34/24.

⁷⁹⁹ Bkz. Ankebût, 29/63.

⁸⁰⁰ Bkz. Mü'minûn, 23/84.

büyüleniyorsunuz” (Mü’minûn, 89), *“O halde nasıl Allah’ın birliğinden döndürülüyorsunuz?”* (Ankebût, 29/61) ayetlerindeki istifhâmın etkili ifadesi ile uyarılmışlardır. Şu örnekler bu konuyu daha anlaşılır kılacaktır:

“(Rasûlüm) De ki: “Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?”. De ki: “Allah’tır.” (Ra’d, 13/16). Allah Teâlâ, Rasûlüne, müşriklere, ibadete kendisinin layık olduğunu ikna edici deliler içeren tarzda soru yöneltmesini emrediyor. Bu soru, kendisinden cevap beklenen bir soru olmayıp, takrîfî bir istifhâmdır. Nitekim Allah Teâlâ, başka cevabı olmadığını îmâ ederek, cevabını kendisi vermektedir⁸⁰¹. Bu cevap, kendisine sorulan kimselerin reddetmeyeceği kabul edeceği bir cevaptır. Bu cevabı hatırlatanın Hz. Muhammed (s.a.s.) olması, onların bunu kesinlikle inkâr etmemeleri gerektiğine dikkat çekmek içindir⁸⁰². Aslında müşriklerin, Allah’ın her şeyin yaratıcısı olduğunu inkâr etmedikleri⁸⁰³, fakat bunun gereğini yerine getirmediikleri için inkârî istifhâm ile, ilzam ve tebkît hitabıyla karşı karşıya kaldıkları ifade edilmiştir⁸⁰⁴.

“De ki: “Göklerde ve yerde olanlar kimindir?”, “Allah’ındır” de.” (En’âm, 6/12) ayetinde Rab olduğunu ikrar ettikleri Allah’a, gereğini yerine getiremedikleri için tebkît (azarlayıp, susturmak) ifade edilmiştir. Ayetteki *“Kimindir?”* ifadesi tebkît için, *“Allah’ındır” de.”* ifadesi ise takrir içindir⁸⁰⁵.

Allah Teâlâ, insanlara verdiği rızık ile de Rububiyetinin belgelerini kendilerine göstermiştir. Allah’ın nimetleri, insanların gözle görmesi, elle tutup hissetmesi gibi açıktır. Fakat onlar bunu, yine de unutuyorlar. Oysa ki Allah Teâlâ, onlardan kendilerine verdiği nimeti hatırlamalarından başka bir şey istemiyor⁸⁰⁶. *“Ey insanlar! Allah’ın size olan nimetini anın; sizi gökten ve yerden rızıklandıran Allah’tan başka bir yaratan var mıdır? O’ndan başka tanrı yoktur. Nasıl aldatılıp da döndürülüyorsunuz?”* (Fâtır, 35/3) ayeti ellerindeki sayısız nimetleri kendilerine verenin Allah’tan başka bir yaratıcı

⁸⁰¹ Ebû Hayyân, V, 370; Aydın, Muhammed, *el-Esmâü’l-Hüsnâ ve Münâsebetühâ lil-Âyâtî’l-letî Hutimet bihâ* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke, 1989, s. 328

⁸⁰² Râzî, XIX, 31.

⁸⁰³ İbnü’l-Cevzî, IV, 245.

⁸⁰⁴ Ebu’s-Suûd, V, 12; Âlûsî, XIII, 127.

⁸⁰⁵ Zemahşerî, II, 7; Ebû Hayyân, IV, 86.

⁸⁰⁶ Kutup, V, 2925.

olamayacağını söylemekten (takrir) başka bir şey bırakmazken⁸⁰⁷; gereğini yerine getirmedikleri için de kendilerini kınamaktadır⁸⁰⁸.

1.3.2. Allah'a İftira Etme

İnkarcıların en belirgin vasıflarından birisi de, Allah'a iftira edip, ayetlerini yalanlamalarıdır. Allah'a iftira etmek cürümlerin en büyüğünü teşkil eder. Kendisine hatırlatıldıktan sonra Allah'ın ayetlerinden yüz çeviren ve onu yalan sayanların durumu istifhâm uslûbu ile bir çok kez ifade edilmiştir⁸⁰⁹.

Allah Teâla, kendisine yalan uyduran ve ayetlerini yalanlayanların ne kadar büyük zulüm işlediklerini, vaid ve tehdite delâlet eden istifhâm üslûbunda zikretmiştir⁸¹⁰: “Allah'a yalan uyduran, ya da O'nun ayetlerini yalanlayandan daha zalim kim olabilir?” (En'âm, 6/21) ayetinde bu durum istifhâm-ı inkârî ile ifade edilmiş; bu kimselerin, kabul edilemez bir tutum ve en büyük zulüm içinde oldukları bildirilmiş⁸¹¹, Allah'a karşı yalan uyduranların zalimlerin ta kendisi olduğu ifade edilmiştir⁸¹². Bu davranışlarıyla Allah'a iftira etmek gibi, zulmün en büyüğünü⁸¹³ yapmakta oldukları belirtilmiştir. Zira “Yalan, bir cürüm ve bir haksızlık; iftira onun daha zalîmânesi, yalanı Allah'a iftira ve isnad etmek veya Allah'ın tekvin veya tenzil buyurduğu delâil ve âyâtı tekzib etmek ise iftiranın en zalîmânesidir. Biri batıla hak demek zulmü, biri de hakka batıl demek zulmüdür. Peygamberlik taklidine kalkışmak, müşriklik etmek evvelkinden, Kur'ân'ı, Peygamber'i tekzib etmek de ikincisindedir”⁸¹⁴. Ayette, Allah'ın delillerini inkâr edip, ayetlerini yalanlayan müşriklerin, çok şiddetli cezaya uğrayacakları bildirilmektedir⁸¹⁵.

⁸⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, VI, 256; Ebû Hayyân, VII, 286; Kutup, V, 2925. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Enbiyâ, 21/30, 42; Neml, 27/59, 61, 62, 63, 64; Kasas, 28/71, 72; Yâsîn, 36/71, 81; Zümer, 39/52; Mü'min, 40/16; Mülk, 67/20, 21, 28, 30.

⁸⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, VI, 256.

⁸⁰⁹ Bkz. En'âm, 6/21, 93,157; A'râf 7/37; Yûnus,10/17; Hûd, 11/18; Kehf, 18/15, 57; Ankebût, 29/68; Secde, 32/22; Zümer, 39/32; Saf, 61/7.

⁸¹⁰ Râzî, XIII,83.

⁸¹¹ Ebu's-Suûd, IV, 131.

⁸¹² Ulutürk, Veli, *Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı*, İstişâre Yayınları, Kayseri, 1993, s. 72.

⁸¹³ Râzî, XVII, 204.

⁸¹⁴ Elmalılı, IV, 2691.

⁸¹⁵ Râzî, XVII, 59.

Müşrikler, Allah'a şirk koşmalarını, kendilerinin ve atalarının Allah'tan başka tanrılar edinmelerini Allah'ın dilemesine bağladıklarını söylüyorlardı⁸¹⁶. Bu da Allah'a iftira etmenin bir başka şeklidir. Allah Teâlâ, bu iddialarının tutarlı hiçbir tarafının bulunmadığını inkârî bir soru ile ifade etmektedir⁸¹⁷. “*De ki: Yanınızda bize çıkar(ıp göstere)ceğiniz bir bilgi var mı?*” (En’âm, 6/148). Ebû Hayyân (745/1345), ayetteki istifhâmın, inkâr ile birlikte tehekküm de ifade ettiğini belirtmektedir⁸¹⁸. Ayetteki istifhâm üslûbuyla hitap, bu iddiaların ilim ve belgeden uzak olduğunu göstermesi bakımından daha etkili bir ifade olmuştur. “Meydana gelen her şey, Allah'ın dilemesiyle olmuştur. Allah, bizim küfür içinde olmamızı dileyince, bizim onu terk etmemiz nasıl mümkün olur” diyerek icbar vehmi uyandırmak istedikleri küfürlerini, peygamberlerin davetini reddetmeye Allah'ın dilemesini mazeret olarak ileri sürenlere; “*Peygambere düşen, yalnız açıkça tebliğ etmek değil mi?*” (Nahl, 16/35) ayetindeki istifhâm ile reddiyede bulunulmuştur⁸¹⁹.

Onların câhilî alışkanlıklarından ve Allah'a iftiralarından biri de, kendilerini nimetleri helal ve haram kılma hususunda yetkili görmeleridir. “*Sekiz eş (hayvan): Koyundan iki, keçiden iki, de ki: (Allah), iki erkeği mi haram etti yoksa iki dişi mi, yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunan (yavru)ları mı?*” (En’âm, 6/143-144) ayetinde, inkârcıların görüşlerinin kabul edilmediğine işaret etmek üzere istifhâm-ı inkârî üslûbu kullanılmıştır. Bu üslûp ile, bazen hayvanların bir kısmını haram veya helal kılma gayretinde bulunan inkârcılara “Sizler, her hangi bir peygamberin nübüvvetini kabul etmiyor, Şari'in şeriatini tanımıyorsunuz. O halde nasıl ‘şu helaldir, şu haramdır’ diyebiliyorsunuz?”⁸²⁰ denmiştir. Bunlar bütünüyle batıl olunca, iddia ettikleri haram veya helal olma durumu, kendiliğinden batıl olur. Böylece sözlerinin, sapıklık ve Allah'a iftirada bulunmaktan başka bir şey olmadığı ortaya çıkmış olur⁸²¹. Ayetteki inkârî istifhâm ile tasvip edilmeyen durumları ifade edilirken; içerdiği tevbih ve takri’ ile de,

⁸¹⁶ Bkz. En’âm, 6/148; Nahl, 16/35.

⁸¹⁷ Râzî, XIII, 217.

⁸¹⁸ Ebû Hayyân, IV, 248.

⁸¹⁹ Râzî, XIII, 226.

⁸²⁰ Râzî, XIII, 217.

⁸²¹ Suyûtî, *İtkân*, II, 1058. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. En’âm, 6/144; Arâf, 7/28; Yûnus, 10/59, 60, 68.

haram ve helal kıldıkları şeyleri Allah'a nisbet etmeleri sebebiyle de kınanmış, yaptıkları kabahat suratlarına çarpılmak sûretiyle azarlanmış olmaktadır⁸²².

1.3.3. Kur'ân-ı Kerim

“Yüce Allah, insanlara bir rahmet eseri olarak, peygamberlerden sonraki nesillerin de irşadı için, ellerinde bir vesika bulunsun diye, onlara hidayet yollarını gösteren, hakkı batıldan ayıran, vahiyler ihtiva eden kitaplar göndermiştir. Bu ilâhî kitaplar da Allah'ın varlığına ve birliğine birer şahit ve delildirler. Aynı zamanda, fitrî kabiliyetler yanında, peygamberlerle birlikte insanların imtihan şartlarını tamamlayan önemli bir unsurdurlar. İşte, Kur'ân-ı Kerim de Allah'ın insanlara son mesajını taşıyan kitabıdır. Kendisinde hiçbir şey eksik bırakılmadığı gibi, herşey çeşitli ifade şekilleriyle açıklanmıştır”⁸²³. İstifham üslubu da bu ifade şekillerinden biri olarak, bu eşsiz Kitap'taki yerini almıştır.

Okuma ve yazma bilmeyen bir ümmî zâtın eseri olmadığı, ulûhiyetten gelen pekçok nişanlarla bize, onun, Allah Kelâmı olduğunu gösterirken⁸²⁴; inkârcıların, onu, peygamberin uydurması olarak nitelendirmeleri de Allah Teâlâ tarafından kınanma ve azarlanmalarına sebep olmuştur. Bu durum istifhâm üslûbunun etkili ifadeleri ile de belirtilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in uydurma olduğu iddiasında bulunmaları ve Kur'ân-ı Kerim'e Kulak vermemeleri gibi konularda bu durumu görelim:

Kur'an-ı Kerim in Uydurma Olduğu İddiasında Bulunmaları

Kur'ân'ın, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in uydurması olduğunu iddia edenlere, bu sözün asılsız bir söz olduğu, “*Yoksa, O'nu uydurdu mu diyorlar?*” (Hûd, 11/13) ayetindeki, istifhâmı inkârî tarzı ile ifade ediyor. Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, aralarında yaşadığı ömür, bu sözün yersiz ve uygunsuz olduğunu ortaya koyarken (Yûnus, 10/16); bu üslup ile de, “*Kur'ân'ın, Hz. Muhammed'e, kavmini uyarmak üzere Rabbi tarafından indirilmiş olduğu*”u ifade edilmek sûretiyle şüpheler ve iftira bertaraf edilmek istenmiştir⁸²⁵. Ebu's-Suûd (Ö. 982/1574), ayetteki, istifhâm-ı inkârî ile Kur'ân'ı, Hz.

⁸²² Ebû Hayyân, IV, 241.

⁸²³ Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, s. 95.

⁸²⁴ Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, s. 95-96.

⁸²⁵ Kutup, V, 2803-2805.

Peygamber (s.a.s.)'in uydurması şeklinde nitelendirmeye çalıştıkları için inkârcıların, tevbih edilmiş olduklarını belirtmiştir⁸²⁶.

Yûnus sûresinin 38., Hûd sûresinin 35., Secde sûresinin 3. ayetlerinde de tekrarlanan bu istifhâm “فاتوا” (benzerini yapın), çağrılıyla, uydurulmuş olma iddiasında bulunanlara bir meydan okumaya dönüşmüştür. Bu ayetlerdeki istifhâm üslûbundaki inkâr⁸²⁷ ve istib'âd⁸²⁸ ifadesi, “Kur'ân'ın, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e, Allah katından nazil olan bir mucize olduğuna, onun iftira ve uydurulmuş olmaktan beri” olduğuna delâlet eder⁸²⁹.

Kur'ân-ı Kerim, kendilerine gelen vahy-i ilâhî'yi alaya alarak, eğlenerek, gaflet ve tekzip ile karşılayan inkârcıları, “*Andolsun ki, size şerefî ve öğüt veren bir Kitâb indirdik; akletmiyor musunuz?*” (Enbiyâ, 21/10) şeklindeki hitap ile kınamaktadır (tevbih). Ayetteki istifhâm inkârîdir ve tevbih ifade etmektedir⁸³⁰.

İnkârcılar, bir beşer olduğu için Hz. Muhammed (s.a.s.) ile alay ettikleri, ona gelen vahyi yalanlayıp Kur'ân-ı Kerim'in bir büyü, şiir veya uydurma bir söz olduğunu iddia ettikleri için⁸³¹; “*İşte bu, indirdiğimiz kutsal bir Kitâb'dır. Şimdi siz onu inkâr mı ediyorsunuz?*” (Enbiyâ, 21/50) ayetindeki istifhâm ile kınanmışlardır (tevbih)⁸³². Ebû Hayyân (Ö. 745/1345), istifhâm ile bu tutumlarının kabul edilemez (inkâr) bir durum olduğunu ve kınanma (tevbih) sebebi olacağını ifade etmiştir⁸³³.

Kur'ân-ı Kerim'e Kulak Vermemeleri

İnkârcıların, Kur'ân-ı Kerim'den yüz çevirmeleri ve iftiraları haktan hoşlanmamaları sebebiyledir⁸³⁴. Allah Teâlâ, Kur'an'ı iyice düşünmeleri, onun apaçık hak olduğunu bilip; onu getireni tasdik etmeleri veya onun ayetlerini ve kendilerinden öncekilerin başına gelen musibetleri iyice düşünüp korkup, çekinmeleri için, “*Onlar hala o sözü (Kur'ân'ı) düşünmediler mi? Yoksa onlara, önce geçmiş atalarına gelmeyen bir şey mi*

⁸²⁶ Ebu's-Suûd, IV, 191.

⁸²⁷ Ebû Hayyân, V, 159; Ebu's-Suûd, IV, 146.

⁸²⁸ Ebû Hayyân, V, 159.

⁸²⁹ Râzî, XVII, 94.

⁸³⁰ Sâbûnî, II, 259.

⁸³¹ Kutup, IV, 2384.

⁸³² İbnü'l-Cevzî, V, 263; Nesefî, III, 81.

⁸³³ Ebû Hayyân, VI, 295. Aynı konudaki diğer bir ayet için bkz. Tûr, 52/33.

⁸³⁴ Kutup, IV, 2474.

geldi?” (Mü`minûn, 23/68) şeklinde kendilerine hitabetmiştir⁸³⁵. Ayetteki istifhâm üslûbuyla, haktan ve Hz. Muhammed (s.a.s.)’in getirdiği Kur’ân’dan yüz çevirmelerinin kınanma (tevbih) sebebi olduğu da ifade edilmiş olur⁸³⁶.

Kur’ânın şiir, sihr ve iftira olduğu şeklinde iddialar ileri süren inkârcılara, “*Şimdi siz bu söz (Kur’ân) ’ü mü küçümsüyor ve hakkı yalanlamanızı kendinize rızık yapıyorsunuz?*” (Vâkıa, 56/81-82) ayetindeki istifhâm üslûbuyla, “Size verilen rızka şükredeceğiniz yerde onu yalanlıyorsunuz.” hitabı yapılmıştır. Hz. Ali (r.a.)’nin okuduğu: **وتجعلون شكركم انكم وتكذبون** şeklindeki kıraate göre mânâ, “Kur’an nimetine şükürü, onu yalanlamak sûretiyle mi yerine getiriyorsunuz” şeklinde olur⁸³⁷. Müfessirlerin, ayetin, inkârcıları kınadığı (tevbih) konusunda görüş birliği olduğu ifade edilmiştir⁸³⁸.

Müşriklerin Kur’ân’dan yüz çevirmeleri sebebiyle kınanmış oldukları ve bu durumun istifham ile ifade edildiği ayetlere, “*Bundan sonra da onlar hangi söze îmân edeceklerdir?*” (Mürselât, 77/50) ayetini de katmamız mümkündür. Zira, Kur’ân, indirilmiş tüm ilâhî kitaplar arasında mucizeliği aşikar olan bir kitaptır. Onlar, hak olduğu bu kadar açık olan bu Kitab’a inanmadıktan sonra hangi kitaba inanacaklar⁸³⁹. Bu Kur’ân’ı tasdik etmedikten sonra bundan sonra başka hangi kitabı tasdik edecekler, kendisinden sonra başka kitap yok ki⁸⁴⁰. Kendilerince de bilinen bu hakikatler karşısında yine de Kur’ân’dan yüz çevirmeleri tüm bahanelerini ortadan kaldırmış ve bu konuda arkasına gizlenecekleri bir mazeret bırakmamıştır.

Bu ayetlerden müşriklerin, hakka karşı inat ve inkârları sebebiyle Kur’ân-ı Kerim’e kulak vermemiş oldukları anlaşılmış olmaktadır.

1.3.4. Peygamberler

Allah, insanlardan bazılarını seçerek onlara vahyetmiş, onları risaletle görevlendirmiştir. İnsanlara ancak bir insan örnek olabileceği için, Allah peygamberleri kendi cinslerinden yapmıştır. Peygamberler, insanlara, Allah’ı, kainatı, insanın vazife ve mesuliyetlerini,

⁸³⁵ Zemahşerî, III, 36.

⁸³⁶ Ebû Hayyân, VI, 381.

⁸³⁷ Zemahşerî, IV, 59; Ebû Hayyân, VIII, 214.

⁸³⁸ Ebû Hayyân, VIII, 214.

⁸³⁹ Zemahşerî, IV,205; Ebû Hayyân, VIII, 400.

⁸⁴⁰ İbnü’l-Cevzî, VIII, 182. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. A’raf, 7/185; Yûnus, 10/16; Mü`minûn, 23/105; Naml, 27/84; Necm, 53/59.

yaratılış gaye ve neticelerini tanıtmışlardır. Peygamberler, gaybî bir Zat'ın binlerce nişan taşıyan, mûcize ve ayet gösteren husûsî ve sadık tercümanıdırlar. Peygamberler kendileri istemeden ve isteme niyetinde olmadan görevlendirilmişlerdir⁸⁴¹.

Kendilerine ilâhî görev tevdi' edilmiş bu rehberler, tarih boyunca çeşitli bahaneler ve gerekçeler ileri sürülerek inkâr edilmişlerdir. Bu da zaten, nübüvvetin insanlar için bir imtihan unsuru olmasının zaruri bir sonucudur. Allah Teâlâ tarafından tasvib edilmeyen bu durum, istifhâm üslubunun etkili ifadelerinde de kendini göstermektedir:

Allah Teâlâ, peygamberleri inkâr etmeleri sebebiyle kıyamet günü inkârcıları azarlayarak (tevbih)⁸⁴² “*Ey cin ve insan topluluğu, içinizden, size ayetlerimi anlatan ve bu gününüzle karşılaşacağınıza dair sizi uyarayan elçilerim gelmedi mi?*” (En’âm, 6/130) buyurmuştur. Bütün ins ve cin topluluğu “*Kendi aleyhimize şahidiz*” (En’âm, 6/130) diyerek kendi nefisleri, vicdanları ve şuurları aleyhine iftirada bulduklarını, kendilerine gelen rasûlleri, yalanladıklarını ve Allah'ın onları elçi olarak göndermediği şeklindeki inkârlarını itiraf ederler⁸⁴³. Çünkü, ayette menfî ifadeye dahil olan inkâr hemzesi, onların takrîrîni zorunlu kılıp, bunu kabul etmelerinin gerekli olduğunu ifade eder. “*Kendi aleyhimize şahidiz*” (En’âm, 6/130) demeleri de bunu zaten açıkça göstermektedir⁸⁴⁴. Râzî (ö 606/1209), buradaki istifhâm ile, Allah Teâlâ'nın, inkârcıları azarlayıp susturduğunu ifade etmiştir⁸⁴⁵.

Müşriklerin istifham üslubuyla kınandığı ayetlerden biri de Kasas sûresinde bulunmaktadır. Allah Teâlâ, peygamber davetine icabet etmeyen inkârcılara seslenir ve sorar⁸⁴⁶: “*O gün, (Allah) onlara seslenerek: "Peygamberlere ne cevap verdiniz?" der.*” (Kasas, 28/65). Ayetteki istifhâm ile Allah Teâlâ, inkârcıların, peygamberlere verdikleri cevabı bildiği halde, onları hor hakir ve rezil kılmak için bu soruyu yöneltmiştir. Onlar da baş eğerek ve susarak bu soruyla karşı karşıya kalırlar ki zaten bu baş eğiş ve susuş yapacakları başka şeyi olmayan inkârcıların yapacağı son şeydir⁸⁴⁷. İnkârcıları kınayıcı

⁸⁴¹ Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, s. 93-94.

⁸⁴² Râzî, XIII, 194; Ebû Hayyân, IV, 225.

⁸⁴³ Elmalılı, III, 2055.

⁸⁴⁴ Zemahşerî, II, 51; Ebû Hayyân, IV, 226.

⁸⁴⁵ Râzî, XIII, 195.

⁸⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, VI, 114.

⁸⁴⁷ Kutup, V, 2706.

(tevbih) bu ifade, aleyhlerindeki delillerin ortaya konulması, bahanelerinin kalmaması ile onlar için tam bir suskunluğa yol açar⁸⁴⁸.

Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Risâletini İnkâr Etmeleri

İnkârcılar, peygamberliğin, Mekke veya Taif'in ileri gelenlerine verilmesini umudedip, bekliyordular⁸⁴⁹. Durum bekledikleri gibi gerçekleşmeyince, hak peygamberi inkâr etmiş ve kendisi hakkında bir takım iftiralarla peygamberliğini gölgelemek istemişlerdi.

Allah Teâlâ, aralarından Hz. Muhammed (s.a.s.)'i peygamber seçmek sûretiyle ona ihsan ettiği rahmeti çok görenlere, “*Yoksa, güçlü ve çok ihsan sahibi olan Rabb'inin rahmet hazineleri onların yanında mıdır?*” (Sâd, 38/9) ayetindeki soru ile karşılık veriyor⁸⁵⁰. İstifhâmı inkârî ile⁸⁵¹, peygamberliği, Hz. Muhammed (s.a.s.)'den alıp, dilediklerine verme gibi bir imkân ve yetkilerinin bulunmadığı ortaya konurken; risâleti vermenin ancak adaletinin ve hikmetinin gereğini yerine getiren Aziz ve Vehhab olan Allah' a ait olduğu vurgulanmıştır⁸⁵².

Kureyş'in inkârcıları, Allah Teâlâ'nın, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e peygamberlik ve vahiy nasib etmesine şaşınca, Allah Teâlâ, “*(Bu) insanlara tuhaf mı geldi?*” (Yûnus, 10/2) ayetindeki istifhâm-ı inkârî ile, onların şaşmalarının, kendileri için yadırganacak bir şey olduğunu bildirmiştir⁸⁵³. Buradaki istifhâm hemzesinde “Müşriklerin Hz. Peygamber (s.a.s.)'in nübüvvetine taaccüpleri kabul edilmeyip, reddedilirken (inkâr), esas onların şaşmış olmasına şaşmaya (taccüb) davet vardır”⁸⁵⁴. İbnü'l-Cevzî (Ö. 597/1201), ayetteki istifhâmın hem inkâr, hem de tevbih ifade ettiği görüşündedir⁸⁵⁵.

Müşriklerin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in risâletini inkârlarını kınayan istifham ayetlerinden biri de, Mü'minûn sûresinde bulunmaktadır. Müşrikler, Hz. Muhammed (s.a.s.)'i, onun asil soyunu, güvenilirliğini, doğruluğunu ve Kureyş'in en hayırlı kişisi olduğunu bildikleri halde, getirdiği gerçeklerin kendi heva ve heveslerine, kendi

⁸⁴⁸ Ebû Hayyân, VII, 124.

⁸⁴⁹ Bkz. Zuhruf, 43/31.

⁸⁵⁰ Kutup, V, 3013.

⁸⁵¹ Ebû Hayyân, VII, 370.

⁸⁵² Zemahşerî, III, 361; İbnü'l-Cevzî, VII, 8; Ebû Hayyân, VII, 370.

⁸⁵³ Zemahşerî, II, 224; Râzî, XVII, 5; Ebû Hayyân, V, 126; Halebî, VI, 144; Ebu's-Suûd, IV, 116.

⁸⁵⁴ Râzî, XVII, 6.

⁸⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, IV, 4.

beklentilerine uymaması sebebiyle onu mecnunluk, büyülenmişlik ve şairlikle yalanlamaya yönelmişlerdir⁸⁵⁶. Bu durum, “*Yahut, peygamberlerini tanımamışlar da, onu, o yüzden mi inkâr etmektedirler.*” (Mü’minûn, 23/69) ayetinde ifade edilmiştir. Ayetteki istifham, müşriklerin, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in asaletini, küçükken ve büyüklüğünde doğruluğunu ve güvenilirliğini bildikleri halde kendisinden yüz çevirmeleri sebebiyle, inkârcıları kınamak (tevbih) için kullanılmış bir ifadedir⁸⁵⁷.

Müşriklerin, gerek Allah’a, gerek peygambere iman konusunda sergiledikleri olumsuz tutumları kendi elleri ile düçâr olacakları kötü sonun esas sebebidir. Bu durum Kur’ân-ı Kerim’de, defalarca ve değişik ifade tarzlarıyla kendilerine haber verilmiştir. Bu durumun istifham ile de bir çok kez ifade edildiğini ve inkârları sebebiyle cezalandırılacaklarını şu örneklerde de görmemiz mümkündür:

Allah Teâlâ, “*Onlar, hiç yapmış olduklarından başka bir şeyle mi cezalandırılırlar?*” (A’râf 7/147) ayetiyle yapa geldikleri küfr-ü tekzib ve gafletin cezası olarak⁸⁵⁸ amellerinin boşa gittiğini açıklamıştır⁸⁵⁹. Buradaki istifhâm, müşriklerin, inkârları sebebiyle cezalandırılacaklarını ifade eden, nefy mânâsı taşıyan bir istifhâmdır⁸⁶⁰. Ebu Hayyân (Ö. 745/1354), buradaki, istifhâmın, nefy mânâsı taşıdığını ifade ederken; İbn Atiyye (Ö. 546/1151) de takrir anlamı ifade ettiğini belirtir⁸⁶¹.

“*Yalnız kazandığınız şeylerle cezalandırılmıyor musunuz?*” (Yûnus, 10/52) ayetinde de görüldüğü gibi, Allah ne zaman ikab ve azaptan bahsetmişse bu illeti zikretmiştir. Buna göre bir kimse sanki, “*Ey aziz olan Rabbim, sen herşeyden ğanisin, o halde senin rahmetine, bu şiddet, vait ve tehdit nasıl yakışır?*” diyerek bir soru sormuş da, Allah da “*Ben ona doğrudan doğruya, sebepsiz yere bu muamelede bulunmadım aksine bu, onun batıl ameli sebebiyle kendisine ulaşan bir cezadır.*” diye cevap vermiş olur⁸⁶². İstifhâmın tevbih ifade ettiği ve cezanın yaptıkları sebebiyle verildiği belirtilmiştir⁸⁶³.

⁸⁵⁶ Zemahşerî, III, 36-37.

⁸⁵⁷ İbnü’l-Cevzî, V, 351; Ebû Hayyân, VI, 382. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. A’râf 7/184; Mü’minûn, 23/70; Tûr, 52/30, 40; Kalem, 68/6, 46; Meâric, 70/36-37.

⁸⁵⁸ Elmalılı, IV, 2281.

⁸⁵⁹ Razî, XV, 4.

⁸⁶⁰ Halebî, V, 458.

⁸⁶¹ Ebû Hayyân, IV, 389.

⁸⁶² Razî, XVII, 110

⁸⁶³ Ebû Hayyân, V, 166.

“Yalnız yaptıklarıyla cezalanmıyorlar mı?” (Sebe’, 34/33) ayetinde de istifhâm, nefy için olup⁸⁶⁴; işledikleri günahların cezasını çekeceklerini ifade etmektedir⁸⁶⁵.

1.3.5. Melekler

İnsanlık tarihi boyunca, ilâhî olsun, gayri ilâhî olsun, bir inanca sahip olan her toplumda, rûhî varlıklar olan meleklerin mevcudiyetine inanılmıştır⁸⁶⁶. Fakat bu varlıklar hakkında tarih içinde zaman zaman yanlış kanaatler ve sapmalar da ortaya çıkmıştır. Putperestlerin, bu rûhî varlıklara cinsiyet izafe etmeleri bu sapmalardan biri olarak görülmektedir.

Putperestler, meleklerin dişi ve Allah’ın kızları olduğunu iddia ederler. Kur’ân-ı Kerim’de, bu mantık sahipleriyle, kendi ölçüleri içerisinde tartışılarak görüşlerinin çürük ve sakat olduğu ifade ediliyor⁸⁶⁷: “Şimdi sor onlara: ‘Rabbine kızlar, onlara da oğlanlar mı?’”(Sâffât, 37/149) ayetindeki istifhâm ile, melekleri Allah’ın kızları olarak nitelendirenler kınanmışlardır⁸⁶⁸. Dihlevî (Ö. 1176/1764), de bu ayet ile ilgili olarak; putperestlerin, “Kendilerince kötü olan şeyleri Allah’a nisbet etmelerinin çirkinliğinin ifade edilerek teşbih konusundaki sapıklıklarının çürütüldüğünü” söylemiştir⁸⁶⁹.

Allah Teâlâ, kendisinin çocuğu olduğunu söyleyenlerin son derece cahil olduklarına dikkat çekmiş ve “Rabbimiz oğulları size ayırdı, seçti de kendisi için meleklerden kızlar mı edindi?” (İsrâ, 17/40) buyurmuştur. Bu ayet, meleklerin Allah Teâlâ’nın kızları olduğunu iddia edenlere bir hitaptır. Bu durum akılların ve âdetlerin üzerine bina edildiği hikmete ters düşer, çünkü, birşeyin iyisinin kendilerinin, kötüsünün efendisinin olması söz konusu olamaz⁸⁷⁰. Ayetteki istifhâm ile bu tutumları tasvip edilmeyen (inkâr) putperestlerin⁸⁷¹, aynı zamanda bu ifade ile kınanmış (tevbih) oldukları da ifade edilmiştir⁸⁷². Aslında onlar, Allah Teâlâ’nın sonsuz Kemâl ve sınırsız Celâl sıfatlarıyla

⁸⁶⁴ Ebû Hayyân, VII, 271.

⁸⁶⁵ İbnü’l-Cevzî, VI, 247; Kutup, V, 2909. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Neml, 27/90; Sebe’, 34/17; Mutaffifin; 83/36.

⁸⁶⁶ Erbaş, Ali, *Melekler Âlemi*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 329.

⁸⁶⁷ Kutup, V, 3000.

⁸⁶⁸ İbnü’l-Cevzî, VI, 324; Ebû Hayyân, VII, 360.

⁸⁶⁹ Dihlevî, s. 27.

⁸⁷⁰ Zemahşerî, II, 450; Ebû Hayyân, VI, 36.

⁸⁷¹ Zemahşerî, II, 450; İbnü’l-Cevzî, V, 28; Ebû Hayyân, VI, 36.

⁸⁷² Ebû Hayyân, VI, 36.

muttasıf olduğunu biliyorlardı. Buna rağmen, akılları sıra değersiz kabul ettikleri kızları O'na, şerefli kabul ettikleri erkekleri kendilerine nisbet etmek için böyle söylemişlerdir. Nahivciler, “افصافكم” kelimesindeki hemzenin, bozukluğu aşikar olan bir inanç hakkında, soru sorma üslûbunda hakaret edici bir biçimde cevap içeren red ve inkâr hemzesi olduğunu söylemişlerdir⁸⁷³.

Saffât sûresinde de aynı durum, “*Yoksa biz, melekleri, onların gözleri önünde dişi mi yarattık (ki meleklerin dişi olduğunu söylüyorlar)?*” (Sâffât, 37/150) ayetinde ifade edilmiştir. Allah Teâlâ, putperestlerin, meleklerin, dişi olduklarına dair bilgi sahibi olmadıklarını, melekler yaratılırken yanlarında bulunmadıkları için cinslerini öğrenme şanslarının da olmadığını⁸⁷⁴ ifade ederek bu kanaatin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Ayetteki istifham, inkâr ifade ederek putperestleri bu yanlış ve mesnetsiz iddiaları sebebiyle yadırgamaktadır⁸⁷⁵.

1.3.6. Ahiret

Müşrikler, öldükten sonra yeniden dirilişi de inkâr etmektedirler. Allah Teâlâ, dünyada baki kalacaklarına, ölüp yok olup gitmeyeceklerine, tekrar diriltilmeyeceklerine dair yemin etmek sûretiyle ahireti inkâr edenlere; “*Siz daha önce, sonunuzun gelmeyeceğine yemin etmemiş miydiniz?*” (İbrâhim, 14/44) ayeti ile⁸⁷⁶; tevbih ve tebkite bulunmuştur⁸⁷⁷. Müşriklerin öldükten sonra dirilişi inkâr etmeleri sebebiyle yapılan bu had bildirme, Razi (Ö. 606/1209) tarafından başa vurarak azarlama (takri') şeklinde algılanmıştır⁸⁷⁸. Ebu Hayyân (Ö. 745/1345) ise, buradaki istifhâmın, tevbih ile birlikte takri' de ifade ettiği şeklinde daha tekitli ve şiddetli bir azarlama mânâsı sezildiğini ifade etmektedir⁸⁷⁹.

Yeniden dirilişi inkar edenlerin, istifham ile uyarıldığı ayetlerden biri de, “*İnsan önceden hiçbir şey değilken kendisini nasıl yarattığımızı düşünmüyor mu?*” (Meryem, 19/66) ayetinde görülmektedir. Bu ayette, istifhâm hemzesinin inkâr ifade ettiği ve

⁸⁷³ Râzî, XX, 215.

⁸⁷⁴ Kutup, V, 3000. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. En'âm, 6/101; Sâffât, 37/153, 156; Tûr, 52/39; Necm, 53/21.

⁸⁷⁵ Ebû Hayyân, VII, 361.

⁸⁷⁶ Zemahşerî, II, 383; İbnü'l-Cevzî, IV, 284; Sâbûnî, II, 101.

⁸⁷⁷ Ebu's-Suûd, V, 56-57.

⁸⁷⁸ Râzî, XIX, 143.

⁸⁷⁹ Ebû Hayyân, V, 425.

insanın ahireti inkâr etmemesi için ilk yaratılış halini düşünmesi gerektiği konusunda uyarı yapılmaktadır⁸⁸⁰.

Bazen de azabın çabuk gelmesini isteyerek ahireti inkâr etmek isteyen müşrikler⁸⁸¹, Allah'ın azabının çabuk gelmesini istemekle alay ve hakaret kastetmektedirler. Aslında onlar, kendilerinden emin, azaba ve helâke düşürüleceklerine ihtimal vermedikleri için bu tavrı takınırlar⁸⁸². Fakat Allah Teâlâ, “*Bizim azâbımızı mı acele istiyorlar?*” (Şuara, 26/204) ayetindeki istifham ile, inkâr ve tehekküm ile birlikte tebkit⁸⁸³ ifade ederek hem azabı acele istemek suretiyle, yeniden dirilişi inkar etmelerini ve bunu da alaya alacak derecede çirkinleştirerek yapmalarını yadırgadığını, üstelik kendilerinin bu tutumları sebebiyle komik duruma düştüklerini, dolayısıyla bu konuda konuşmaya yüzleri olmadığını hissettirmektedir.

1.3.7. Mescitlerde Allah'ın Adının Anılmasına Engel Olma

Allah'ın anılmasına engel olmak, tasvip edilmeyen bir durumdur. Özel olarak ibâdet etmek için yapılmış olan mescitlerde ise bu engelleme elbette daha çirkin ve kabul edilemez bir durumdur.

“*Allah'ın mescitlerinde Allah'ın adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır?*” (Bakara, 2/114) ayetindeki istifhâm, istifhâm-ı inkârî⁸⁸⁴ olup, “Bu kişilerden daha zalimi olamaz” anlamı yüküldür. Hz. Peygamber (s.a.s.)'i Mekke'de Allah'a davetten men ederek, hicrete zorlayan Arap müşrikleri⁸⁸⁵ hakkında nazil olmuştur⁸⁸⁶. Aynı zamanda bu ayet ile “Allah'ın böyle kimseleri cezalandıracağı” da ifade edilmiş olmaktadır⁸⁸⁷.

Allah Teâlâ, inananları Mescid-i Haram'a sokmayan müşrikleri tavsif eden⁸⁸⁸ “*Yoksa onlar, (müslümanları) Mescid-i Harâm'a girmekten menederlerken, Allah onlara niçin*

⁸⁸⁰ Zemahşerî, II, 518; İbnü'l-Cevzî, V, 186.

⁸⁸¹ İbnü'l-Cevzî, VI, 55.

⁸⁸² Kutup, V, 2618. Aynı konudaki diğer bir ayet için bkz. Sâffât, 37/176.

⁸⁸³ Zemahşerî, III, 130; Ebû Hayyân, VII, 41.

⁸⁸⁴ Ebu's-Suûd, I, 149.

⁸⁸⁵ Bu ayetin bir Hristiyan hükümdar veya Buhtu'n-Nasr hakkında nazil olduğu da rivayet edilmiştir (Bkz. Razî, IV, 10; Ebû Hayyân, I, 526).

⁸⁸⁶ Razî, IV, 10; Ebû Hayyân, I, 526.

⁸⁸⁷ Razî, IV, 9.

⁸⁸⁸ Bkz. Enfal, 8/34.

azâb etmesin?” (Enfâl, 8/34) ayetindeki takrîfî istifhâm,⁸⁸⁹ ile kendilerindeki bu tutumun devam etmesi halinde azabedilmelerinin kaçınılmaz olduğunu vurgular⁸⁹⁰.

Kur’ân-ı Kerim, Allah’ın anılmasını engellemeyi zulüm olarak nitelendirmiş; böylesi ilâhî bir görevi ve insanî bir hakkı engellemek isteyenleri azaba düçâr olabilme uyarısı ile âdetâ tehdit etmiştir.

1.3.8. Putlar

Müşrikler, kendilerini Allah’a yaklaştırmaları⁸⁹¹ ve Allah katında kendilerine şefaâtçi olmaları⁸⁹² için putlara taptıklarını iddia etmektedirler. Allah Teâlâ, onların beklediklerine ulaşamayacaklarını; kendilerinin ne bir zarar, ne bir fayda veremeyen şeylere tapmakta olduklarını kendilerine bildirmiştir⁸⁹³. İstifhâm üslûbu ile bu tutumları eleştirilmiş, Allah’ı terkederek taptıkları şeyler sebebiyle soruya muhatap olmuşlardır. Bu soru, bazen kendisiyle cevap almak için sorulmuş bir soru olmayıp, azarlamak ve ayıplamak maksadıyla kendilerine yöneltilmiş bir soru⁸⁹⁴; bazen, hiçbir dayanağı bulunmayan şirk inancının düşüklüğünü ifade eden alay dolu bir soru⁸⁹⁵; bazen “Yaratanın sadece Allah Teâlâ olduğunu vicdanlarına yerleştirmek” için, cevaba ihtiyaç duyulmayacak kadar açık soru sormak için yöneltilmiştir⁸⁹⁶. Bu durumu görelim:

Müşriklerin putlardan yardım beklentisi içinde olmaları, “*O’nun izni olmadan kendisinin katında kim şefaât edebilir?*” (Bakara, 2/255) ayetinde, geçersiz bir iddia olarak kabul edilmiştir⁸⁹⁷. Bu inancı taşıyanlara, ayetteki istifhâm-ı inkârî ve nefy ile “şefaatin, Allah’ın, istisna ettiği kimseler dışında başkasına mümkün olmayacağı” bildirilmiştir⁸⁹⁸. Kendisine ne bir zararı ne de bir faydası olamayan putların, başkalarına şefaâtçi olmaları zaten söz konusu olamaz.

⁸⁸⁹ Ebû Hayyân, IV, 484; Halebî, V, 599.

⁸⁹⁰ Zemahşerî, II, 156; Neseî, II, 102; Ebû Hayyân, IV, 484.

⁸⁹¹ Bkz. Zümer, 39/3.

⁸⁹² Bkz. Yûnus, 10/18.

⁸⁹³ Bkz. Yûnus, 10/18.

⁸⁹⁴ Kutup, V, 2605.

⁸⁹⁵ Bkz. Neseî, III, 75; Kutup, V, 2771.

⁸⁹⁶ Bkz. Kutup, V, 2772-2773.

⁸⁹⁷ İbnü’l-Cevzî, I, 251; Razî, VII, 10.

⁸⁹⁸ Razî, VII, 10.

İstifham ile putperestlerin kınandığı ayetlerden biri de Nahl sûresinde bulunmaktadır. Allah Teâlâ, “*Hani haklarında mü'minlere düşmanlık ettiğiniz ortaklarım nerede?*” (Nahl, 16/27) ayetindeki, “*ortaklarım*” ifadesiyle onlarla alay etmek (istihzâ) yoluyla kınamada (tevbih) bulunmuştur⁸⁹⁹. “Sizin batıl iddialarınıza göre, benim ortaklarım olan tanrılarınız nerede?” şeklindeki mânâ⁹⁰⁰, Ebû Hayyân (Ö. 745/1345) tarafından da ayetteki istifhâmın, kınama (tevbih) ve suratlarına çarpmak sûretiyle azarlama (takri') yanında aynı zamanda alay (istihzâ) mânâsı taşıyan bir ifade olduğu kabul edilmiştir⁹⁰¹.

Yine, “*Allah'ın nimetini mi inkâr ediyorlar?*” (Nahl, 16/71) ayeti, “Kendisine şirk koşup, nimetleri mi inkâr mı ediyorlar?”⁹⁰² anlamında değerlendirilmiş olup, Allah Teâlâ'nın bu ifade ile müşrikleri yadırgamış ve inkâr kastetmiş olduğu ifade edilmiştir⁹⁰³. Bir sonraki ayette de, “*Onlar, batıla mı inanıyorlar ve Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar?*” ayetindeki istifhâm inkâr ve tevbih ifade etmektedir⁹⁰⁴. İbn Abbas, ayetteki “*batıl*” ile putların kast edildiğini⁹⁰⁵ söylerken, sonsuz nimetler veren Allah'ı inkâr ederek, batıla inanan putperestlere inkâr ve takri' ifade edildiği de vurgulanmıştır⁹⁰⁶.

Putları Tanrı Edinmenin Fasit Oluşu

Bütün müşrik gruplar, ortak koştukları şeyleri yaratanın Allah Teâlâ olduğu hususunda ittifak etmişlerdir⁹⁰⁷. Bu böyle olunca Allah Teâlâ peygamberine, “*De ki: “Allah, her şeyin Rabbi iken ben ondan başka Rab mı arayayım?”*” (En'am, 6/164) demiştir. Buradaki istifhâm ta'riz ve tenbih ifade eder⁹⁰⁸. Şu kadar var ki, Allah'tan başkasını Rab edinilenler de, her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmişlerdir. Zira yaratılıp, bakılıp büyütüleni Rabb'e, kulu efendisine, mahluku Halık'a ortak koşmak akla sığmaz? İşte bu delil ile Allah'tan başkasını Rab edinmenin fasit bir söz ve batıl bir

⁸⁹⁹ Zemahşerî, II, 407.

⁹⁰⁰ Râzî, XX, 20.

⁹⁰¹ Ebû Hayyân, V, 471.

⁹⁰² Ebu's-Suûd, V, 127.

⁹⁰³ Râzî, XX, 80; Ebû Hayyân, V, 499.

⁹⁰⁴ Ebu's-Suûd, V, 128.

⁹⁰⁵ Râzî, XX, 81.

⁹⁰⁶ Ebû Hayyân, V, 500; Şeyhzade, III, 172. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. En'am, 6/22; A'râf, 7/37; Yûnus, 10/28; Nahl, 16/17, 27; Şuarâ, 26/92; Kasas, 28/62, 74; Mü'min, 40/74; Fussilet, 41/47.

⁹⁰⁷ Râzî, XIV, 12.

⁹⁰⁸ Bikâî, VII, 341.

itikat olduğu sabit olmuştur⁹⁰⁹. Ayet, Hz. Peygamber (s.a.s.)'i, kendi ilâhlarına tapmaları halinde dünya ve ahirete dair her konuda kendisine kefil olacaklarını ileri süren müşrikler hakkında nazil olmuştur. Bu ifade ile, inkârcıların bu görüş ve çağrılarını reddedilirken (inkâr); kendileri de kınanmışlardır (tevbih)⁹¹⁰.

Yine, “*De ki: “Sizin koştüğünüz ortaklarınızdan ilk defa yaratacak sonra yarattığını çevirip yeniden yaratacak olan var mı?”* (Yûnus, 10/34) ayetindeki istifhâm-ı inkârî ile putların acz ve zaafı ifade edilmiş⁹¹¹ ve inkârcılar, bu putlara olan tutumlarından dolayı kınanmış (tevbih) oldukları izhar edilmiştir.⁹¹² Burada çok açık ve net olan sözün, bir istifhâm tarzında sunulması, cevabın “*De ki: “Allah ilk defa yaratır, sonra onu çevirip yeniden yaratır”* (Yûnus, 10/34) şeklinde muhataplara bırakılmasının daha etkili ve iz bırakıcı oluşundandır⁹¹³. Ayetin sonundaki “**فانى توفكون**” ifadesi, hevâ ve heves, taklit ve tutarsız bir şüphe ile çok açık ve net delilden yüz çeviren müşriklere⁹¹⁴ taaccüb etmeyi ifade eder⁹¹⁵.

Yaratmaya gücü yetmeyen putların, doğru yola ulaştıramayacakları da; “*Sizin ortak koştuklarınızdan hakka götürececek var mı?”* (Yûnus, 10/35) ayetindeki istifhâm ile, “Halkı mebdenden yapacak, sonra onu ifna edip tekrar yeni baştan halk ile iade edecek ne ferd, ne cemaatin bulunmasının mümkün olmadığı (inkâr)”⁹¹⁶, dünya ve ahiretteki bütün iyiliklere ulaştırmanın, ruh ve bedendeki bütün mükemmellikleri sağlayanın Allah olduğu, putların ise, bu hususta hiçbir etkisinin olamayacağı, böyle olunca putlara tapanların cehâlet ve akılsızlıkları sebebiyle kınandıkları (tevbih)⁹¹⁷ ifade edilmiştir. Bildikleri halde cevabı söylememedeki inatlarından ötürü, Allah Teâlâ, “*De ki: Allah hakka götürür.*” (Yûnus, 10/35) ayetiyle sorunun cevabını Hz. Peygamber (s.a.s.)’e söyletmiştir. Bu sorudan maksat, cidâl değil yanlış yolda olan müşrikleri irşattır⁹¹⁸. “*O halde neyiniz*

⁹⁰⁹ Razî, XIV, 12.

⁹¹⁰ Ebû Hayyân, IV, 263.

⁹¹¹ İbn Atiyye, VII, 146.

⁹¹² Bikâî, IX, 115-116.

⁹¹³ Râzî, XVII, 89.

⁹¹⁴ Râzî, XVII, 89.

⁹¹⁵ Bikai, IX, 116.

⁹¹⁶ Ebû Hayyân, V, 157; Elmalılı, IV, 2714.

⁹¹⁷ Râzî, XVII, 91; Bikâî, IX, 115-116.

⁹¹⁸ Elmalılı, IV, 2715.

var? *Nasıl hükmediyorsunuz?*” (Yûnus, 10/35) ifadesi ile de tebkit edilmiş olmaktadır⁹¹⁹.

1.3.9. Kendilerini Emniyette Görme

İnkârcılar, kendilerinden önce geçenlerin acı akıbetlerinden ders almayarak, kendilerini emniyette görme gafletinde bulunurlar. Oysa ki, kendilerini emniyette görmelerini haklı kılabacak vesileleri de yoktur⁹²⁰.

Bu sebepsiz ve haksız emniyet ve güven telakkisi, kendilerinin şiddetli bir şekilde uyarılmalarına sebep olmuştur. Cenâb-ı Hak, onları kökten imha azabıyla tehdit ederek, *“Peki (o) ülkelerin halkı, geceleyin, kendileri uyurlarken azabımızın onlara gelmeyeceğinden emin midirler? Ya da o ülkelerin halkı kendileri kuşluk vaktinde eğlenirken azabımızın onlara gelmeyeceğinden emin midirler?”* (A’râf 7/97-98) buyurmuştur. Bu ifadelerdeki istifhâm-ı inkârî⁹²¹ ile Allah onları geceleyin uyku hali, gündüzün kuşluk vakti gibi son derece gafil oldukları bir anda üzerlerine azap indirmekle tehdit edip korkutmuştur. Bu vakitler, genel olarak kişilerin lezzetlerle meşgul olduğu vakitler⁹²² olarak ifade edildiğinden, beklenmedik bu anlarda başlarına gelen bu olaylar daha da tesirli olup şok etkisi yapabilmektedir. Bu sebeple bu ifadenin, inkâr, kınama (tevbih), ve tehdit (vaid) ifade ettiği de belirtilmiştir⁹²³. *“Allah’ın tuzağından (kurtulacaklarına) emin mi oldular?”* (A’râf 7/99) ayetiyle azabın kendilerine umulmadık⁹²⁴ bir yönden geleceği sakındırma üslûbu ile bildirilmiştir. Gafletleri ve cehâletleri sebebiyle Rab’lerini tanımayan, O’ndan korkmayan bu kimseler dünya ve ahirette en fazla hüsrana uğrayacak kimselerdir. Çünkü onlar bu tutumlarıyla kendilerini dünyada zarara, ahirette de en şiddetli azaba maruz bırakmış olurlar⁹²⁵.

Kendilerinden önce geçenlerin, işledikleri günahlar yüzünden helak olanların arazilerine varis oldukları için Allah’ın mekrinden emin bulduklarını zannedenler, kendi

⁹¹⁹ Bikâî, IX, 117. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. En’âm, 6/63, 64; A’râf 7/191, 195; Ra’d, 13/33; Nahl, 16/75-76; Enbiyâ, 21/21; Şuarâ, 26/92-93; Kasas, 28/62, 74; Rûm, 30/28, 35, 40; Fâtır, 35/40; Zümer, 39/29, 43; Kalem, 68/41.

⁹²⁰ Bkz. Tûr, 52/32, 36, 38, 41, 43; Kamer, 54/43, 44, 47; Kalem, 68/37-39.

⁹²¹ Zemahşerî, II, 98; Râzî, XIV, 185; Neseffî, II, 66.

⁹²² Râzî, XIV, 185.

⁹²³ Ebû Hayyân, IV, 351.

⁹²⁴ Zemahşerî, II, 98; Elmalılı, III, 2221.

⁹²⁵ Râzî, XIV, 186.

helâklerini kendileri hazırlamış olurlar. “(Geçmiştekilerin başlarına gelenler), sahiplerinden sonra bu arza varis olanları yola getirmedi mi?” (A’râf 7/100) ayetiyle “Biz istersek kendilerine varis oldukları kimseleri helak ettiğimiz gibi, onları da helak ederiz.” uyarısı yapılmıştır⁹²⁶.

Kötülük yapanların kendilerini emniyet içinde görmeleri ise çok garib bir durumdur. Hz. Peygamber (s.a.s.)’e ve ashabına eziyet etmek için gizlice çaba sarfeden Mekke müşrikleri yaptıkları bu kötülükler sebebiyle⁹²⁷, “Kötü tuzaklar kuranlar, Allah’ın kendilerini yerin dibine geçirmeyeceğinden, yahut hiç ummadıkları bir yerden kendilerine azabın gelmeyeceğinden emin midirler?” (Nahl, 16/45) ayetinde istifhâm üslûbu ile tehdit edilmiş⁹²⁸ ve bu tutumdan vazgeçirilmek⁹²⁹ istenmiştir. Allah’ın tıpkı Karun’u yere batırması gibi; Hz. Lût (a.s.)’un kavmine onların hiç beklemedikleri bir sırada aniden gökten azabın gönderilerek birden helâk edilmeleri gibi Allah’ın onları dönüp dolaşırken aynı akıbetle cezalandırabileceği kastedilmiştir⁹³⁰.

1.3.10. Atalarına Uymada Aşırı Gitme

Kur’ân-ı Kerim, bazı ayetlerinde, bir fikre saplanıp kalan ve çeşitli yollarla kazandıkları bilgileri taklit eden kimselere yönelttiği sorular ile taklit edegeldikleri fikir ve inançların yanlışlığını ve bunlara uyulmaması gerektiğini anlatmaya çalışır⁹³¹. Atalara taklit konusunda yöneltilen sorularda bu durumu görmekteyiz. Nitekim, atalarını taklitten başka hiçbir delilleri bulunmayan müşriklere yöneltilen sorularla, atalara körü körüne uymanın ilmî bir yol olmadığı bildirilmiştir:

Müşrikler teşbih hatasına düşmüşlerdir. Bu konuda delil getirmeleri istenirken; atalara taklitle tutunmaları da çürütülmüştür⁹³². Kur’ân’ı Kerim’e ve diğer kesin delillere tabi olun denildiğinde atalarını taklide yönelen müşrikler hakkında⁹³³, “Peki ama, ataları bir şey düşünmeyen (ya’kılûn), doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı?” (Bakara,

⁹²⁶ Râzî, XIV, 187.

⁹²⁷ Râzî, XX, 38; Ebû Hayyân, V, 479.

⁹²⁸ Râzî, XX, 38; Aydın, s. 352.

⁹²⁹ Ebu’s-Suûd, V, 117.

⁹³⁰ Râzî, XX, 38. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Yûsuf, 12/107; Nahl, 16/46, 47; İsrâ, 17/68, 69; Kasas, 28/57; Mülk, 67/16, 17.

⁹³¹ Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur’ân-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa, 1983, s.170.

⁹³² Dihlevî, s. 27.

⁹³³ Zemahşerî, I, 328; Ebu’s-Suûd, I, 188.

2/170) ayeti nazil olmuştur⁹³⁴. Bu ayette, babalarını körü körüne taklit eden müşrikler, tevbih ve takri' mânâsı taşıyan istifhâm hemzesiyle kınanmış ve suratlarına çarpılmak sûretiyle azarlanmışlardır⁹³⁵. İnkarcılar, çoğunlukla atalarının izinde olmayı bir haklılık sebebi olarak ileri sürerler. Zaten şirkin temelinde de bu tür kör bir taklit yatar. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerim, böylesine muhakemesiz, mantıksız ve gerçeğe dayanmayan bir taklidi reddeder⁹³⁶. Zemahşerî (ö .538/1143), ayetteki istifhâm ile dini konular hakkında hiçbir hususu akledemeyen ve doğruya da ulaştıramayacak olan atalarını tercih etmeleri sebebiyle red ve bu hallerine taaccüb ifade edilmiş olduğu kanaatindedir⁹³⁷. Ebû Hayyân (Ö. 745/1345) ise, istifhâmın, tevbih, inkâr ve taaccüb ifade ettiğini belirtir⁹³⁸. Mâide sûresinin 104. ayetinde, “يعقلون” yerine “يعلمون” farkıyla tekrar edilen ayette, bu tutumlarında ısrarcı olan müşrikler, istifhâmı inkârî ile⁹³⁹ terslenmişlerdir. Bu üslup ile kendilerine, “Haktan başkasına tabi olan şüphesiz zarar eder. Bunun için siz o kafirlere bakmayın.” mesajı verilmiştir⁹⁴⁰.

Allah'ın indirdiğine uyun denildiğinde, atalarına tabi olacaklarını söyleyenlere Allah Teâlâ, bir kez de, “*Şeytan onları, alevli ateşin azabına çağırmış olsa da mı (babalarının izinde gidecekler)?*” (Lokmân, 31/21) ayeti ile uyarıda bulunmuştur. Üstelik bu tutumlarının kendilerini alay edilecek kadar basite indirgeyeceğini ifade edercesine alay dolu (tehekküm/suhriyyet) bir edâ ile⁹⁴¹, “Ona tabi mi olacaksınız?” denmiştir⁹⁴².

Atalarını rehber kabul eden inkârcılar, helâk edilme korkusunu benliklerinde hissedince, “Biz müşrik olduk, çünkü atalarımız müşrik idiler, binaenaleyh biz bu şirkimizde onları taklit ettik”⁹⁴³ diyerek, şirkin ataları tarafından icad edildiğini söylerler⁹⁴⁴. “*Şimdi o batılı işleyenler yüzünden bizi helâk mi edeceksin?*” (A'râf 7/173) ayeti, kendilerinden

⁹³⁴ Bir rivayete göre de bu ayet, İslam'a davet edilen bir grup Yahûdî hakkında nazil olmuştur . (Bkz. Zemahşerî, I, 328; Ebu's-Suûd, I, 188).

⁹³⁵ Razî, V, 7; Ebu's-Suûd, I, 188.

⁹³⁶ Ulutürk, *Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı*, s. 21.

⁹³⁷ Zemahşerî, I, 328.

⁹³⁸ Ebû Hayyân, I, 655.

⁹³⁹ Zemahşerî, I, 649; Razî, XII, 111.

⁹⁴⁰ Elmalılı, III, 1824.

⁹⁴¹ Kutup, V, 2793.

⁹⁴² İbnü'l-Cevzî, VI, 172; Ebû Hayyân, VII, 185.

⁹⁴³ Râzî, XV, 53.

⁹⁴⁴ Zemahşerî, II, 130; Neseî, II, 85.

böyle bir bahane kabul edilmeyeceğini ve kıyamet günü gelmeden her zürriyyetin kendi başına bir taahhüdü olduğunu kendilerine haber vermektedir⁹⁴⁵.

1.3.11. İbret Alma

Kur’ân-ı Kerim, çoğu kez ibret almaları için muhataptan, evreni incelemesini ve tefekkür etmesini ister. Çünkü evren, Allah Teâlâ’nın hikmetinin gerektirdiği şekilde yaratılmıştır ve düşünüldüğünde onda ibret alınacak nice deliller vardır. Kur’ân-ı Kerim, bu delilleri bazen ihbari anlatım ile, bazen de istifhâm üslûbunun etkili ifadesiyle muhatabın dikkatine sunar. “İnsanın yaratılışı”⁹⁴⁶, “insana sunulan nimetler”⁹⁴⁷ ve “bu nimetlerin oluşumu”⁹⁴⁸, “kainatın yaratılışı ve bu yaratılışın safhaları”⁹⁴⁹, “tabiat ve tabiat olaylarının meydana gelişi”⁹⁵⁰, “geçmiş milletlerin akıbetleri”⁹⁵¹ gibi konular, hep kendisinden ibret almayı zorunlu kılan istifhâm üslûbuyla anlatılmış konular arasında yer almaktadır. Şu örnekler bu konuyu daha anlaşılır kılacaktır:

İnkarcıların dikkatleri bu noktalara çekilirken istifhâm üslûbu da kullanılmış ve bu üslup ile kendilerinden evrendeki delil ve belgeleri idrak etmeleri istenmiştir. Çünkü, evrendeki ayetler, teemmül ve tedebbür edildiğinde, kalplerin ve akılların derinliklerine ulaşabilecek niteliktedir: “Göklerin, yerin melekûtuna ve Allah’ın yarattığı şeylere ve ecellerinin yaklaşmış olabileceğine bak(ıp ibret al)madılar mı? (A’râf, 7/185) ayetindeki istifhâm ile, evrenden ve ondaki belge ve delillerden ibret almayan inkârcılar kınanmıştır⁹⁵². Elmalılı (Ö. 1361/1942) bu ayetle ilgili olarak, “Ayetlerimizi tekzip edenler bütün hey’et-i âleme ve Allah’ın yarattığı herhangi bir şeye -velev ki bir zerre olsun- bir kere bakmadılar mı? Bakıp da bunun ne büyük bir mülk olduğunu, bütün âlemi ve her şeyi yaratan ve idare eden kudretullahın ne büyük bir kudret bulunduğunu ve bütün bunlarda cereyan eden nizamı rububiyyetin sûreti ceryanını bir teemmül

⁹⁴⁵ Elmalılı, IV, 2334. Aynı konudaki diğer bir ayet için bkz. Lokman, 31/21.

⁹⁴⁶ Bkz. Bakara, 2/28; Fâtır, 35/37; Yâsîn, 36/77, Vâkıa, 56/59, 62; Kıyâme, 75/3, 38; Mürselât, 77/20; Abese, 80/18; Mutaffifîn, 83/4; Târik, 86/5; Beled, 90/8-9.

⁹⁴⁷ Bkz. Rûm, 30/37; Lokmân, 31/20; Rahmân, 55/13, 16, 18, 21, 23, 25, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75, 77.

⁹⁴⁸ Bkz. En’âm, 6/95-96; Şuarâ, 26/7; Secde, 32/27; Vâkıa, 56/63, 64.

⁹⁴⁹ Bkz. Yûnus, 10/3; İsrâ, 17/99; Enbiyâ, 21/30-31; Mü’minûn, 23/80; Ankebût, 29/19; Rûm, 30/8; Secde, 32/4; Fussilet, 41/9; Mülk, 67/3; Nebe’, 78/6, 7, 25-28; Nâziât, 79/27; Ğâşiye, 88/17-20.

⁹⁵⁰ Bkz. Sebe’, 34/9; Mü’min, 40/81; Vâkıa, 56/68, 69, 70, 71, 72; Mülk, 67/19.

⁹⁵¹ Bkz. Tâhâ, 20/128; Hac, 22/44, 46; Furkân, 25/40; Kasas, 28/78; Ankebût, 29/67; Rûm, 30/5, 9; Secde, 32/26; Sebe’, 34/45; Fâtır, 35/26, 44; Yâsîn, 36/31; Mü’min, 40/5, 21, 82; Muhammed, 47/10; Kamer, 54/16, 18, 21, 30, 51; Mülk, 67/18; Müzzemmil, 73/17, Mürselât, 77/16.

etmediler mi? Bunlara nazar etmek ve bir insan ile bunlar arasındaki bir nazarın nasıl bir câmia, nasıl bir nisbet-i hak, nasıl bir âyet-i tevhit olduğunu teemmül etmek insanlığın vecibesi değil midir? Hey’et-i âlemin ve büyük küçük her şeyin nazarlara arz ettiği ve edeceği manzara-i melekût, Allah’ın vahdaniyyetine şahit olduğuna ne şüphe? Onlar buna bir bakmadılar mı? Nazar edip düşünmediler mi ki: olabilir ki kendilerinin eceli yaklaşmıştır; başlarına kıyamet kopmak üzeredir.” açıklamasını yapmıştır⁹⁵³.

İbret alınması istenen inkarcılar, bir kez de kuşların yaratılışındaki kudret ve hikmeti algılamaya yönlendirilmektedirler. “*Göğün boşluğunda O’nun emrine boyun eğdirilmiş olan kuşlara bakmadılar mı? Onları Allah’tan başka tutan nedir?*” (Nahl, 16/79) ayetinde Allah Teâlâ, kudret ve hikmetinin mükemmel oluşunun delillerinden bir tanesini daha zikretmiştir. Kuşu uçabilecek bir biçimde; havayı da, kendisinde uçulabilecek bir biçimde yaratmasaydı bu mümkün olmazdı. Tüm bunlar inkârcıların ibret alması içindir⁹⁵⁴. Dolayısıyla, kuşların uçuşması bile kendisinde ibret alınacak yönler bulunan bir hadisedir⁹⁵⁵.

İstifham ile, ibret almaya sevk eden ayetlerden biri de Nahl sûresinde bulunmaktadır. Allah Teâlâ, azap etmekle tehdit ettiği inkârcıları nâmütenâhi kudrete sahip olduğundan haberdar etmek istemiştir. Göklerin ve yerin yaratılışını, ruh ve madde aleminin tasarrufunun kendisine ait olduğunu sıralamıştır⁹⁵⁶. “*Allah’ın yarattığı şeylere bakmıyorlar mı? Gölgeleleri (nasıl) sağdan soldan sürünerek, Allah’a secde ederek döner.*” (Nahl, 16/48) ayetinde, kendisi dışında kalan her şeyin kendi yüceliğine boyun eğdiğini bildiren Allah Teâlâ, inkârcıların ibret almaları için istifhâm üslûbu kullanmıştır⁹⁵⁷. Buradaki istifhâm-ı inkârî⁹⁵⁸ ile, sonsuz kudretinden sarf-ı nazar edenler uyarılmak istenmiştir. Bu ayette “*رأى*” fiili *ibret almak* anlamı taşır. İbret almak, bir şeye bakmak ve düşünme olmaksızın, sırf görme ile olmaz⁹⁵⁹. Ayetteki istifhâmın, ibret

⁹⁵² Ebû Hayyân, IV, 429.

⁹⁵³ Elmalılı, IV, 2344.

⁹⁵⁴ Râzî, XX, 90; Ebû Hayyân, V, 506.

⁹⁵⁵ İbnü’l-Cevzî, IV, 362.

⁹⁵⁶ Râzî, XX, 40.

⁹⁵⁷ Râzî, XX, 47.

⁹⁵⁸ Ebu’s-Suûd, V, 118.

⁹⁵⁹ Râzî, XX, 40.

almayanları kınama (tevbih) veya ibret verici bu kainat hadiseleri karşısında yine de Allah'a şirk koşanların haline taaccüb edilmesi gerektiğini ifade ettiği belirtilmiştir⁹⁶⁰.

İbret almak isteyen için göklerde ve yerde nice alâmetler vardır (Yûsuf, 12/105). Bu alâmetler, inat etmeyen, hakkı dinlemeye kulaklarını tıkamayanlara ibret olacak derecede uyarılar ve yola getirecek kadar belgeler taşımaktadır.

1.3.12. Azap

Allah'ın dinine bağlanmaktan ve ona uymaktan yüz çeviren, inanmamak için mucize ve harika talep eden inkârcılar, “هل ينظرون” şeklindeki istifhâm üslûbu ile tehdit edilmişlerdir⁹⁶¹.

Geçmiş peygamberler, kendi zamanlarındaki inkârcıları, çeşitli azapların bulunacağı günlerin gelmesi ile tehdit etmişlerdir. O inkârcılar da, onları yalanlayıp alay ederek, o azapların hemen gelmesini istemişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanındaki inkârcılar da böyle yapıyorlardı⁹⁶². Allah Teâlâ, Mekke'li inkârcılar ve aynı tutum içerisinde bulunanlara⁹⁶³, “Onlar sadece kendilerinden önce gelip geçenlerin başlarına gelen günler gibi (acı günler) bekliyorlar öyle mi?” (Yûnus, 10/102) şeklindeki beklentilerine tehdit ederek “فانتظروا” demesini peygamberine emretmiştir⁹⁶⁴.

Benzer durum, “(Azab) başınıza geldikten sonra mı inanacaksınız? Şimdi mi (inandınız)? Hani ya siz onu çabuk isteyip duruyordunuz?” (Yûnus, 10/51) ayetinde görülmektedir. Ayetteki, kınama (tevbih) ve başa vurma (takri') ifade eden istifhâm ile müşriklere, “Daha önce alay ve istihzâ yoluyla o azabı acele istediğiniz halde şu ye's halinde îmân ederek, o îmandan faydalanmayı mı umuyorsunuz” denilmek suretiyle ifade edilmiştir. Allah Teâlâ, aslında bu îmânın kendilerinden tahakkuk etmeyeceğini, bilmektedir. Fakat, O, bu üslûbu, kınama (tevbih) ve başa vurma (takri') için

⁹⁶⁰ Ebû Hayyân, V, 480.

⁹⁶¹ Ebû Hayyân, V, 474-475.

⁹⁶² Râzî, XVII, 170.

⁹⁶³ Ebu's- Suûd, IV, 178.

⁹⁶⁴ Râzî, XVII, 170; Ebû Hayyân, V, 194; Ebu's-Suûd, IV, 178; Âlûsî, XI, 195.

kullanmıştır⁹⁶⁵. İbnü'l-Cevzî (Ö. 597/1201), birinci istifhâmın kınama (tevbih), ikincisinin alay (istihzâ) ifade etmekte olduğunu ifade etmiştir⁹⁶⁶.

Azaptan kurutuluşun dünya ile irtibat kesilmeden iman etmeyle mümkün olabileceği, aksi takdirde, “*Şimdi mi? Oysa daha önce isyan etmiş, bozgunculardan olmuştun.*” (Yûnus, 10/91) ayetinde belirtildiği gibi geç kalınmış olunacağı ifade edilmiştir. Ayetteki istifhâm ile yaşamaktan ümidini kesip de, ölümü yakinen hissettiği andaki îmânın kabul edilmeyeceği (inkâr); isyan, ifsad ve benzeri kötülükler yüzünden inkarcı kişinin kınamaya maruz kalacağı ifade edilmektedir⁹⁶⁷. Ebû Hayyan (Ö. 745/1345) da, istifhâmın kınama (tevbih) ifade ettiği görüşündedir⁹⁶⁸.

1.3.13. Ahde Vefa

İnkarcıların ahde vefa göstermeyişleri de istifhâm üslûbu ile dile getirilerek tenkit edilmiştir.

“*Mescidi Haramda antlaşma yaptıklarınız dışında, müşrikler için Allah ve Resûlü yanında nasıl bir antlaşma olabilir?*” (Tevbe, 9/7) ayetindeki istifhâm inkâr ve istib’âd ifade ederek, müşriklerin ahitlerinde durmalarının söz konusu olmadığını ifade etmiştir⁹⁶⁹. Ebu Hayyân (Ö. 745/1345), ayetin inkâr ve istib’âd ile birlikte, taaccüb de ifade ettiğini belirtmiştir⁹⁷⁰. Ayette bir hazif olup, bunun takdiri, “Yapılmış olan ahdi bozmayı kalplerinde gizledikleri halde müşriklerle hala nasıl bir ahit yapılabilir? Ancak ahdi bozmayıp ona vefasızlık göstermedikleri için, Mescid-i Haram’da kendileriyle ahitleştığınız kimselerin akıbetlerini gözetiniz, onları öldürmeyiniz onlar sizin ahdinize doğrulukla muamele ettikleri sürece, siz de onlara, aynı şekilde doğrulukla muamele edin. Zira, Allah müttakileri sever. Bu sebeple, “Allah’ı sayan herkes, ahit yapmış olduğu kimselere karşı, ahdini tas tamam îfâ eder”⁹⁷¹.

⁹⁶⁵ Râzî, XVII, 109.

⁹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, IV, 29-30.

⁹⁶⁷ Ebu's-Suûd, IV, 173; Âlusî, XI, 182.

⁹⁶⁸ Ebû Hayyân, V, 166. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Bakara, 2/210; Âraf, 53; Nahl, 16/33; Sebe', 34/52.

⁹⁶⁹ Zemahşerî, II, 175-176.

⁹⁷⁰ Ebû Hayyân, V, 14.

⁹⁷¹ Razî, XV, 229.

Müşrikler, bir fırsat bulmaları halinde bütün ahitlerine rağmen ne inananları, ne Allah'ı, ne yeminlerini, ne yakınlıklarını, ne de ahid ve zimmelerini tanımazlar. Ne kadar feryat edilse yine tanımazlar. Hakka verdikleri ahde bakmaz, o zaman dilediklerini yaparlar. Yani ne ilâhî, ne beşerî hiçbir hak ve ahdi gözetmezler⁹⁷². “*Evet (Allah ve Rasûlü yanında onların) size galip gelirlerse nasıl (ahdi olabilir)?*” (Tevbe, 9/8) ayeti, müşriklerin ahidlerinde durmayacaklarını tekit etmektedir⁹⁷³. Ayetteki istifhâm, inkâr ve istib'âd ifade ederek bu durumu tekit eder⁹⁷⁴. Zemahşerî (Ö. 538/1143), istifhâmı, onların, ahitlerinde durmayacakları konusunda istib'âd olarak değerlendirir⁹⁷⁵.

1.3.14. Mucize İsteme

Müşriklerin, iman etmek için mucize istemi içinde oldukları bilinmektedir. “*Kendilerine okunan bir Kitâb'ı sana indirmiş olmamız onlara yetmiyor mu?*” (Ankebût, 29/51) ayeti ile, mucize isteyenlere, bu Kitabı Mübin'in okunmasının en büyük mucize olduğu ifade edilmiştir⁹⁷⁶. Kur'ân mucizesi, hakkı isteyen, her zaman ve her yerde sürekli kendilerine okunan Kur'ân'a teannüt etmeyenler için diğer mucizelerden müstağni kılar⁹⁷⁷.

Kendilerinden öncekilere pek çok kere mucizeler gelmiş, ama onlara inanmayanlar helâk olup gitmişlerdi. Mucize gelmiş olsa bunların hali ne olacak “*Şimdi bunlar mı inanacak*” (Enbiyâ, 21/6). Ayetteki inkâr ve istib'âd ifade eden istifhâm,⁹⁷⁸ istedikleri mucizelerin verilmesi halinde de müşriklerin yine inanmayacaklarını ifade etmektedir⁹⁷⁹.

1.3.15. Kendilerine Verilenleri Ebedi Sanma

Kendilerine biraz mühlet, imtihan boyunca mal ve çocuklar verilmesini, içinde buldukları zevk ve sefayı kalıcı sanan inkârcılara, “*Onlar öyle mi sanıyorlar ki kendilerine verdiğimiz mal ve oğulları ile onların iyiliklerine koşuyoruz.*” (Mü'minûn,

⁹⁷² Elmalılı, IV, 2465.

⁹⁷³ Ebû Hayyân, V, 15.

⁹⁷⁴ Ebu's-Suûd, IV, 46.

⁹⁷⁵ Zemahşerî, II, 176.

⁹⁷⁶ Ebû Hayyân, VII, 152; Kutup, V, 2746.

⁹⁷⁷ Zemahşerî, III, 209; Ebû Hayyân, VII, 152. (Bu ayetin Yahûdiler hakkında nazil olduğu da ifade edilmiştir. Bkz. Zemahşerî, III, 209; Ebû Hayyân, VII, 152).

⁹⁷⁸ Ebû Hayyân, VI, 277; Sâbûnî, II, 256.

⁹⁷⁹ Zemahşerî, II, 563; İbnü'l-Cevzî, V, 251.

23/55-56) ayetinde, “Hayır, bu bir imtihandır.” uyarısı yapılmıştır. Bu uyarı ayetteki istifhâm ile, inkârcıların gafletlerini, alay ve tehekküm ile ifade eden bir boyuta ulaşmıştır⁹⁸⁰.

Kendilerine verilen dünya nimetlerini kalıcı sananlara istifham üslûbu ile benzer bir uyarı da Kasas sûresinde yapılmıştır: “*Size verilen herhangi bir şey, dünya hayatının bir geçimliği ve süsüdür. Allah katında olan daha iyi ve devamlıdır. Akletmez misiniz?*” (Kasas, 28/60). Yeryüzünde, hiçbir felaket ve yokluk olmasa, hayat normal, hatta mükemmel de olsa ‘Tüm bunlar dünya hayatının süsüdür.’ Mahiyet bakımından daha hayırlı, ve devamlı olan ise Allah katında olandır. İşte, bu ikisi arasında olan farkı anlayacak bir akla ihtiyaç vardır. Ayette akli kullanma ve doğru tercih yapmaya dikkatler çekilmek istenmiş⁹⁸¹, bunu yerine getirmeyenlerin de tevbih edildiği belirtilmiştir⁹⁸².

1.4. Münâfıklara Değişik Konularda Yönelttiği Sorular

Kur’ân-ı Kerim’de, kendilerine istifhâm üslûbuyla hitabedilenler arasında münâfıklar da bulunmaktadır. İstifham ile, başta, tevbe etme, belâlar ile imtihan, Allah ve Rasülü’ne karşı tutumları, öncekilerin durumlarından ders çıkarmama, Kur’ân’ı iyice düşünmeme, inkârcıları dost edinme ve kalplerinde hastalık bulunması gibi yönlerine işaret edilmiştir. Yaptıkları bu hataların farkında oldukları, istifhamın takrir ifadesinde kendilerine ikrar ettirilmek istenmiştir. Ayrıca, taaccüb, tevbih ve takri’ gibi takriî destekleyici manaları da bünyesinde bulunduran istifham ile tenkit ve red edilmiş olmaktadır. Şimdi bazı başlıklar halinde bu konuları görelim:

1.4.1. Hz. Peygamber

Münafıklar, hem inanç hem de davranış olarak tutarsızdırlar. İnanmadıklarını gün yüzüne çıkarmama belki de bu çelişkili, tutarsız hallerinin bir sonucu olabilir. Zahirin inanıyor gibi gözükmeyle beraber, kendi aralarında Allah ve Rasülü ile alay ederek esas tavırlarını sergilemektedirler. Hz. Peygamber (s.a.s.)’e besledikleri kin ve nefretleri de

⁹⁸⁰ Kutup, IV, 2472.

⁹⁸¹ Kutup, V, 2705.

⁹⁸² Ebû Hayyân, VII, 122.

içlerini kemiren bir başka husustur. Şimdi münâfıkların, istifham ile ifade edilmiş olan bu özelliklerini görelim:

Münafıkların, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e karşı duydukları kin ve nefret malumdur. Bunu fırsat buldukları müsait ortamlarda kendi aralarında seslendirme cür'etini de kendilerinde bulur, hatta bu işi, alay noktasına bile vardırırılar. Nitekim, Rasûlullah, Tebük'e giderken, münâfıklardan bir bölük de önde gidiyor, aralarında Kur'ân ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'le alay ediyor ve 'Şu adama bakın, Şam kalelerini ve köşklerini fethetmek istiyor, bu ne kadar imkansız!' diyorlardı. Allah Teâlâ, bunu Rasûlü'ne bildirdi, o da, 'Şu bölüğü durdurunuz' buyurdu ve onlara gelerek 'Siz şöyle şöyle dediniz' dedi. Onlar da 'Ey Allah'ın Rasûlü, hayır, vallahi ne senin, ne de ashabın hakkında bir şey değil, sadece yolculuğu kısaltmak için şakalaşıyorduk, dalıp eğleniyorduk' demişlerdir⁹⁸³. Tebük gazvesi ile ilgili münâfıkların durumunu açıklayan⁹⁸⁴ *"Allah ile, O'nun âyetleriyle ve O'nun Rasûlü ile mi alay ediyorsunuz?"* (Tevbe, 9/65) ayetinde münâfıkların tevbih edilmiş oldukları ifade edilmiştir⁹⁸⁵. Halebî (Ö. 756/1355), ayetteki tevbih ile birlikte takri' olduğunu ifade eder⁹⁸⁶. Ayette böylesi bir tavır sergilediklerini ifade (takrir) edilen, münâfıkların aynı zamanda tehdit (vaid) edildikleri de belirtilmiştir⁹⁸⁷.

Hız. Peygamber (s.a.s.)'in, ister yüzüne, ister gıyabında; ister uzak, ister yakın, kalplerindeki nefret, had safhaya varan münâfıklara⁹⁸⁸, *"Başlarına kendi işlediklerinden ötürü bir musibet çattığında sana gelip: Biz, "İyilik etmek ve uzlaştırmaktan başka bir şey istemedik" diye de nasıl Allah'a yemin ederler?"* (Nisâ, 4/62) ayetindeki istifhâm ile, tehditte (vaîd) bulunulmuştur⁹⁸⁹. Onlar senden çekinip korkacakları bir suç işleyip, sonra da ister istemez, sana gelerek, 'Biz bu kabahatimizle, ancak bir hayır ve yarar kastetmiştik' deyip yalan yere Allah'a yemin ettikleri zaman, gam ve kederin doruğuna ulaştıkları zaman halleri nice olur" şeklinde uyarıda bulunulmuştur⁹⁹⁰.

⁹⁸³ Ebû Hayyân, V, 67; Ebu's-Suûd, IV, 79.

⁹⁸⁴ Râzî, XVI, 119.

⁹⁸⁵ Zemahşerî, II, 200; Ebu's-Suûd, IV, 78-80.

⁹⁸⁶ Halebî, VI, 77.

⁹⁸⁷ Ebû Hayyân, V, 67.

⁹⁸⁸ Râzî, VIII, 125.

⁹⁸⁹ Zemahşerî, I, 536; İbnü'l-Cevzî, II, 73; Ebû Hayyân, III, 293.

⁹⁹⁰ Râzî, VIII, 125.

Allah ve Rasûlü'ne karşı tavır takınan münâfiklar, “Allah'a ve peygamberine karşı koymağa kalkışanlar, ebedi kalacağı cehennem ateşi bulunduğunu bilmezler mi?” (Tevbe, 9/63) ayetindeki istifhâm ile kabul edilemez bu tutumları (inkâr) sebebiyle kınanmaktadır⁹⁹¹.

1.4.2. Kur'ân

Allah Teâlâ, münafıkları⁹⁹², “Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı?” (Nisâ, 4/82) ayetinde, Kur'ân'ı düşünmemeleri sebebiyle tenkit etmiştir. Bu tutumlarının tasvip edilmediğini de istifhâm-ı inkâr ile belirtmiştir⁹⁹³. Bu ayet, aynı zamanda, Kur'ân'ın, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in doğruluğuna delil olarak da nitelendirilmiştir⁹⁹⁴.

Aynı ibare ile ifade edilmiş olan Muhammed sûresinin 24. ayetinin, Kur'ân'ı düşünmeyen münâfiklar hakkında nâzil olduğu⁹⁹⁵ ve ayetteki istifhâmın, isyanları sebebiyle, münâfikları tehdit (vaid) ve kınama (tevbih) ifade ettiği belirtilmiştir⁹⁹⁶.

1.4.3. İnanç

Dininin temelinde, Allah inancı ve sevgisi vardır. Sevginin ve inancın yeri ise gönüldür. Gönünde şüphe olan bu değere sahip olamaz. Münafıkların en belirgin hastalıkları kalplerinde olanıdır. Onun için sağlam bir inanca sahip olamamaktadırlar. Kur'ân-ı Kerim, istifhâm üslubu ile onların bu durumunu ifade ederken aynı zamanda, onları bu özellikleri sebebiyle uyararak, gönüllerini arındırmalarına işaret ediyor:

Münafıkların en büyük sorunları, kalpleriyle ilgilidir. “Kalplerinde hastalık mı var, yoksa şüphelenmişler midir, yahut Allah'ın ve peygamberinin onlara haksızlık yapacağından mı korkmaktadırlar?” (Nûr, 24/50) ayetindeki istifhâmlar, münâfikların kalplerindeki hastalığı isbat ediyor, şüphelerini hayretle karşılamayı zorunlu kılıyor ve tüm bu tuhaf hallerini çirkin olarak nitelendiriyor⁹⁹⁷. Kalplerinde küfür bulunan

⁹⁹¹ Ebû Hayyân, V, 66.

⁹⁹² Râzî, VIII, 184-187.

⁹⁹³ Ebû Hayyân, III, 317.

⁹⁹⁴ Râzî, VIII, 184-187.

⁹⁹⁵ Zemahşerî, III, 536.

⁹⁹⁶ Ebû Hayyân, VIII, 82.

⁹⁹⁷ Kutup, IV, 2522.

münâfıklar istifhâm ile zem ve tevbih edilmişlerdir. İstifhâm lafzıyla zem daha etkili olduğu için, ayette bu üslup kullanılmıştır⁹⁹⁸.

Münafığın sağlam temeller üzere oturmuş inancı bulunmamaktadır. Râzî (Ö. 606/1209), münafığın bu halini en güzel tasvir eden ayetin, “*Yapısını, Allah’tan sakınmak ve Onun hoşnutluğuna ermek için yapan kimse mi daha hayırlıdır; yoksa, yapısını kayacak bir yar kıyasına yapıp da onunla beraber cehennem ateşine yuvarlanan kimse mi?*” (Tevbe, 9/109) ayeti olduğu şeklindeki kanaatini ifade etmektedir⁹⁹⁹. Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574), ayetteki istifhâm hemzesinin inkâr ifade ettiğini belirtirken¹⁰⁰⁰; Neseî (Ö. 710/1310) ve Suyûtî (Ö. 911/1505) istifhâmın, takrir ifade ettiği görüşünü taşımaktadırlar¹⁰⁰¹. Ayetin mânâsı: “Dinin temelini, çok muhkem ve kuvvetli bir esasa, - ki bu esas da Allah’ın takvası ve O’nun rızası olan hak esastır- bina eden mi daha hayırlıdır; yoksa dinini temellerin en zayıfı ve en az kalıcı olan batıl ve nifak esası üzerine bina eden mi daha hayırlıdır? şeklinde olur¹⁰⁰². Netice olarak: Bu iki binadan birini yapan, bu binası ile Allah’ın takvasını ve O’nun rızasını; diğeri ise, masiyet ve küfrü kasetmiştir. Binaenaleyh, ilk yapının daha kıymetli ve bekası gerekli olan, ikincisinin ise, âdî ve yıkılması gerekli olan bir bina olduğu ifade edilmiş olur.

Bu binayı Allah rızası için, O’nun ikabından korunmak ve mükâfatını kazanmak maksadıyla yapanın binası; Allah’ı inkâr etmeye ve kullarına zarar vermeye sebep olsun diye yapanın binasından daha üstün ve mükemmel olur¹⁰⁰³.

1.4.4. Üstünlük Anlayışı

Münafığın dost edinmede tesirinde kaldığı unsur ve değer, inkâr ve nifâk olduğu için, dost seçmedeki tercihleri de bu yönde olacaktır. Bu nedenle üstünlük aradıklarında ölçüleri de inkâr ve nifâk olacaktır.

“*Onlar, inananları bırakıp da kâfirleri dost edinirler; onların tarafında bir şeref ve kudret mi arıyorlar?*” (Nisâ, 4/139). Râzî (Ö. 606/1209), ayetteki “*onlar*” kelimesinden kastedilenin münâfıklar, “*kafirler*” kelimesinden kastedilenin Yahûdîler olduğu

⁹⁹⁸ İbnü’l-Cevzî, V, 392; Ebû Hayyân, VI, 429.

⁹⁹⁹ Râzî, XVI, 197.

¹⁰⁰⁰ Ebu’s-Suûd, IV, 103.

¹⁰⁰¹ Neseî, II, 146; Suyûtî, *Celâleyn*, I, 168.

¹⁰⁰² Zemahşerî, II, 215.

konusunda müfessirlerin ittifakı olduğundan bahseder¹⁰⁰⁴. Münâfıklardan bazıları, “Hz. Muhammed’in işi tamamlanmaz, o halde Yahûdîleri dost edinelim.” diyerek¹⁰⁰⁵, güç ve kuvveti Yahûdîlerle birleşmekte arıyorlardı¹⁰⁰⁶. Halebi (Ö. 756/1355), “Siz, izzeti bunların yanında mı arıyorsunuz? Halbuki onlar Allah’ın düşmanlarıdır. İzzet, Allah’ın, Rasûlü’nün, mü’minlerin ve dostlarının olduğu halde bu Yahûdîlerden nasıl güç ve fayda talebedebilirsiniz?” şeklindeki ifadesi ile, üstünlüğü yanlış yerde aramaları sebebiyle bu beklentilerinin gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir¹⁰⁰⁷. İstifhâm üslubu ile, üstünlük ve şerefın inkarcılarla birlikte olmadığına dikkatler çekilmiş olmaktadır¹⁰⁰⁸.

1.4.5. Sır ve Gizli Konuşma

Allah Teâlâ, münâfıkların, gizlemeye çalıştıkları nifâklarını, vaadlerinde durmama konusundaki azimlerini ve yaptıkları gizli toplantıları bilmektedir¹⁰⁰⁹. “İkiyüzlüler, Allah’ın onların sırlarını ve gizli toplantılarını bildiğini, Allah’ın görünmeyenleri bilen olduğunu bilmiyorlar mıydı?” (Tevbe, 9/78) ayetinde bu durum ifade edilmiştir. Elmalılı (Ö. 1361/1942), bu ayeti, “Bunu bilmediler mi ki, Allah’a karşı o haltlara cüret ettiler.” şeklinde değerlendirmiştir¹⁰¹⁰. Ebû Hayyân (Ö. 745/1345), istifhâmın, münâfıkları, tevbih ve takri’ ifade etmek sûretiyle kınayıp, yüzlerine vurmak sûretiyle azarladığını ifade etmektedir¹⁰¹¹. Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574) ise, ayetteki istifhâm’ın, inkâr, tevbih ve tehdit ifade etmekte olduğunu belirtmiştir¹⁰¹².

1.4.6. Tevbe ve Sadaka

Münafık, genel anlamıyla cimri olup; Allah yolunda yapılacak infakta elini sıkı tutar, infakta bulunurken, eli titrer¹⁰¹³. “Allah’ın, kullarının tevbesini kabul ettiğini, sadakalar aldığını, Allah’ın tevbeleri kabul ve merhamet eden olduğunu bilmiyorlar mı?” (Tevbe, 9/104) ayeti, “Tevbe etmeyenleri tevbe etmeye; bütün asileri de itaate teşvik

¹⁰⁰³ Râzî, XVI, 197.

¹⁰⁰⁴ Râzî, VIII, 371.

¹⁰⁰⁵ Ebû Hayyân, III, 389; Ebu’s-Suûd, II, 244.

¹⁰⁰⁶ Râzî, VIII, 372.

¹⁰⁰⁷ Halebî, I, 443.

¹⁰⁰⁸ Ebû Hayyân, III, 389.

¹⁰⁰⁹ Zemahşerî, II, 204.

¹⁰¹⁰ Elmalılı, IV, 2593.

¹⁰¹¹ Ebû Hayyân, V, 75.

¹⁰¹² Ebu’s-Suûd, IV, 86.

¹⁰¹³ Kılıç, Sadık, *Kur’ân’a Göre Nifak*, Furkan Yayınları, İstanbul, 1982, s. 84.

etmektedir”¹⁰¹⁴. Ayetteki istifhâm takrir ifade ederek: “Onlar bunu pekala bildiler.” anlamına gelmektedir¹⁰¹⁵.

1.4.7. İbret Alma

Münâfıklar, gerek zamanın kendilerine getirdiği musîbetlerden gerek öncekilerin başlarına gelen musibetlerden ibret de almazlar.

Münâfıkların, başlarına gelen musibetlerden ibret almayışları, Tevbe sûresinde, istifham ile ifade edilmiştir: “*Onlar, yılda bir iki defa belaya uğratılıp imtihana çekildiklerini görmüyorlar mı?*” (Tevbe, 9/126) ayetinin, her yıl bir, iki defa hastalıklara mübtela edilen ve bu hastalıklardan ibret almayan münâfiklardan bahsettiği belirtilmiştir¹⁰¹⁶. Ayetteki istifhâm hemzesi, atıf vavı üzerine gelmiş bir istifhâm edatıdır. Binaenaleyh, münâfıklarla ilgili olan bu ayet, kendilerine istifhâm üslûbunda yapılmış bir tenbihtir. Üstelik, bu tenbih, haklarında ibret almayı gerektiren şeylerden ders almamaları sebebiyle münâfiklara bir takri’ de içermektedir.¹⁰¹⁷ Ebu’s-Suûd (Ö. 982/1574) ve Elmalılı (Ö.1361/1942), istifhâmın inkâr ifade ederek ‘Bakıp görmezler mi?’ üslubunda, kınama (tevbih) anlamı bulunduğunu belirtmiştir¹⁰¹⁸.

Münâfıkların, öncekilerin başlarına gelenlerden ibret almamaları da Tevbe sûresinde ve yine istifham ile ifade edilmiştir: “*Kendilerinden önce olan Nûh, Âd, Semûd milletlerinin, İbrâhîm milletinin, Medyen ve altüst olmuş şehirler halkının haberleri onlara gelmedi mi?*” (Tevbe, 9/70) ayeti ile ifade edilmiştir. Bahsi geçen kavimlerin, felâket haberlerinin kendilerine ulaştığı konusu, istifhamdaki takrir anlamıyla ifade edilmiştir¹⁰¹⁹. Böylelikle, münâfiklara, geçmiş milletlerin haberleri hatırlatılmak sûretiyle, onların akibetlerine düçâr olmamaları konusunda uyarı da yapılmış olmaktadır¹⁰²⁰.

¹⁰¹⁴ Râzî, XVI, 184.

¹⁰¹⁵ Râzî, XVI, 184, Suyûtî, *Celâleyn*, I, 167.

¹⁰¹⁶ İbnü’l-Cevzî, III, 391; Râzî, XVI, 233.

¹⁰¹⁷ Râzî, XVI, 232-233.

¹⁰¹⁸ Ebu’s-Suûd, IV, 113; Elmalılı, IV, 2651.

¹⁰¹⁹ Râzî, XVI, 130; Ebu’s-Suûd, IV, 82.

¹⁰²⁰ Ebû Hayyân, V, 70; Ebu’s-Suûd, IV, 82.

1.4.8. Gücsüzlüklerini İdrak Edememe

Münâfıklar, gerçek güçlerini ve cehaletlerini idrak edememektedirler: *“Allah canlarını alsın, nasıl da aldatılıp döndürülüyorlar.”* (Münafikun, 63/4) ayeti haktan, yüz çevirip, dönmeleri sebebiyle cehâletlerine ve sapıklıklarına taaccüb ifade ederek bu durumu ifade eder¹⁰²¹.

“De ki: “Allah size bir kötülük dilese veya bir rahmet istese, O’na karşı kim sizi koruyabilir?” (Ahzâb, 33/17) ayetindeki istifhâm nefy ifade ederek¹⁰²², ahitlerini bozan, tehlikeden kurtuluş ve korkudan eman arayanların kaderlerini değiştiremeyeceğini ifade ederken; onların bu düşüncelerini tashih etmek istiyor¹⁰²³.

1.5. Meleklerle Yönelttiği Sorular

İslâm düşüncesinde gayb âleminin bir unsuru olarak Allah’ın bir takım kulları olduğu ve bunların da adının melekler olduğunu ifade eden hususlar vardır. Kur’ân-ı Kerim bizim düşünce sistemimize kâfi gelecek tarzda ve onlara karşı hareketlerimizi tanzim edecek miktarda meleklerin sıfatlarına dair bilgiler vermiştir. Fakat, onlar hakkında, yanlış inanç taşıyanlar olduğunu da ifade etmiştir. Nitekim, Araplar, meleklerin Allah’ın kızları olduğuna inanıyor ve Allah katında kendilerine şefaathçi olsunlar diye Allah’a ortak koşuyorlardı. Oysa ki onların tanrı edinilmesinin ve Allah’a ortak koşulmasının, insanlara fayda ve zarar vermeleri mümkün değildir. Allah Teâlâ, meleklerin kendilerine tapanlardan beri olduklarını, kıyamet gününde onlardan yüz çevireceklerini ifade etmek amacıyla meleklerle birtakım sorular yöneltmiş ve onlardan cevaplar almak sûretiyle bu yanlış kabûl kendilerine de anlatmak yoluna gitmiştir. Meleklerle sorulan bu sorular ile inkârcıların melekler hakkındaki inançlarının batıl oluşunu ortaya koymuştur.

Netice olarak melekler de Allah’ın kullarından birer kuldurlar. Allah’ın emrine itaat ederek, mutlak şekilde ubûdiyet vazifelerini îfâ ederler. Bu durumu, istifhâm üslubu ile ifade edilmiş örneklerde görelim:

¹⁰²¹ Zemahşerî, IV, 110; Ebû Hayyân, VIII, 269; Elmalılı, VI, 5002.

¹⁰²² Ebû Hayyân, VII, 213-214.

¹⁰²³ Kutup, V, 2839.

“Şu kullarımı siz mi saptırdınız, yoksa doğru yoldan sapanlar kendileri mi?” (Furkân, 25/17) “ Onlar da derler ki seni tenzih ederiz. Seni bırakıp da başka dostlar edinmemiz bize yakışmaz.” (Furkân, 25/18).

“Bunlar size mi ibadet ediyorlardı?” (Sebe’, 34/40), “Onlar da şöyle derler: Seni tenzih ederiz. Bizim velimiz, onlar değil sensin. Hayır, onlar cinlere ibadet ediyorlardı.” (Sebe’, 34/41). Ayette, inkârcıların, Allah’ı unutarak, bir kenara bırakarak, ibadet ettikleri ve bu durumun açığa çıkarılması için meleklerle yüzleştirilmeleri söz konusudur. Allah’ı bırakıp, meleklerle tapmış, azabı inkâr etmiş müşrikler, “O gün ne zaman gelecek?” diye acelecilikte bulunmuşlardır. Melekler ise, müşriklerin bu iddiaları karşısında Allah’ı tenzih ve tesbih edip, kendilerine tapılması yolundaki sözlerden ötürü Allah’a sığınmışlardır¹⁰²⁴.

2. DEĞERLENDİRME

Allah tarafından, istifhâm üslûbuyla, mü’minlere, Ehl-i Kitab’a, müşriklere ve münâfiklara yöneltilen sorular, îcâzkâr bir anlatım tarzıdır. Çeşitli ifade tarzlarıyla kendilerine verilen mesajı idrak edemeyenlere, bir kez de bu üslup ile ulaşılmaya çalışılmıştır. İstifhâm üslûbu, hem mantığa hem vicdanlara aynı anda hitabederek; ifadeyi daha etkili kılmaktadır.

Allah Teâlâ’nın, bu üslup ile mü’minlere yönelttiği sorular, çoğunlukla iyiliklere teşvik etmek için olmuştur. Yönelttiği bazı sorular ile de günlük hayattaki muâmelelerine, onlardaki eksik ve yanlış taraflara ve bunların giderilip, düzeltilmesine dikkat çekmiştir.

Ehl-i Kitap, kendilerine yöneltilen bu soru kalıplarının ifade ettiği îcâzkâr anlatım ile kınanmış (tevbih), tutumlarının kabul edilemez olduğu (istifhâm-ı inkârî), şaşılacak halde oldukları (taaccüb) belirtilmiştir. Kendilerine yöneltilen soruların daha çok peygamberlere îmân konusunda yoğunlaşmış olması, onların bu konudaki eksik yönlerini ifade ile, onları, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e îmâna davet etmektedir. Özellikle bu konunun ağırlıklı işlenmesi onları, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e îmâna yönlendirmek olarak algılanabilir. Çünkü, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e îmân, İslâm’ın tüm tezahürlerine îmân etmenin aslını teşkil eder. Allah’ın daha önceden kendilerine bildirdiği gerçekleri

¹⁰²⁴ Kutup, V, 2911.

gizlememeleri, gerçekleri bile bile inkâr etmemeleri ve inkâr edenlerin ilki olmamaları, kendilerinden beklenen hususlar arasında zikredilebilir. Allah Teâlâ, Yahûdilerden kat’i söz aldığı, onların bu sözü bozup, ilâhî ahidleri geriye ittiklerini, sapıklığa dalıp peygamberleri tekzip ettiklerini ve kendi arzularına esir olmayan o mübarek peygamberleri öldürdüklerini, ilâhî kanuna muhalefet edip, batıl yollara saptıklarını, ellerinde bulunan ilâhî hükümleri tahrif ettiklerini, bu yolla daha etkili bir tarzda ifade ederken; aynı zamanda inananları onlar hakkında ikaz etmiştir. Ehl-i Kitab’a yöneltilen soruların Hıristiyanlardan çok Yahûdilere yöneltilmesi ayrıca dikkat çekici ve *“İnananlara en şiddetli düşman olarak, insanlardan Yahûdileri ve Allah'e eş koşanları bulursun. Onlardan, inananlara sevgice en yakın "Biz Hristiyanız" diyenleri bulursun.”* (Mâide, 5/82) ayetine mutabık bir görünüm arz etmektedir.

Allah Teâlâ, istifham üslubu ile en çok soruyu müşriklere yönelmiştir. Bu soruların genellikle, tevbih ve takri’ ifade ettiği tesbit edilmiştir. Müşriklere yöneltilen bu soruların daha çok, Rububiyet, putlar ve ibret almamak konularında yoğunlaştığı görülmüştür. Bu sebeple, bu sorulardan maksadın yanlış ve bozuk itikatlarının düzeltilmesine yönelik olduğu ifade edilebilir. Özellikle, müşriklerin, putlara tapmaları, bunu da Allah’a yakınlık için yaptıkları şeklindeki bahaneleri, istifhâm’ın çeşitli ifadeleri ile yüzlerine vurulmak sûretiyle azarlanmalarına sebep olmuştur.

Münâfiklarla ilgili istifhâm ayetleri ise, onların, düzeltmeleri gereken yönlerine dikkatleri çekmektedir. Onlar kendilerine yöneltilen tevbih ve takri’ anlamı taşıyan istifhâmlar ile siğaya çekilmektedirler. Allah Teâlâ’nın, gizliyi ve açığı bildiği, dolayısıyla O’ndan hiçbir şeyi gizleyemeyecekleri, Allah’ın sıfatlarını iyi tanımadıkları için bu durumlara düştükleri ifade edilmiş olmaktadır. Üstelik, kendilerine, “Bilmiyorlar mı? Görmediler mi?” şeklinde takrir ifade eden istifhâmlardaki gaib siğasıyla yöneltilen hitaplar onların, bilerek yaptıkları hatalarının kendilerinden yüz çevirme sebebi olduğunu da ifade etmektedir. *أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ* (Tevbe, 9/104) ayetinin *أَلَمْ يَعْلَمُوا* şeklinde gaib siğasıyla okunduğunda münafıklara, *الم تعلموا* şeklinde muhatap siğasıyla okunduğunda müminlere hitap olarak değerlendirilmesi; *أُولَٰئِكَ يَرْوُونَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَّرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذَكَّرُونَ* (Tevbe, 9/126) ayetinin, *“أُولَٰئِكَ يَرْوُونَ”* şeklinde gaib siğası ile okuyan kıraatin, münafıklara; *“أولا*

Kur’ân-ı Kerim’de, peygamberlerin imân çağrıları istifhâm üslubu ile de ifade edilmiştir. Peygamberler, yönelttikleri çok sayıda soru ile kavimlerini tevhide çağırırken; kavimlerinde bulunan yanlış inanç ve fiilleri tashih için bu üsluba çokça müracaat etmişlerdir. Peygamberlerin mesajı etkili kılmak için farklı konularda yönelttikleri soruları görelim:

3.1.1.1 Tevhid

Peygamberlerin, tevhid çağrıları, istifhâm üslubunda, Yaraticının varlığını kabul etme, O’na imân ve itaat etmeyi telkin etmektedir. Bu konuları görelim:

Yaraticının Varlığını Kabul Etme Çağrısı

Bütün peygamberlerin ve peygamberlik müessesesinin, *Yaraticının varlığını kabul etme, O’na şirk koşmama* konusunda hedef birliği söz konusudur. Peygamberler, değişik zamanlarda ve yerlerde gelmiş olmalarına; davranış şekillerinin farklı olmasına rağmen; yapmış oldukları davet hep aynı olmuştur. Hepsi de cahiliyet ve şirk erbabına karşı aynı tavrı takınmışlardır.

Peygamberler, gönderildikleri toplumları, Allah’ın varlığına ve birliğine imâna çağırılmış, hiçbir benzeri bulunmayan tek Tanrı’yı kabule davet etmişlerdir. İnsan fitratına hitap eden ve kainat sayfalarına serpiştirilmiş sayılamayacak kadar çok delilleri bulunan, bu apaçık gerçekten şüphe etmek ve endişeye kapılmak çok çirkin ve çok kötü bir tutum olarak kabul edilmiştir. Peygamberler de bu çirkinliğe, şüpheyeye ve endişeyeye hoş bakmamışlar; “*Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe olabilir mi?*” (İbrâhim, 14/10) şeklindeki sözlerinde bu durumu sergilemişlerdir. Bu ifadeyle: “Allah’tan şüphe mi ediyorsunuz? Baksanıza gökler ve yerler O’nun varlığını açıkça haykırıyorlar. O’nun varlığına ve birliğine gökler ve yerler son derece açık ve müthiş iki delildir.” diyerek, gönderildikleri toplumları içine düştükleri hataları kendilerine göstermek istemişlerdir. Aslında, sadece ayette ifade edilen hususlara işaret etmek bile onların bu şüphelerinin yersizliğinin anlaşılması için kâfidir. Eğer isterlerse bu gerçeği görenler hemen doğru yola gelebilirler. Bu yüzden, peygamberleri bu delili sunmayı yeterli görmüşlerdir¹⁰²⁶.

¹⁰²⁶ Kutup, IV, 2090.

Gerçekte, zaten ayetteki istifhâm, nefy için olup; gökleri ve yeri yaratan Allah'ın varlığı ve birliği hakkında hiçbir şüphe olmadığını ifade etmektedir¹⁰²⁷. Zemahşerî (Ö. 538/1143)¹⁰²⁸, Kurtubî (Ö. 671/1272)¹⁰²⁹, Neseî (Ö. 710/1310)¹⁰³⁰ ve Suyûtî (Ö. 911/1505)¹⁰³¹, Âlûsî (Ö. 1270/1854)¹⁰³², buradaki istifhâmı, istifhâm-ı inkârî olarak değerlendirmektedir. Gerek istifhamın inkar, gerek nefy ifade ettiği şeklindeki iki yaklaşımda da Allah Teâlâ'nın birliği konusunda şüphe olmadığı ifade edilmiş olmakta ve böylelikle Yaraticının varlığını kabul etmeye dikkat çekmek bakımından etkili bir üslup kullanılmış olmaktadır¹⁰³³.

Allah'a İmân Çağrısı

Hiçbir peygamber, putperestlik yapanları tasvip etmemiş, hepsi de gönderildikleri toplumları tevhide çağırmıştır¹⁰³⁴. Kur'ân-ı Kerim'de, Mûsâ¹⁰³⁵, Nuh¹⁰³⁶, Hûd¹⁰³⁷, İlyas¹⁰³⁸, Şuayb¹⁰³⁹, Salih¹⁰⁴⁰ ve Lût (a.s.)'un¹⁰⁴¹ kavimlerini îmâna çağrısında istifhâm üslûbunun tercih etmiş olduğu görülmektedir.

Bu üslup ile Allah'a îmâna çağrıyla, tevhid mücadelesinde âdetta sembolleşmiş olan Hz. İbrahim (a.s.) örneğinde görelim:

İbrahim (a.s.), Allah'a îmâna çağırırken istifhâm üslubunun etkili anlatımına müracaat ederek, putlara tapmanın hiçbir faydası bulunmadığını dile getirmiş, onlara yönelttiği sorularla, tapılanın bayalığını, tapanın da akılsızlığını ortaya koymak sûretiyle,

¹⁰²⁷ Beğavî, IV, 35; İbnü'l-Enbârî, II, 341.

¹⁰²⁸ Zemahşerî, II, 369.

¹⁰²⁹ Kurtubî, IX, 346.

¹⁰³⁰ Neseî, II, 256.

¹⁰³¹ Suyûtî, *Celâleyn*, I, 207.

¹⁰³² Âlûsî, XIII, 194-195.

¹⁰³³ Râzî, XIX, 91.

¹⁰³⁴ Kutup, V, 2998.

¹⁰³⁵ Bkz. Bakara, 2/61; A'râf, 7/140, 150; Yûnus, 10/77; Saf, 61/5.

¹⁰³⁶ Bkz. Hûd, 11/28, 30; Mü'minûn, 23/23; Şuarâ, 26/106.

¹⁰³⁷ Bkz. A'râf, 7/65, 71; Hûd, 11/51; Mü'minûn, 23/32; Şuarâ, 26/124.

¹⁰³⁸ Bkz. Saffât, 37/124-126.

¹⁰³⁹ Bkz. Hûd, 11/88, 92; Şuarâ, 26/177.

¹⁰⁴⁰ Bkz. Hûd, 11/63; Şuarâ, 26/142, 146-148.

¹⁰⁴¹ Bkz. Şuarâ, 26/161; Saffât, 37/138.

kavminin, hiç de layık olmayan putlara kulluk ettiklerini göstermek istemiştir¹⁰⁴². Birkaç örnek ile bu durumu görelim:

Allah Teâlâ, kavminin Hz. İbrahim (a.s.) ile tevhid hususunda mücadele ve münakaşa ettiklerini, “*Kavmi onunla tartışmaya girişti. (O onlara) dedi ki: "Beni doğru yola eriştirmişken, benimle Allah hakkında mı tartışıyorsunuz?*” (En’âm, 6/80) ayetinde haber vermiştir. “Kendisinden başka tanrı olmadığı, bana basiret verip gerçeğe ilettiği ve benim kendisi hakkında hüccetlere sahip olduğum halde benimle Allah hakkında mı mücadele ediyorsunuz.” diyerek, kavminin bozuk sözlerine, batıl şüphelerine iltifat etmeyeceğini ifade etmiştir¹⁰⁴³.

Kavminin yanlış itikadına tepki gösteren İbrahim (a.s.), bu grup içerisinde yer alan babasına da aynı tutumunu yansıtmıştır. Babasının da, kavminin de putlara tapınmalarını çirkin bulmuş ve onları kötölemiştir: “*Babasına ve milletine: "Bu tapınıp durduğunuz heykeller nedir?" demişti.*” (Enbiyâ, 21/52). Onlar da: “*Babalarımızı bunlara tapar bulduk*” (Enbiyâ, 21/53) diyerek, akıl ve ruhların donuklaşp, taklit kalıpları ve ölü gelenekler içinde hareketsiz kaldığını gösteren bir cevap vermişlerdir. Bu cevap, fikren ve ruhen muattal olmuş, hurafe ve geleneklerin tesiri altında ezilmiş kimselerin vereceği cevaptan başka bir şey değildir¹⁰⁴⁴.

Hz. İbrahim (a.s.), kalabalık putperst kavmine karşı yalnız, tek başına, fakat hedefi belli bir insandır. İmân ettiği Allah’ı düşünüşü, anlayışı açık ve gerçeğe uygundur. Akîdesi bellidir. Bu gerçeği nefsinde bilmekte ve düşüncesi bozuk küfür grubun yüzüne karşı haykırmaktadır¹⁰⁴⁵: “*(Elinizle) yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?*” dedi.” (Saffât, 37/95).

Allah’tan Başkasına İbadet Edilmemesi

Müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Rabb’ine ibâdet etmeğe mukâbil, kendisinin de onların tanrılarına tapması yolunda davette bulunmuşlardır. Bu davetleri son derece gariptir. Çünkü, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Rabbi olan Allah, herşeyin yaratıcı, göklerin

¹⁰⁴² Bkz. En’âm, 6/74; Meryem, 19/42; Enbiyâ, 21/66, 67; Şuarâ, 26/70, 72, 73, 75; Saffât, 37/85-87, 91-92.

¹⁰⁴³ İbn Kesir, II, 157.

¹⁰⁴⁴ Kutup, IV, 2385.

¹⁰⁴⁵ Kutup, V, 2993.

ve yerin işlerinde ortaksız olarak tasarruf sahibiyken, O'nunla birlikte başkasına nasıl ibadet edilebilir. Bu sebeple, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, hak Tanrı'ya ibadet etmelerine karşılık, kendisinin de onların batıl tanrılarına tapma yolundaki tekliflerini şiddetle kınaması emrolunmuştur¹⁰⁴⁶.

Allah Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e ve onu tasdik edip ona tabi olanlara, sadece Allah'a ibadet etmelerini, “*De ki, Allah'tan başkasına mı ibadet etmemi mi bana emrediyorsunuz ey cahiller?*” (Zümer, 39/64) ayetinde istemiştir¹⁰⁴⁷. Ayette, koyu bir cehâlet neticesi olan akılsızca teklif karşısında akl-ı selimin açıkça red ve kınaması vardır¹⁰⁴⁸.

Buraya kadar verilen örnekler tüm peygamberlerin tevhid çağrısında ortak olan yönlerini ortaya koyarken; istifhamın etkili anlatımı ile bu çağrıdaki küçümsenemez yeri ve rolünü de gözler önüne sermiş olmaktadır.

3.1.1.2. İmân

Beşeriyet, bütünüyle bu yeryüzündeki sayısız canlı türlerinden sadece bir tür, millet ise yeryüzündeki insan cinsinin birliklerinden yalnızca bir birliktir. Bir milletin bir nesli ise, büyük bir kitabın yalnızca bir sayfasıdır.

Durum böyle olduğu halde, yine de insan gururlanır, böbürlenir ve kendisini bir şey sanır. Nihayet inkâr ve tekebbürü ile kendi yaratıcısına dil uzatacak kadar kendini bilmez bir hal alır. Halbuki o, basit mi, çok basit, zayıf mı, çok zayıf, eksik mi, çok eksiktir. Ancak Allah'a bağlanır, O'nun gücünden güç alır, doğru yolu bulursa, işte o zaman Allah'ın terazisinde bir değer kazanır. Yoksa, insanoğlu değil tek bir ferdiyle, bütün cinsiyle birlikte teraziye konulacak olsa bu terazinin içerisinde hiçbir ağırlık, ifade edemez¹⁰⁴⁹.

Furkân sûresinde imânın değerini ifade de istifham üslûbunun kullanımı dikkat çekicidir: “*De ki: “Duanız olmadıktan sonra Rabb'im size ne yapsın?”* Furkan, 25/77). Allah'a yalvarıp, yakaran inanmışlar grubu olmasa bütün beşeriyetin ne değeri olurdu

¹⁰⁴⁶ Kutup, V, 3060-3061.

¹⁰⁴⁷ İbn Kesir, IV, 67.

¹⁰⁴⁸ Kutup, V, 3061.

¹⁰⁴⁹ Kutup, V, 2581-2582.

ki... Rahman'ın kulları gibi yalvaran insanlardan dolayı beşeriyet değer kazanmaktadır. Allah Teâlâ, bu ayette; “Şayet îmânınız olmasaydı, Rabb'im size değer verir miydi?” mesajını verirken; Kendisi'nin, inkârcıların îmân etmesine ihtiyacı olmadığını, öyle olsaydı inananlara îmânı sevdirdiği gibi onlara da îmânı sevdirebileceğini îmâ etmektedir¹⁰⁵⁰.

3.1.1.3. Nübüvvet

Allah Teâlâ, Rasûlü'nün, getirdiğinin gerçek olmadığını, bunları kendiliğinden uydurduğunu veya ona bunları bir cinnînin getirdiğini iddia eden müşriklere hitap etmekte, elçisini onların sözlerinden ve iftiralarından tenzih etmektedir. Onlara da, “Hz. Muhammed'in getirdikleri ancak Allah katındandır. Onun indirmesi ve vahyidir. Onu şeytan değil şerefli, emin ve büyük bir melek indirmiştir.” şeklinde uyarıda bulunarak¹⁰⁵¹, “Şeytanların kime ineyeceğini size haber vereyim mi?” (Şuarâ, 221) demiştir. Şeytanlık, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e değil, şeytanlardan ilham aldıklarını söyleyen kahinlere yaraşır¹⁰⁵². Böylelikle, nübüvvet hâle getirecek bu iftiraları da bertaraf edilmiş olmaktadır.

En'âm sûresinde de: “Allah, size Kitab'ı açıklanmış olarak indirmişken ben O'ndan başka bir hakem mi arayayım?” (En'âm, 6/114) ayetindeki istifhâm inkâr içindir¹⁰⁵³. Allah tek bir mucize olan Kur'ân'ı zikredip ortaya koyunca, nübüvvetin doğru ve sahih olduğuna hükmetmiş olur ki zaten onun hükmünün fevkine çıkacak başka bir hüküm de yoktur. Bu soru, red mahiyetinde olup, Rasûlullah'ın dilinden îrâd edilmektedir. Doğrudan doğruya herhangi bir konuda Allah'tan başkasını hakem seçmeyi inkâr ifade eden, Allah'tan başkasını hakem tanımayı kabul etmeyen bir sorudur bu. Bu istinkârî soru, Allah'tan başkasının, hükmünü aramanın çok garip bir şey olduğunu açıklamaktadır¹⁰⁵⁴. Böylesi mu'ciz bir kelâmın, o peygamberin elinden zuhur etmesi, Allah Teâlâ'nın, bu nübüvvet şahitlik ettiğinin delilidir. Bu ifade, “İ'câz noktasına varan, mükemmel ve mufassal olan Kitab'ı Peygamber'e has kılmış olduğu için,

¹⁰⁵⁰ İbn Kesir, III, 343.

¹⁰⁵¹ İbn Kesir, III, 365.

¹⁰⁵² Kutup, V, 2619.

¹⁰⁵³ Bikâî, VII, 235.

¹⁰⁵⁴ Kutup, III, 1194.

Cenab-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in nübüvvetinin doğruluğuna hükmetmiş olduğunu" gösterir¹⁰⁵⁵.

3.1.1.4. Davetçiye Yardım Etme

Her akîde ve davet sahibinin, başarıya ulaşabilmesi için şüphesiz yardımcılara ihtiyacı vardır. Bu yardımcıları davayı gerçekleştirme ve zafere ulaştırmayı sağlarlar. Aynı zamanda davayı muhafaza ve müdaafa eder, bizzat hayatlarına tatbik eder, kendilerinden sonraki nesillere de tebliğ ederler. Kur'ân-ı Kerim, tarihte, bunun benzerleri olduğunu aktarıırken, bu yardımcılarından olarak görülen Hz. İsa (a.s.)'nin havarilerini de zikreder.

Havariler, Hz. İsa (a.s.)'nin öğrencileridir. Onların on iki kişi olduklarından bahsedilmiş olup; her şeyi bırakıp sadece Hz. İsa (a.s.)'yi dinledikleri haber verilmiştir. Onlar, Hz. İsa (a.s.)'nin göğe çekilmesinden sonra, onun vasiyetlerini muhafaza edip; öğretilerini yaymaya çalışmışlardır¹⁰⁵⁶.

Hz. İsa (a.s.), İsrailoğullarının inkâr ve sapıklılık üzere kalmaya niyet ve azmettiklerini görünce: *"Allah'a gitmek için kimler bana yardımcı olacak?"* (Al-i İmrân, 3/52) diyerek, Allah yoluna davet etmede yardımcıları istemekte olduğunu bir soru ile ifade etmiş, kendisine tabi olan, saf, seçkin inananlar: *"Allah'ın dininin yardımcıları biziz."* (Al-i İmrân, 3/52) diyerek cevap vermişlerdir¹⁰⁵⁷.

Hz. İsa (a.s.)'nin, yardım talebi, kendisine yönelebilecek kötülüğü savuşturma maksatlı olup, gerektiğinde de Yahûdîlerle savaş daveti olarak değerlendirilmiştir¹⁰⁵⁸.

Aynı davet Saf sûresinde tekrar edilmektedir: *"Meryem oğlu İsa, Havarilere: "Allah'a giden yolda yardımcıları kimlerdir?" deyince, Havariler: "Allah'ın dininin yardımcıları biziz" demişlerdi."* (Saf, 61/14) ayetinde Allah Teâlâ, inanan kullarına, her hallerinde, sözlerinde ve fiillerinde dininin yardımcıları olmalarını emretmiş; havarilerin

¹⁰⁵⁵ Râzî, XIII, 159.

¹⁰⁵⁶ Kutup, V, 3560.

¹⁰⁵⁷ İbn Kesir, I, 373; Sâbûnî, I, 205.

¹⁰⁵⁸ Râzî, VIII, 65-66.

Hz. İsa (a.s.)'ya icabet ettikleri gibi, inananların da Allah ve Rasûlü'nün çağrısına icabet etmelerini emretmiş olmaktadır¹⁰⁵⁹.

Hz. İsa (a.s.)'nın dilinden yapılmış olan, Allah'ın dininin yardımcıları olma çağrısı, inanan her insan için ve her zaman geçerliliğini devam ettirecek evrensel bir çağrıdır. Bu uğurda karşılaşılabilecek sıkıntılara sabır ve tevekkül de zorunludur:

Davetin Sıkıntılarına Sabır ve Tevekkül

İnananlar, gerçek anlamda yalnız Allah'a tevekkül ederler. Kalpleri Allah'tan başkasına yönelmez ve ancak O'na iltica ederler. Bu uğurda karşılaşılabilecek davetin sıkıntılarında da sabır gösterirler.

Allah yolunda olan, kendisine yolunu gösterenin Allah olduğunu bilen bir kalp, Allah'a bağlı bir kalp olup herşeyde Allah'ın Kahrî isminin tezahürünü ve hükümlerini göz ardı etmez. Bu şuur ile hak yolda yürürken, tereddüt etmez. Yoluna ne kadar engeller dikilirse dikilsin, putların ve putperestlerin gücü ne kadar çok olursa olsun, bunlara aldırılmaz. O, seçtiği ve hak bildiği yolda azimle yürür. Böylesi Allah'ın elçilerinin, putperestlerden gelen tehditlere aldırış etmeyip, Allah yolunda yürümeleri, O'na azimle ve sebatla tevekkül etmeleri kaçınılmazdır¹⁰⁶⁰:

“Bize yollarımızı göstermişken, neden biz, Allah'a tevekkül etmeyelim.” (İbrâhîm, 14/12) ayetinde Allah Teâlâ, peygamberlerin, düşmanlarının şerlerini savuşturma hususunda Allah'a tevekkül edip, O'nun korumasına güvenmekle yetindiklerini haber vermektedir¹⁰⁶¹. Onlar, bu ifade ile, kendilerini yolların en doğrusuna ve en açığına iletmişken, Allah'a tevekkül etmelerine engel tanımayacaklarını ifade ederken; kötü sözler ve beyinsizce yapılan eziyetlere de tahammül edeceklerini vurgulamaktadırlar¹⁰⁶².

¹⁰⁵⁹ İbn Kesir, IV, 386.

¹⁰⁶⁰ Kutup, IV, 2091-2092

¹⁰⁶¹ Râzî, XIX, 99.

¹⁰⁶² İbn Kesir, II, 544.

3.1.1.5. İnkârcı Toplum

Hz. Şuayb (a.s.)'ın kavmi, Allah'a kulluk etmek istemiyor, O'na ortak koşuyorlardı. Bilhassa hakimiyet mevzuunda, kulları Allah'a ortak sayıyorlardı. Muâmelatta Allah'ın adaletli düsturuna itibar etmiyor, kendi uydurdukları kanunlarla muâmelatı yürütüyorlardı. Alış-veriş mevzuunda dürüst davranmıyor, eksik ölçüp yanlış tartıyor, bozgunculuk yapıyor, yolları kesiyor, eşkıyalık yapıyorlardı. Zalimlik yaparak; hidayete ermiş inanan insanlar arasında fitne çıkarıyor, onları doğru yoldan alıkoymaya çalışıyorlardı. İlâhî adalete katlanamıyor, bu düsturu bozmak istiyorlardı.

Hz. Şuayb (a.s.), kavmini, yalnız Allah'a ibadete, O'nun tek ilâh olduğuna inanmaya, yalnız O'nun dinini kabul etmeye, sonra da hayatlarının her sahasında O'nun hakimiyetini tanımaya çağırıyordu. Ne var ki, Şuayb peygamberin kavmi, bu çağrıları kendilerince kurmuş oldukları saltanata yönelik tehdit kabul ederek, bu çağrılara uymayıp, peygamberlerine tehditler yağdırmışlardır¹⁰⁶³. Bunun üzerine: “(Şuayb) onlardan öteye döndü de, "Ey kavmim, andolsun ki, Rabb'imın sözlerini size bildirdim, öğüt verdim; inkârcı bir kavim için nasıl üzüleyim?" dedi.” (A'râf, 7/93). Hz. Şuayb (a.s.), kendisinin uyarılarına kulak vermeyerek, azap, musibet ve cezaya maruz kaldıklarında, onlardan yüz çevirmiş, onları istifham ifadesindeki tevbih ve takri' ile kınamış ve azarlamıştır¹⁰⁶⁴. Böylelikle Hz. Şuayb (a.s.), tebliğde bulunmak, nasihat etmek ve başlarına gelmiş olan şeylerden onları sakındırmak sûretiyle, bütün mazeret kapılarını kapatmış olmaktadır. Fakat onlar, onun sözünü dinlememiş ve yaptığı nasihati kabul etmemişlerdir. Bundan sonra artık onlar kendilerine üzünülme hakkını da yitirmişlerdir Çünkü, onlar kendilerine üzölmeye layık değİllerdİr¹⁰⁶⁵.

3.1.1.6. Sefihlerin Helâki

Allah Teâlâ, Hz. Mûsâ (a.s.)'ya, İsrailoğullarının buzağıya tapmaları yüzünden kendisinden özür dilemek üzere bir grup ile birlikte gelmesini emretmiş ve onlara bir vakit tayin etmişti. Hz. Mûsâ (a.s.), kavminden yetmiş kişi seçmiş ve özür dilemeleri için onları götürmüştü. O yere geldiklerinde “Ey Mûsa, Allah'ı açıkça görmedikçe sana asla

¹⁰⁶³ Kutup, III, 1317-1318.

¹⁰⁶⁴ İbn Kesir, II, 243.

¹⁰⁶⁵ Zemahşerî, II, 97; Râzî, XIV, 183.

îmân etmeyeceğiz. Sen onunla konuştun, Onu bize göster.” dediler de, onları yıldırım çarptı ve öldüler¹⁰⁶⁶.

Hız. Mûsâ (a.s.), beyinsizlerin içine düştüğü bu durumun, Allah'ın bir imtihanı olduğunu bildiği için¹⁰⁶⁷: “İçimizden bazı beyinsizlerin yaptıklarından ötürü bizi helâk mı edeceksin?” (A'râf 7/155) diyerek Allah'tan bir istekte bulunmuştur. Bu istek, ayette istifhâm sigâsıyla ifade edilmiş olup; bununla, helâk olmama ve felaketi uzaklaştırma talep edilmiş olmaktadır¹⁰⁶⁸. Hız. Mûsâ (a.s.)'nın Allah'tan bu isteği, “bizi helâk etme” şeklinde bir dua makamındadır. Bu ifade, nehyi anımsatıyor gibi gözükse de, duanın küçükten büyüğe yapılır olması, başka vehme çağrışım yapılmasını önlemektedir¹⁰⁶⁹. Ayetteki istifhâm, nefy mânâsında kabul edildiğinde de, “Başkasının günahı sebebiyle, günahsız olanı helak etmezsin.” şeklinde umut verici bir anlam ortaya çıkmaktadır¹⁰⁷⁰.

3.1.1.7. Azap

Hız. Salih (a.s.)'in kavmi olan Semûd, peygamberlerinin kendilerini uyarılmış ve ihtar etmiş olduğu azabın çabucak gelivermesini istiyordu. Onlar, Allah'ın hidayet ve rahmetini isteyeceklerine, azap istiyorlardı. Hız. Salih (a.s.) ise, onların hidayet yerine azabın çabucak gelivermesi yönündeki isteklerini hoş karşılamıyor, Allah'ın hidayet ve rahmetine erebilmeleri için istiğfara yönelmelerini istiyordu¹⁰⁷¹.

Allah Teâlâ, Salih peygamberi, tek ve ortağı olmayan Allah'a ibadete çağırması için Semûd kavmine gönderince o, onlara “Ey kavmim niçin Allah'ın rahmetini değil de azabını istiyorsunuz¹⁰⁷² anlamında: “*Ey kavmim, neden iyilikten önce, acele kötülük istiyorsunuz? Merhamet olunayınız diye Allah'tan mağfiret dileseniz (daha iyi) olmaz mı?*” (Neml, 27/46) demiştir. Onlar, Hız. Salih (a.s.)'in, bu uyarısına rağmen yine de azabın çabucak gelmesini istemişlerdir¹⁰⁷³.

¹⁰⁶⁶ İbn Kesir, II, 260.

¹⁰⁶⁷ Râzî, XV, 19.

¹⁰⁶⁸ Kutup, III, 1377.

¹⁰⁶⁹ Râzî, XV, 18-19; Suyûtî, *İtkân*, II, 883-891; Elmalılı, IV, 2294.

¹⁰⁷⁰ Halebî, V, 476.

¹⁰⁷¹ Kutup, V, 2644.

¹⁰⁷² İbn Kesir, III, 379.

¹⁰⁷³ Kutup, V, 2644.

3.1.1.8. Sapkın Fiiller

Hz. Lût (a.s.), İbrahim (a.s.)'in kardeşinin oğludur. O, İbrahim (a.s.) ile beraber îmân etmiş ve yine onunla birlikte Şam topraklarına hicret etmiştir. Allah Teâlâ, onu, Sedûm ve çevresine peygamber olarak göndermiştir. O, kavmini Allah'a îmâna çağırarak, iyilikleri yapmayı emretmiş ve kendilerinin îcâd ederek, irtikap etmekte oldukları günahlardan, haramlardan ve fuşşiyattan onları nehyetmiştir. Fakat onlar, Âdemoğullarından hiç kimsenin yapmamış olduğu, erkeklerle, münasebette bulunma hayasızlığını yapmışlardır. Bu, öyle bir şeydir ki; Âdemoğulları buna alışmamış, bunu yapmamış, hatta bu çirkinlik hatırlarına bile gelmemiştir. Ama, Sedûm halkı bu suçu işlemişlerdir¹⁰⁷⁴. *"Lût'u da (gönderdik) Kavmine dedi ki : "Siz, sizden önce dünyalarda hiç kimsenin yapmadığı fuşşu mu yapıyorsunuz?"* (A'râf, 7/80) ayetinde, siz, sırf çirkinlik olan bu hayasızlığı mı yapıyorsunuz?" demek sûretiyle¹⁰⁷⁵ tenkit edilmişlerdir. Bikâî (Ö. 885/1480), ayetteki istifhâmın, tevbih- takrî¹⁰⁷⁶, Zemahşerî (Ö. 538/1143), yaptıkları fiilin çirkinliğinin büyüklüğü (tazim), bu sebeple inkâr ve tevbih ifade ettiğini belirtmiştir¹⁰⁷⁷.

Hz. Lût (a.s.), kendilerinden önce Âdemoğullarından hiç kimsenin yapmamış olduğu bu hayasızlığı yapmalarından dolayı kavmini Allah'ın azabı ve intikamı ile uyarmıştır¹⁰⁷⁸. *"Siz, kadınları bırakıp, şehvetle, erkeklere mi yaklaşıyorsunuz?"* (Neml, 27/55). Lût (a.s.), erkeklerle temasta bulunmak gib anormal fiil işleyen kavminin bu tutumunu hayretle karşılamış ve şiddetle reddetmiştir. Canlılar arasında bu tür anormal davranışlarda bulunan başkaları yoktur. Hem de bu, insan tabiatına aykırı ve anormal bir durumdur. Bu olaya nereden bakılırsa bakılsın, bu bilgisizlik, hatta beyinsizliktir¹⁰⁷⁹.

Bu durum çirkin durum, Şuarâ sûresinde de ifade edilmiştir: *"Âlemlerin içinde erkeklere mi gidiyorsunuz? Ve Rabb'inizin sizin için yarattığı eşleri bırakıyorsunuz. Doğrusu siz azmış bir milletsiniz" dedi.*" (Şuara, 26/165-166) ayetinde Lût (a.s.), yine tarihte, kavmine mahsus bir çirkinlik olarak anılacak bu işe, bu kötü fiile karşı çıkmıştır. Kavmini, bu sapıklığı, terketmeye davet etmiş, zevcelerini terketmenin çirkinliğini, ifade etmiş,

¹⁰⁷⁴ İbn Kesir, II, 240.

¹⁰⁷⁵ Râzî, XIV, 168.

¹⁰⁷⁶ Bikâî, VII, 454.

¹⁰⁷⁷ Zemahşerî, II, 92.

¹⁰⁷⁸ İbn Kesir, III, 380-381.

bunun insan yaratılışına ve bunda gizlenmiş fitrata tecavüz olduğunu ifade etmiş ve bu konudaki olumsuz tutumlarını yermiştir¹⁰⁸⁰.

3.1.1.9. Allah'ın Kudreti

Evlat arzusu, neslin devamı, halef bırakma isteği... İşte bunlar beşerî ruhun, kuvvetli ve fitrî arzularındandır. Çocuk sahibi olma öyle bir arzudur ki; kendilerini Allah'a adayan zahidlerin benliğinde bile makes bulmuştur. Çünkü bu arzu yaratılış kanunudur, fitrîdir. Kur'an-ı Kerim işte bu arzuyu taşıyanlardan da istifhâm üslûbu ile bahsetmektedir.

Allah Teâlâ'nın kanunu her olayda bulunduğu gibi çocuk sahibi olmada da bellidir. Hz. İbrahim (a.s.) ve Hz. Zekeriya (a.s.), bu âdetin hilâfına, kendilerine çocuk müjdesi verilenler olarak Kur'an-ı Kerim'de zikredilmişlerdir. İnsanlar tarafından hayretle karşılanacak bu durum, istifhâm üslubuyla ifade edilerek; bir yandan, bu olayın gerçekten hayreti mûcib bir olay olduğu ifade edilmek istenirken; diğer yandan Kudret-i İlâhiye için çok kolay bir olay olduğu vurgulanmış olmaktadır. Bu harikulade olay ve yankılarını istifhâm üslubunun etkili ifadesinde görelim:

Melekler, Hz. Zekeriya (a.s.)'ya seslenip de, kendisine Yahya (a.s.)'yı müjdeleyince, Hz. Zekeriya (a.s.) şaşırıp ve bu taaccübünü gidermek için¹⁰⁸¹: *"Ya Rabbi, ben artık iyice kocamış, karım da kısırken nasıl oğlum olabilir?" dedi.*" (Al-i İmrân, 3/40). Çünkü, kendilerinde yaşlılık ve kısırlık gibi çocuk sahibi olmaya engel iki sebep birarada bulunuyordu¹⁰⁸². Bu sebeple, Hz. Zekeriya (a.s.) bu durumu âdeten uzak ihtimal olarak (istib'âd) görüyordu¹⁰⁸³ ve âdetin hilâfına vaki' olan şeyden taaccüb etmek ise kaçınılmazdı¹⁰⁸⁴.

Aynı durum, Meryem sûresinde de ifade edilmektedir. Hz. Zekeriya (a.s.)'nın çocuk sahibi olma isteğine icabet edilip, çocukla müjdelendiğinde, o, son derece sevinmiş ve şaşırmıştır. Bu hayret verici durumun etkisindeyken, hanımının, hayatının başından beri kısır, kendisinin de yaşlı iken nasıl çocuğu olacağını sormuştur. Hz. Zekeriya (a.s.), yaşlanmış, kemiklerinin iliği kuruyup zayıflamış ve onda dölleme ve kadınlarla temas

¹⁰⁷⁹ Kutup, V, 2647.

¹⁰⁸⁰ Kutup, V, 2613.

¹⁰⁸¹ Râzî, VIII, 40; İbn Kesir, I, 370.

¹⁰⁸² Sâbûnî, I, 200.

¹⁰⁸³ Zemahşerî, I, 428.

kurma gücü kalmamış¹⁰⁸⁵: *"Rabbim, karım kısır, ben de son derece kocamışken nasıl oğlum olabilir?" dedi.*" (Meryem, 19/8) demiştir. Melek, şaşırdığı şeye cevap olarak, Hz. Zekeriya (a.s.)'ya : *"Öyledir. Rabb'in buyurdu ki: Bu bana çok kolaydır"* (Meryem, 19/9) ayetini getirmiştir¹⁰⁸⁶.

Kur'ân-ı Kerim'de aynı durum Hz. İbrahim (a.s.) ile ilgili olarak da bildirilmiştir. Hz. İbrahim (a.s.), Allah'ın va'dinin tahakkuk edeceğini kabul ettiği olayın kendi ve hanımının ilerlemiş yaşına rağmen nasıl olacağına şaşırarak: *"Ben kocamışken bana müjde mi veriyorsunuz? Ne (tuhaf bir şey) ile müjdeliyorsunuz beni? dedi."* (Hicr, 15/54). Ayetteki istifhâm duyulan taaccübü ifade etmek içindir¹⁰⁸⁷.

Ayrıca, benzer olay karşısında şaşkınlıklarını gizleyemeyenlerden ismi geçenler arasında seçkin insanlar Hz. Meryem¹⁰⁸⁸ ve Sâre¹⁰⁸⁹ de bulunmaktadır.

Allah Teâlâ, zaman zaman sonsuz kudretini kullarına hatırlatmak istemektedir. Bu olay da bu hatırlatma yollarından biri olarak görülebilir. Ayrıca, bu olayların, masumiyeti ve iffeti herkesçe bilinen seçkin insanlarda vukuu, birtakım iddialar ileri sürerek bu harikulade olayı gölgelemek isteyenlere başka ihtimal bırakmamak için olsa gerektir. Peygamberlerin ve seçkin kulların bu olay karşısında taaccüpleri ise, olayın vukuunu kabul etmedikleri için değil, Allah'ın kudreti dışında bir gücün, tabiat kanunlarına aykırı olan bir olayı gerçekleştiremeyeceğini göstermek için olduğu kanaatindeyiz.

3.1.1.10. Ölümünden Sonra Diriliş

Ölümünden sonra diriliş ve ona hazırlık yapılması Kur'ân-ı Kerim'in ana öğretileri arasında yer almaktadır. Bu konu, insanlarda her zaman merak uyandırmış; bu sebeple, inkârcılar itiraz etmek, inananlar yakîn hasıl etmek için zaman zaman bir takım sorular yöneltmişlerdir.

Allah'a yakın olanların en yakını, Hz. İbrahim (a.s.) bile, ölüm gibi, ilâhî sanatın girift esrarına muttali olma arzusu taşıyınca; Allah da bu esrar perdesinin bir kısmını açmıştır.

¹⁰⁸⁴ Râzî, VIII, 42.

¹⁰⁸⁵ İbn Kesir, III, 118.

¹⁰⁸⁶ İbn Kesir, III, 119.

¹⁰⁸⁷ Zemahşerî, II, 392; İbn Kesir, II, 543; Ebu's-Suûd, V, 81.

¹⁰⁸⁸ Bkz. Âl-i İmrân, 3/47; Meryem, 19/20.

¹⁰⁸⁹ Bkz. Hûd, 11/72; Zâriyât, 51/29.

Çünkü o, Allah'ın dostu, huşu ve huzu sahibi, rıza vasfıyla muttasıf, mü'min, hayâ ve hilminde şüphe olamayan bir kuldur¹⁰⁹⁰. İbrahim peygamber, ölümden sonra dirilişe dair bilgiyi, istifhâm üslubuyla dile getirerek, açıklama istemiştir:

"İbrâhîm: "Rabb'im, ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster" dediğinde, (Allah Teâlâ) "İnanmıyor musun? " deyince de, "Hayır öyle değil, fakat kalbim iyice mutmain olsun." demişti" (Bakara, 2/260). Bu ayet, öldükten sonra dirilmenin sıhhatine delâlet eden bir örnek olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, Hz. İbrahim (a.s.), böylesi hassas bir konuda soru sorarken, edebe riayet etmiş, *"Rabb'im"* ifadesini telaffuz etmiş, Allah'ın, ulûhiyet makamındaki konumunun farkında olduğunu göstermiş, daha sonra, *"bana göster"* diyerek, yakîn istemi içerisinde olduğunu îmâ ederek sorusunu sormuştur¹⁰⁹¹. Zemahşerî (Ö. 538/1143), Allah Teâlâ'nın, Hz. İbrahim (a.s.)'in, en sağlam îmâna sahip olduğunu bildiği halde: *"İnanmadın mı?"* (اوالم تؤمن¹⁰⁹²) şeklinde dinleyenlere apaçık faydası olan cevabı vermesi için sorduğunu belirtmiştir¹⁰⁹².

Kur'ân-ı Kerim, insanların, iyice düşünerek doğruya ulaşabilmeleri için çeşitli misaller vermekte olduğunu ifade etmektedir¹⁰⁹³. Kanaatimizce, bu ayet de, ölümden sonra dirilişin temsil edildiği ve insanların ahiret inancının sağlamalarını yapması için insanlara sunulmuş canlı bir sahnedir.

3.1.2. Mü'minlerin Soruları ve Cevapları

Kur'ân-ı Kerim, farklı grupların, farklı amaçlar taşıyan sorularını tescil etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in, zikrettiği bu gruplardan bir tanesi olarak da mü'minler ve onların soruları görülmektedir. Mü'minlerin bu soruları, inancın kişide uyandırması gereken dikkat ve hassasiyeti, müslümanda bulunması gereken Allah'a teslimiyeti, itikat ile pratik hayat arasındaki uygunluk ve birlikteliği, günlük yaşayışta inancın, İslâm'ın hükmünü göstermesi açısından oldukça önemlidir.

İslâm'ın zuhuru ile birlikte öncelikle Arap yarımadasındaki insanların inançlarında, hayata bakış açılarında, yaşam tarzlarında ve muâmelelerinde birtakım köklü değişimler meydana gelmiştir. Bu yeni dinde, birçok değer anlamını kısmen yitirir, kısmen de

¹⁰⁹⁰ Kutup, I, 301.

¹⁰⁹¹ Râzî, VII, 40.

¹⁰⁹² Zemahşerî, I, 391.

değiştirirken, insanlarda çözümlenmesi ve cevaplanması gereken pek çok soru işareti de meydana getirmiştir. İyi bir müslüman olabilmek için tüm bu soruların cevabının bulunması gerekmektedir.

İslâm dininin esaslarının teoriden pratiğe geçirilmesinde örnek, Hz. Peygamber (s.a.s.)'dir. O, bizzat, ibâdetlerin, nasıl, ne zaman nerede ve ne şekilde yapılacağını sahabesine îzâh etmiştir¹⁰⁹⁴. Bu bakımdan, sahabenin, birçok sorusunun muhatabı Hz. Peygamber (s.a.s.) olmuş ve Kur'ân-ı Kerim de bu sorulara yer vermiştir.

Bu itibarla, hilâlin durumu, ne infak edecekleri, ne nisbette infak edecekleri, haram aylarda ve Mescid-i Haram'ın yanında savaş gibi konuların hükmünü sormuşlardır. İslâm öncesi içki ve kumar mübtelâsı olmaları sebebiyle içki içmenin, kumar oynamanın hükmü de, sorulan bu sorular arasında yer almıştır. Hanımları hayızlı iken, onlarla alâkalarının nasıl olacağı da cevap bulmak istedikleri bir başka soru olmuştur. Şimdi bu soruları ve cevaplarını görelim:

3.1.2.1 Hilâller

İnananların, -ilk bakışta çok mühimsenmeyecek bir konu gibi gözüken- hilâllerle ilgili soru yöneltmiş olmaları aslında çok yerindedir. Çünkü zaman ve onun değerlendirilmesi çok önemlidir. Hac için ihrama girme ve çıkma, oruç ve iftar, nikah, boşanma, ticaret ve borçlar mevzuu hep zamanla, dolayısıyla ayın şekil değiştirmesiyle alâkalıdır. Durum böyle olunca, bu konu hayatiyet noktasına varacak kadar önem arz etmiştir

Bu sebeple, “*Sana, hilâllerden soruyorlar.*” (Bakara, 2/189) ayetiyle Hz. Peygamber (s.a.s.)'e hilâlleri, görüntüsünün azalıp çoğalarak durum değiştirmesini, her zaman güneş gibi aynı halde bulunmamasını sormuşlardır¹⁰⁹⁵. Bu soruyu soranlar arasında Muaz b. Cebel ve Salebe b. Ğanem'in isimleri geçmektedir¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁹³ Bkz. Ankebût, 29/43; Haşr, 59/21.

¹⁰⁹⁴ Bkz. Buhârî, Ezân, 18, 60; Edeb, 27; Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân (Ö. 255/868), *es-Sünen*, Dâr-u İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts., Salât, 42.

¹⁰⁹⁵ Taberî, II, 253.

¹⁰⁹⁶ Suyûtî, *Tahbir*, s. 195.

Allah Teâlâ, bu soruyu, peygamberinin: “*De ki: ‘Onlar, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir.’*” (Bakara, 2/189) şeklinde cevaplandırmasını istemektedir. Böylelikle, hilâllerin, kendileri için zaman ölçüleri olduğunu, dolayısıyla onlar vasıtasıyla oruç, bayram ve haccın vakitlerini bileceklerini haber vermesini istemektedir¹⁰⁹⁷. Ayın şekil değiştirmesi, ihrama girme ve çıkma, oruç ve iftar, nikâh ve boşanma, iddet, ticaret ve borçlanma gibi muâmelelerde, özetle, din ve dünya işlerinde faydalı birer alâmettir. Dikkat edilirse, cevap, teorik bilgi değil, fiilî hayat ile ilgilidir. Cevapta, temasında fayda görülmediği için, ayın astronomik âlemdeki yeri, güneş sistemi içindeki fonksiyonu, gök cisimlerinin hareketleri arasındaki denge ile ilgili bilgi verilmemiştir. Tüm bu konuları içeren bir cevap verilmesi, o günün astronomi ilminin ulaştığı nokta düşünüldüğünde çok da faydalı bir sonuç doğurmayacaktır. Bu sebeple, Kur’ân-ı Kerim, böyle ilmi bir cevaba gerek görmemiştir¹⁰⁹⁸.

3.1.2.2. İnfâk

İslâm’ın başlangıç günlerinde, müslümanların, zorluklara, meşakkatlere, savaşımlara dayanabilmeleri için infak kaçınılmazdı. Yardımlaşma, toplumun fertleri arasında kenetlenme, her ferdin cesedin bir uzvu olduğu hissini uyandırmak ve hislerden doğan tefrikaya yer vermemek için bu zorunluluk kaçınılmaz olmaya devam edecektir de...¹⁰⁹⁹.

Bir takım müslümanlar, zekâtın farz kılınmasından önce: “*Ey Muhammed! Sana (Allah yolunda) ne harcayacaklarını sorarlar*” (Bakara, 2/215) ayetinde ifade edildiği üzere, Hz. Peygamber (s.a.s.)’den, mallarından Allah yolunda neyi ve kime harcayıp sadaka vereceklerini sormuşlardır¹¹⁰⁰. Bu soruyu soranın ismi Amr b. el-Cumuh (Cemûh) olarak belirtilmiştir¹¹⁰¹. İslâm’ın ilk devrelerinde gerek zorluklara karşı mukâvemet, gerek yardımlaşma için infak zarureti vardı. Bu sebeple, bir takım müslümanlar “ne infak edeceklerini” sormuşlardır. Bu sorularına verilen cevap ise, verecekleri şeyin sıfatını açıklamakta ve en iyi şekilde sarfedilecek yeri belirtmektedir. Öncelikle unutulmamalıdır ki, verilen şey, veren için, alan için, fert ve cemiyet için hayırlıdır. Haddi zatında vermek işinin bizzat kendisi hayırlıdır. Sonra, ikram hayırlı ve önemlidir.

¹⁰⁹⁷ Taberî, II, 253.

¹⁰⁹⁸ Kutup, I, 180-181.

¹⁰⁹⁹ Kutup, I, 221.

¹¹⁰⁰ Taberî, II, 465.

¹¹⁰¹ Vâhidî, I, 162; Kurtubî, III, 36; Suyûtî, *Tahbir*, s. 195.

Üstelik verenin en iyiyi seçip, onu vermesi gerekir. İnfak, nefsi, kalbi tezkiye eden önemli bir âmildir. Çünkü başkalarını nefesine tercih etmeyi, bu fazileti öğretir. Bu infak yolu, Kur'ân'ın nefisleri terbiye, gönülleri teşvik etmek için takip ettiği bir metottur¹¹⁰².

“De ki: “Sarfettiğiniz mal; ana, baba, yakınlar, yetimler, düşkünler, yolcular içindir. Yaptığınız her iyiliği Allah şüphesiz bilir.” (Bakara, 2/215) ayetinde Allah Teâlâ, malların babalara, analara, yakınlara, babaları ölmüş öksüzlere, muhtaçlara, yolda kalmış kimsesizlere verilmesini öngörmektedir. Ayrıca, yapılan iyiliği infak edenin lehine kayda geçireceğini; kıyamet gününde de ondan dolayı kendilerini mükafatlandıracağını hatırlatmaktadır¹¹⁰³.

Mukatil b. Hayyân, ayetin gönüllü ihsan konusunda olduğunu ifade etmiştir. Süddi ise bu ayetin, zekat ayetiyle neshedildiğini söylemiştir. İbn Abbas ve Mücahid, “Sana nasıl infak edeceklerini soruyorlar?” şeklinde tefsir etmiştir. Allah Teâlâ, nasıl infak edeceklerini, ayetin devamında, “Hayırdan infak edeceğiniz, babanın, akrabanın, yetimlerin, yoksulların, yolcuların hakkıdır.” diyerek zaten açıklamaktadır. Dolayısıyla bu âyet, infak edilecek yerleri bildirmektedir¹¹⁰⁴.

Müslümanlar ne infak edeceklerini sormuşlar (Bakara, 2/215), cins ve cihet bakımından açıklama istemişlerdi. *“Ey Muhammed, sana (Allah yolunda) ne harcayacaklarını sorarlar”* (Bakara, 2/219) ayetinde de infak ile ilgili bir soru daha sorarak bu kez, miktar ve derece öğrenmek istemişlerdir. *“De ki: İhtiyaçtan fazlasını.”* (Bakara, 2/219) ayetinde geçen “afv” kelimesi “fazla” ve “ziyade” olan demektir¹¹⁰⁵. Dolayısıyla, lüks ve israfa dalmadan, şahsî nafakadan artan herşey infak edilebilir. İnfakta önce yakınlardan başlamak ve sonra diğerleri şeklinde bir sıra takip edilir¹¹⁰⁶.

Netice olarak; infak, kişinin yardıma, en yakınından başlaması, kendisi ve aile bireylerini mağdur etmeksizin topluma katkıda bulunması olarak algılanmalıdır.

¹¹⁰² Kutup, I, 221.

¹¹⁰³ Taberî, II, 465-466.

¹¹⁰⁴ İbn Kesir, I, 259.

¹¹⁰⁵ Taberî, II, 495; Kurtubî, III, 61.

¹¹⁰⁶ Kutup, I, 231.

3.1.2.3. Kutsal Aylarda Savaş

İnsanlar arasında, kutsal olan aylarda savaşmamak konusunda ittifak vardı. Hz. Muhammed (s.a.s.) ve ashabını Arap mukaddesatını çiğneyen saldırgan olarak nitelendiren müşrikler, aslında kendileri kutsal değerleri hiçe sayıyorlardı¹¹⁰⁷. Bu hassasiyet içerisinde olan müslümanlar onunla ilgili açıklmaya dair de Hz. Peygamber (s.a.s.)’e soru sormuşlardır.

Mü’minler, “*Sana haram aydan ve o ayda savaşmanın doğru olup olmadığından soruyorlar.*” (Bakara, 2/217) ayetinde Hz. Muhammed (s.a.s.)’e, haram aylardan biri olan recep ayında savaşmanın hükmünü sormuşlardır¹¹⁰⁸.

“*De ki: “O ayda, muharebe etmek, büyük bir günahdır. Fakat, insanları Allah yolundan men etmek ve O’nu inkâr etmek, Mescid-i Haram’a gitmelerine engel olmak, onun ehlini oradan çıkarmak ise; Allah katında daha büyük günahdır.”* (Bakara, 2/217) ayetinde, Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e, o ayda savaşmanın büyük bir günah olduğunu, yine o ayda kan dökmenin Allah katında çok büyük bir suç olduğunu söylemesini istemiştir¹¹⁰⁹. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.), müşriklere karşı Abdulah b. Cahş¹¹¹⁰ kumandasında bir seriyye göndermişti. Bu seriyye, yolda Kureyşlilere ait kuru üzüm ve diğer gıda maddelerini taşıyan bir kervanla karşılaşmıştı. Müslümanlar, kervanda bulunan Amr b. Hadreme’yi öldürmüşlerdi. Bu olay, recep ayında olduğu için Kureyşliler: “Muhammed ve ashabı, haram ayı helal saydı” demişlerdi. Bunun üzerine ayet nazil olmuştur. Halbuki, insanları İslâm’a girmekten men etmek, Allah’ın varlığını inkâr etmek, müslümanları, Mescid-i Haram’dan geri çevirmek, Mescid-i Haram halkını oradan çıkarmak, Allah katında haram ayda savaşmaktan daha büyük günahdır. Müşriklerin, Allah’ı inkâr etmeleri, Muhammed (s.a.s.) ve ashabını Mescid-i Haram’dan geri çevirmeleri, onları yurtlarından sürgün ederek, müslümanları dinlerinde fitneye düşürmeleri gibi yaptıkları şeyler, Allah katında haram ayda savaşmaktan daha büyük günahdır¹¹¹¹.

¹¹⁰⁷ Kutup, I, 226.

¹¹⁰⁸ Taberî, II, 471.

¹¹⁰⁹ Taberî, II, 471.

¹¹¹⁰ Suyûtî, *Tahbir*, s. 45.

¹¹¹¹ İbn Kesir, I, 260-261; Kutup, I, 225-226.

Şu da bilinmelidir ki aslında, ilk olarak savaşa başlayan ve düşmanlığı ortaya çıkaranlar müslümanlar olmamıştır. Allah yolundan menetmek, O'na küfretmek, Mescid-i Haram'dan alıkoymak gibi işler yapanlar, ancak müşrikler olmuştur. Hürmeti bulunan Mescid-i Haram'da, Allah'a da müslümanlara da küfretmişler, onun hürmetini çiğnemiş, saygısızlık yapmış ve orada müslümanlara eziyette bulunmuşlardır. Hicretten önce, onüç yıl boyunca müslümanları dinlerinden döndürmek istemişler, Hz. Peygamber (s.a.s.)'i ve ashabını oradan çıkarmışlardır. Allah'ın emin olarak nitelendirdiği Harem'inin kudsiyetine hürmet etmemişlerdir. Peygamber ve ashabını oradan çıkarmak, Allah katında haram aylarda savaşmaktan daha büyük günahdır. İnsanları dinlerinden döndürmek, öldürmekten daha büyük günahdır. İşte müşrikler bu iki büyük günahı irtikap etmişlerdir. Böylelikle müşriklerin, Beytü'l-Haram'ın ve haram ayların hürmetini kendilerine maske edinmeleri gerçeği ortaya çıkmış ve onları artık paravan olarak kullanamayacakları ifade edilmiştir¹¹¹².

Bu ayet, kutsal ayların hürmetini, ifade ederken, aslında inkârcıların, bu hak söz ile batıl kastettiklerini de ortaya koymaktadır¹¹¹³.

3.1.2.4. İçki ve Kumar

İçki ve kumarda, âdet ve alışkanlık haline gelen bir durum söz konusudur. Alışılan şeylerde tedavi süreci gereklidir. Rabbânî terbiye metodu, emir, nehiy, örf, âdet ve ictimâî meselerele ilgili olunca, konuyu yumuşaklık ve kolaylıkla ele alır. Tadrîcî olarak hükme bağlar. Hükümün tatbikini kolaylaştıran pratik usullere baş vurur.

İslâm, nefis terbiyesi için en güzel metotlarla hareket etmektedir. O güne kadar, içki ve kumarı yasaklayan ayet inmemiştir. Aynı zamanda helal olduğuna dair de Kur'ân'da bir hüküm yoktu. İşte müslümanların, "*Sana içkiden ve kumardan soruyorlar*" (Bakara, 2/219) ayetindeki sorusu da bu prensipten hareketle ele alınmıştır¹¹¹⁴. İçki ile ilgili olarak hükümün aşama aşama ortaya konulduğu, ilk önce bu ayetin, sonra Nisâ¹¹¹⁵, daha sonra da Mâide¹¹¹⁶ sûrelerindeki ayetlerin nazil olduğu belirtilmiştir¹¹¹⁷.

¹¹¹² Kutup, I, 226.

¹¹¹³ Kutup, I, 226.

¹¹¹⁴ Kutup, I, 229.

¹¹¹⁵ Bkz. Nisâ, 4/43.

¹¹¹⁶ Bkz. Mâide, 5/90.

“Sana içkiden ve kumardan soruyorlar” (Bakara, 2/219) ayetinde Hz. Ömer ve Muaz’ın yönelttikleri¹¹¹⁸ soruya, içki ve kumarın günahının faydasından daha büyük olduğunu belirterek cevaba başlanmıştır. Bu hatırlatma, terk etmenin daha iyi olacağını ifade etmekte son derece güzeldir. Nisâ sûresinde içkili iken namaza yaklaşılmaması ile ilgili nazil olan ayet¹¹¹⁹ bir başka aşamadır. Böylelikle pratik olarak içki alışkanlığını giderme fırsatı daralmıştır. Bu sürecin sonunda içki ve kumarı yasaklayan “*Ey îmân edenler, içki, kumar, dikili taşlar, fal okları ancak şeytanın işleri birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki, felaha eresiniz.*” (Mâide, 5/90) ayeti nazil olmuştur¹¹²⁰.

İçki içen, ayılıncaya kadar, akıl hakimiyetini/kontrolünü kaybeder ve nihayet, Rabb’ini tanımaz hale gelir ki, o da günahların en büyüklerindedir. Kumar oynamakla da insan, Allah’ı zikretmekten ve namaz kılmaktan alıkonmuş olur. Ayrıca, çoğu kez kumar oynayanlar arasında düşmanlık ve kin de söz konusu olur. İçkinin haram kılınmasından önce, satışından elde edilen para ve içiminden duyulan anlık lezzet, kumarda ise kazananın eline geçenlerden daha büyük zararı vardır¹¹²¹. Kaybedene de zarar ve sıkıntı verir.

İçkinin akla zararı herkesçe malumdur. Bu zarar kişinin sadece idrak gücünü kaybettirmez, ayrıca düşünme gücünü de dümûra uğratar. Kan dolaşımına menfî tesiri, mide, bağırsak ve ciğerlere; kısaca bütün bünyeye zararı âşikardır. İçkili iken, namaza yaklaşıması ve diğer ibadetlerin yerine getirilememesi de dini yöne verdiği tahribatı göstermektedir.

İdeal bir kanun koyucunun, geçiş dönemlerinde insanlara, tekâmüllerinin son safhasındaki gibi muamelede bulunamayacağı meydandadır¹¹²². Bu sebeple, tüm toplumun müptelâsı olduğu kötü bir alışkanlığı ortadan kaldırmada Allah Teâlâ, nihaî hükmü bir defada açıklamamış; toplumun tedricen tekâmülünü beklemiştir.

¹¹¹⁷ Suyûtî, *Tahbir*, s. 42

¹¹¹⁸ Suyûtî, *Tahbir*, s. 195.

¹¹¹⁹ Bkz. Nisâ, 4/43.

¹¹²⁰ Kutup, I, 229.

¹¹²¹ Taberî, II, 488-489.

¹¹²² Draz, Muhammed Abdullah (1894/1958), *Kur’ân’ın Anlaşılmasına Doğru*, Terc. Salih Akdemir, Mim Yayınları, Ankara, 1983, s. 171.

3.1.2.5. Yetimler

Sosyal dayanışma, İslâm toplumunun ana prensiplerindedir. Zayıfları korumak da bu prensibin kişilere yüklediği toplumsal bir görevdir. Bu sebeple, babalarını kaybetmiş yetimler, zayıf ve toplumun korumasına ihtiyaç duyan bireylerdir.

“Yetim malı” hakkında nazil olan ayetlerden¹¹²³ sonra, insanlar yetimlerden uzaklaşmışlar, hatta onlarla birarada yiyip içmeyi terketmişlerdir. Bu konuda da inananlar: *“Bir de sana yetimlerden soruyorlar”* (Bakara, 2/220) ayetinde de ifade edildiği üzere, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e, yetimlerin mallarından ve vasilerin mallarını onların mallarına katmakla ilgili soru sorarak bu konudaki hükmü öğrenmek istemişlerdir¹¹²⁴.

“Onlara de ki: Kendiliğinizden bir iyilik olarak onların mallarını tanzim edip, idare etmeniz sizin için daha hayırlıdır. Böyle yapmanız sevap bakımından daha büyüktür. Yiyeceğinizi onların yiyeceğine, içeceğinizi onların içeceğine, mallarınızı onların mallarına katacak olursanız, onlar zaten sizin din kardeşlerinizdir.” (Bakara, 2/220) ayetinde “Kardeşler birbirlerine yardımcı olurlar. Şefkatli kardeşin, kendi kardeşinin malına baktığı gibi yetimin malına bakması gerekir. Yetimle bir arada yaşayanların niyetlerinin malını ifsad edip haksız yere yemek mi, yoksa düzene sokup nemalandırmak mı hayırlıdır? Allah bilir.” şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır¹¹²⁵. Yetimler hakkındaki durumu açıklığa kavuşturan bu âyet nazil olunca, bu, Allah tarafından mü’minler için bir kolaylık olmuştur¹¹²⁶.

Kur’ân-ı Kerim’in ana hedeflerinden bir tanesi de, kadınlara, kendilerine uygun her türlü medenî ve sosyal hakları sağlamaktır. Nitekim, İslâmiyetten önce kadına, insan gözüyle bakılmaz, kadının ruhu olup olmadığı bile tartışılırdı. Roma meclisinde, onun, ebedi ruhu omadığına, hizmet için yaratılmış bir hayvan ve şeytan olduğuna inanılan kadının, gülmesini önlemek için, ağzına gem vurulmasına karar verilmiştir. Yakın

¹¹²³ Bkz. Nisâ, 4/10; En’âm, 6/152; İsrâ, 17/34.

¹¹²⁴ Taberî, II, 503; Kurtubî, III, 62-63; İbn Kesir, I, 264

¹¹²⁵ Taberî, II, 507; İbn Kesir, I, 264; Kutup, I, 232, 241.

¹¹²⁶ İbn Kesir, I, 264.

zaman kadar Fransa’da kadın evlenince mülkiyet hakkı kocasına geçmekteydi. İsviçre’de ise, kadınlara seçme ve seçilme hakkı, daha birkaç yıl önce verilmiştir¹¹²⁷.

İslâm dîni kadına birçok haklar tanımıştır. Bu haklardan bir tanesi de; “*Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar. De ki; “İşte Allah size onlar hakkında hükmünü açıklıyor. Kendilerine yazılmış olan (miras haklarını) vermeyip kendileriyle evlenmek istediğiniz öksüz kadınlar, zavvalı çocuklar ve öksüzlere karşı adaleti yerine getirmeniz hakkında Kitap’ta size okunan (âyet)ler (de Allah’ın hükmünü açıklamaktadır).”* (Nisâ, 4/127) ayetinde ifade edildiği gibi miras hakkıdır. Müslümanlar, kadınların miras durumunu veya yetim kızların mehirleri hakkında Hz. Peygamber (s.a.s.)’den soru sorup bu konudaki ilâhî hükmü öğrenmek istemişlerdir. Allah Teâlâ, Nisâ sûresinin başından itibaren, yetim kadınlara haksızlık edilmemesi, onlarla sırf mallarını almak için evlenilmemesi, onların mehirlerinin tam verilmesi, onların da erkekler gibi miras haklarının bulunduğunu haber vermiştir. Allah’ın yetim kadınlar hakkında bildirdiği hükümler o ayetlerde anlatılmıştır. Burada ise yetim kızlar konusu anlatılmaktadır. Burada kastedilen kızlar, kişinin, sadece malına sahip olmak için evlenmek istediği yetim kızlardır¹¹²⁸. Bunlar hakkındaki hüküm ise şöyledir:

Babasız ve çocuksuz ölen kişiye kelâle dendiği gibi, bu şekildeki bir insana varis olan akrabaya da kelâle denir. Ölenin anası babası ve çocukları yok, ana bir kız ve erkek kardeşi varsa, bunların herbirine, mirasın altıda biri düşer. Eğer ana bir erkek ve kız kardeş birden fazla ise, bunların herbiri, mirasın üçte birini aralarında bölüştürürler¹¹²⁹.

“(Ey Muhammed) Senden fetva istiyorlar. De ki: “Allah, kelâle (babası ve çocuğu olmayan kimse) hakkında size fetva veriyor. Çocuğu olmayan, fakat kız kardeşi bulunan bir kişi ölürse, ölenin terkettiği (miras) ’nin yarısı, o kız kardeşe aittir. Çocuğu olmayan kız kardeş ölürse, erkek kardeş ona varis olur. Geride kalanlar iki kız kardeş olursa, ölenin bıraktığı malın üçte ikisi, o iki kardeşe aittir. Eğer kardeşler erkek ve kız olurlarsa, erkeğin hissesi, iki kızın hissesi kadardır.” (Nisâ, 4/176) ayetindeki kelâle ile ilgili olarak şunlar söylenebilir:

¹¹²⁷ Ateş, XII, 180-181.

¹¹²⁸ Ateş, VI, 221.

¹¹²⁹ Kurtubî, V, 77-79; Ateş, XI, 353-354.

Ölen kimse erkek ise ve bir tek kız kardeşi varsa, malının yarısı o kız kardeşinindir. İki kız kardeşi varsa malının üçte ikisi onlarındır. Malın kalan yarısı veya üçte biri kan akrabası (asabe) varsa onların, yoksa reddin yine kızkardeşinindir. Eğer adamın oğlu varsa kızkardeşine bir şey düşmez. Kızı varsa, kızkardeşi asabe olur, kızından geriye kalanı alır.

Ölen kimse kadın olup, bir erkek kardeşi varsa bütün malı bu kardeşine düşer. Eğer ölenin babası veya oğlu bulunursa kardeşine miras düşmez. Eğer kızı ile beraber kardeşi bulunursa, kardeşi geri kalanı alır.

Eğer erkek olsun kadın olsun, ölenin birkaç erkek ve kız kardeşi varsa, miras, erkeğe, kadının iki katı düşecek biçimde bölüştürülür¹¹³⁰.

Bu ayetler, yetim ve malının güvenceye alınmasında hassasiyet gösterilmesi konusunda bir uyarı olarak algılanabilir. Yetimlere mirastan pay verilmesindeki hassasiyet, Kur'ân-ı Kerim'in, kadınlar ve yetimlere verdiği değeri göstermesi açısından da son derece önemlidir.

3.1.2.6. Kadınların Âdet Halleri

İslâm, sosyal, insanî ve Rabbanî bir nizam olduğu kadar bir aile nizamıdır da. Hayatı ilerletme ve devam ettirme hedefi vardır. Ailedeki tüm muâmelenin bu yüce hedefe hizmeti için bir kural koymuş ve temiz anda cinsel teması öngörmüştür. Çünkü temiz anda temas tabîî zevk tahakkuk ettirdiği gibi, fitrî ve ulvî gayeyi gerçekleştirmektedir¹¹³¹.

Eskiden toplumda bazı insanlar, âdetli kadınlarla bütün ilişkileri kesmek gerektiğine, onlara bu hallerinde el sürülmeyeceğine, onların dokunduğu herşeyin pis olacağına inanıyorlardı. Erkeklerde, o haldeki kadına karşı bir tiksinti duygusu yerleşmişti. Bu inanç ve töre çeşitli toplumlarda vardı. İranlılar ve Yahûdîler hayızlı kadınlara karşı böylesi katı bir tavır sergilerken; Hıristiyanlar ise hayza hiç önem vermez; hayızlı

¹¹³⁰ Ateş, VI, 222; XI, 354-355.

¹¹³¹ Kutup, I, 234.

kadınlarla ilişkide bile bulunurlardı¹¹³². İslâm'ın bu konudaki hükmü ise sorulan bir soru ile açıklanmıştır.

Üsyed b. el-Hudayr ve Abbad b. Bişr'in sorduğu ifade edilen¹¹³³, “*Sana kadınların aybaşı hali hakkında sorarlar*” (Bakara, 2/222) ayetiyle, ashab aybaşı halinin hükmünü Rasûlullah (s.a.s.)’dan sormuştur. Cahiliye devrinde Araplar, hanımları aybaşı halinde oldukları zaman, onlarla bir arada oturmaz, yiyip içmezlerdi. Allah Teâlâ, bu durumda hanımlarıyla cinsi münasebette bulunamayacaklarını; fakat onlarla birlikte yatabileceklerini ve birlikte yiyip içebileceklerini açıklamıştır¹¹³⁴.

Allah Teâlâ, Peygamber’ (s.a.s.)’ine, bu soruya cevaben “*De ki: ‘O bir ezadır.’ Aybaşı halindeyken kadınlardan el çekin. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın.*” (Bakara, 2/222) demesini istemiştir. Böylelikle Allah Teâlâ, kokusunun kötü ve kendisinin pis ve murdar olduğu için, insanları rahatsız edeceğini, hayızlı oldukları zaman kadınlarla cinsel ilişkide bulunmaktan uzak durmalarını, hayız kanamalarından temizlenip gusletmelerine kadar onlarla cinsel ilişkide bulunmamalarını, guslederek, su ile yıkanıp temizlendiklerinde Allah’ın kendilerine izin verdiği biçimde cinsel temasta bulunmalarını ümmetine söylemesini istemiş olmaktadır¹¹³⁵. Hayız anında temas; sadece hayvanî bir zevk verirken; kadın ve erkek için tehlikeli olup, sıhhî zararlara sebebiyet vermektedir. O anda temas, sağlam ve temiz fitrattan ayrılmaktan başka netice vermez¹¹³⁶.

Netice olarak, âdet halinde bulunan kadının herşeyinin kirliliği inancı, Kur’ân’dan olmadığı gibi bu yanlış inancın düzeltilmesi konusunda açıklama da Kur’ân’dan gelmiştir.

3.1.2.7. Ganimetler

¹¹³² Ateş, VIII, 18-19.

¹¹³³ Kurtubî, III, 80; Suyûtî, *Tahbir*, s. 195.

¹¹³⁴ Taberî, II, 517.

¹¹³⁵ Taberî, II, 518.

¹¹³⁶ Kutup, I, 241.

Bedir savaşına katılanlar arasında, ganimetlerin dağıtılması konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkması üzerine, Allah Teâlâ, inananları, Allah'ın ve Rasûlü'nün emrine itaat etmeye yönlendirmiştir¹¹³⁷.

“(Ey Rasûlüm) Sana, harp ganimetlerine dair soru sorarlar de ki: ‘Ganimetler, Allah’ın ve Peygamber’inindir.’” (Enfal, 8/1). Bu ayette Allah Teâlâ, ganimetler konusundaki hükmünü ifade ederek hem sözlerinde, hem de uygulamalarında, inananları terbiye atmosferine almıştır. Bütün ganimetlerin dağıtımı ile ilgili hükmünü bildirerek, ganimetlerle ilgili, herşeyi müslümanların ellerinden almış, Rasûlullah (s.a.s.)’ın uhdesine vermiştir. Artık ganimetler, üzerinde tartışma yapılacak bir hak olmaktan çıkıp, Allah’ın kendilerine ihsan ettiği bir nimet durumuna gelmiştir. Rasûlullah (s.a.s.), ganimetleri Rabbi’nin öğrettiği şekilde taksim etme imkanına sahip olmuştur¹¹³⁸.

3.1.2.8. Helâller ve Haramlar

Müminler, önce Allah’ın hitabına mazhar olmanın saadetini duymuşlar, sonra da ruhlarında karışıklık meydana getiren cahiliyet hayatının bütün davranışlarından uzaklaşmaya, o davranışlardan sakınmaya başlamışlardır. Kendilerine nelerin haram, nelerin helal kılındığını öğrenmek için sorular sormuşlardır. Yapacakları şeyin İslâm’ın haram kılmış olmasından korkmuş; hükmünü bilmedikleri yeni şeyler hakkında soru sormak ihtiyacını duymuşlardır. Bu yeni dinin, beğendiği ve kabul ettiği hususlar hakkında bilgi sahibi olmak istemişlerdir¹¹³⁹. Kendilerine, yiyilecek şeylerden hangilerinin helal olduğunu öğrenmek üzere Rasûlullah (s.a.s.)’a soru yöneltmiş ve: “Sana, kendilerine neyin helal kılındığını soruyorlar?” (Mâide, 5/4) ayetiyle bu isteklerini ifade etmişlerdir¹¹⁴⁰. Tüm inananları aydınlatacak bu sorunun, Adiy b. Hâtim et-Tâî tarafından sorulduğu bilinmektedir¹¹⁴¹.

¹¹³⁷ Taberî, IX, 224; Kurtubî, VII, 360; İbn Kesir, II, 294; Kutup, III, 1429.

¹¹³⁸ Kurtubî, VII, 361; Kutup, III, 1473.

¹¹³⁹ Kutup, II, 846.

¹¹⁴⁰ Taberî, VI, 118.

¹¹⁴¹ Kurtubî, VI, 65; Suyûtî, *Tahbir*, s. 197.

Allah Teâlâ, kişinin bedenine ya da dinine veya ikisine birlikte zararı olan pis şeyleri haram kıldığını belirtmiş ve zaruret halinde müstesna olanları ayırdıktan sonra; helal olan şeylerin neler olduğunu açıklamaya başlamıştır¹¹⁴².

“*De ki: ‘Size bütün iyi ve temiz şeyler helal kılındı.’*” (Mâide, 5/4) ayetinde verilen cevap, düşünülmesi gereken bir cevaptır. Âyet, onların benliklerine şu gerçeği yerleştirmektedir: Kendilerine temiz ve iyi şeyler ne haram edilmiş, ne de yasaklanmıştır. Tüm temiz ve iyi şeyler, onlara helaldir. Ancak pis ve kötü şeyler haram kılınmıştır. Allah’ın haram kıldığı her şey, ya hissî yönden selim bir fitratın hoş görmeyeceği şeylerdir; leş, kan ve domuz eti gibi... Ya da mümin kalplerin nefret edeceği şeylerdir; Allah’tan başkası adına veya dikili taşlar üzerine boğazlananlar veya kumarın bir çeşidi olan fal oklarıyla kısmet aramalar gibi¹¹⁴³.

3.2. Ehl-i Kitâb’ın Yönelttiği Sorular ve Cevapları

Mü’minler, Allah’ın kitabını anlamak ve üzerlerine terettüp eden amellerin keyfiyetini öğrenmek için sorarken; diğer taraftan müşrikler, Hıristiyanlar ve bilhassa Yahûdiler kâh istihzâ ve imtihan etmek, kâh müslümanları şaşırtmak yahut Hz. Peygamber (s.a.s.)’i müşkil durumda bırakmak kasıt ve emeliyle bir takım sorular sormuşlardır¹¹⁴⁴.

Yahûdiler, Hıristiyanlara oranla Hz. Peygamber (s.a.s.)’e ve müslümanlara karşı daha sert, daha şüpheli ve daha soğuk bir tutum içerisindeydiler¹¹⁴⁵. Onların bu tutumları Kur’ân-ı Kerim’de ifade edilmiş ve art niyet taşıyan soruları da yansıtılmıştır. Bu durumu bazı başlıkları altında şöyle tasnif edebiliriz:

3.2.1. Allah’a İmân

Kur’ân-ı Kerim, mü’minlere dostluk bakımından “Biz Hıristiyanız” diyenlerin daha yakın olduğunu belirtip, Hıristiyanların, Allah ve Rasûlüne karşı tutumlarını açıklıyor. Kur’ân-ı Kerim, Hıristiyanlardan imân edenlerin, herhangi bir sebebin kendilerini Allah’a imândan alıkoymasını hoş karşılamayarak, hakka muttali olduktan sonra

¹¹⁴² İbn Kesir, II, 17.

¹¹⁴³ Kutup, II, 847.

¹¹⁴⁴ Yıldırım, Suat, *Peygamberimiz’in Kur’ân’ı Tefsiri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1983, s.174.

¹¹⁴⁵ Ulutürk, Veli, *Kur’ân’da Ehl-i Kitap*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 51.

Allah'a îmân etmemeyi fena kabul ederek, kendi kendilerine de kızarak¹¹⁴⁶: “*Neden Allah'a ve bize gelen gerçeğe inanmayalım?*” (Maide, 5/84) şeklindeki ifadelerini aktarmaktadır. Râzî (Ö. 60671209), bu ifadeyi, “Mü'min olmazsak elimize ne geçer.” şeklinde değerlendirmektedir¹¹⁴⁷.

Hıristiyanlardan bir gurup, Allah Teâlâ'nın, : “*Ehl-i Kitap'tan öyleleri de vardır ki; Allah'a, bize indirilmiş olana ve kendilerine indirilmiş olan, Allah'a huşu içinde îmân ederler.*” (Âl-i İmrân, 3/199) ayetinde belirttiği özelliklere sahiptirler. Bunlar, Allah Teâlâ'nın, kendileri hakkında şöyle buyurduğu kimselerdir: “*Kendilerine daha önce kitap verdiklerimiz de ona îmân ederler.*” (Kasas, 28/52)¹¹⁴⁸.

3.2.2. Hz. Peygamber

Ehl-i Kitap, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberliğini kabul etmemekte ısrar etmekteydi. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de, istifham üslubu ile de ifade edilmiştir:

Kıblenin tahvili olayını da Ehl-i Kitap, İslâm'a ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in nübüvvetine itiraz için bir fırsat olarak görmüşlerdir. Rasûlullah (s.a.s.), onaltı veya onyediy ay boyunca Kudüs'e doğru namaz kılmıştı. Ancak, kıblenin Kâbe'ye doğru olmasını istemekteydi. Kabe'ye doğru kıldığı ilk namaz ikindi namazıydı. Beraberinde kavmi de namaz kılmıştı. Onunla beraber namaz kılanlardan bir kişi yanından ayrılmış, rükuda bulunan bir topluluğa rastlamış ve onlara, “Allah adına şahadet ederim ki ben, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile birlikte Mekke'ye doğru namaz kıldım.” demişti. Bunun üzerine onlar da oldukları gibi Kabe'ye dönmüşlerdi. Bundan sonra nifak ve küfür erbabı bir grup Yahûdî'de şüphe hasıl olmuştu. Onlar, hidayetten yüz çevirerek, kuşkuya düşmüş, ve¹¹⁴⁹: “*Onları daha önceki kiblelerinden çeviren nedir?*” (Bakara, 2/142) demişlerdi. Yahûdîler¹¹⁵⁰, müslümanlar hakkında, “Bunlara ne oluyor ki, bir oraya bir buraya dönüyorlar”¹¹⁵¹ diyerek, kıblenin değiştirilmesine itiraz etmekle, aslında İslâm 'ı tenkit etmiş olmaktadırlar¹¹⁵².

¹¹⁴⁶ Kutup, II, 963.

¹¹⁴⁷ Râzî, XII, 68.

¹¹⁴⁸ İbn Kesir, II, 89.

¹¹⁴⁹ İbn Kesir, I, 195-196.

¹¹⁵⁰ Taberî, II, 3; Râzî, IV, 102.

¹¹⁵¹ İbn Kesir, I, 195-196.

¹¹⁵² Râzî, IV, 101.

Bu şüpheye verilen ilk cevap : “*De ki: "Doğu da Allah'ındır, batı da..."*” (Bakara, 2/142) ayetiyle gelmiştir. Bütün yönler, mülk itibariyle Allah’a aittir. Bu sebeple onlardan hiçbiri zatı itibariyle kible olmaya hak kazanamaz. Ancak Allah, onlardan birini kible yaptığı için, kible olabilir. Durum böyle olunca, kibleyi bir yönden diğer bir yöne döndürmesi hususunda Hak Teâla’ya itiraz edilemez¹¹⁵³.

Yahûdîlerin, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in nübüvvetini, inkâr konusundaki en büyük şüpheleri, neshi inkâr etmeleridir¹¹⁵⁴. Bu sebeple, kiblenin tahvilini, nübüvveti inkâr için fırsat bilmişlerdir.

Ehli Kitab’ın münâfikları, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in nübüvveti ile ilgili bildikleri gerçeği saklarlar. İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre, Ehl-i Kitab’ın münâfikları, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in, ashabıyla karşılaştıklarında, onlara “Sizin îmân ettiğiniz şeye biz de îmân ettik ve arkadaşınız Muhammed’in doğruluğuna, sözünün gerçek olduğuna biz de şehadet ediyoruz. Kendi kitabımızda onun sıfat ve niteliklerini bulmaktayız.” derlerdi. Bu durumu gören elebaşları, başbaşa kaldıklarında, onlara: “Allah’ın Kitabı’nda Muhammed’in sıfatlarıyla ilgili olarak size karşı delil getirsinler diye mi müslümanlara söylüyorsunuz?” derlerdi. Tabii ki, onların, Tevrat’ın, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in peygamberliğine şehadet etmesini itirafları, onun hakkında daha kuvvetli bir delil aramaya ihtiyaç hissettirmeyecek bir ikrar sayılır. Onlar, bu davranışları ile en kuvvetli delili kendileri göstermiş olur. Bu sebeple, onlar, birbirlerinin, bu hususu, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashabının yanında itiraf etmelerini hoş karşılamıyorlardı¹¹⁵⁵. Fakat onların bu ikili tavırları; “- *Îmân edenlerle karşılaştıklarında "Îmân ettik" derler; kendi başlarına kaldıkları zaman ise, derler ki: "Allah'ın size açtık (açıkladık)larımı, Rabbiniz katında size karşı bir belge olsun diye mi onlarla konuşuyorsunuz? Hala akıllanmayacak mısınız?"*” (Bakara, 2/76) ayetindeki istifhâm ile kınanmıştır¹¹⁵⁶.

Yahudiler gibi Hıristiyanlar da, peygamberlik konusunda yanlış inanç sahibidirler. Nitekim, Allah Teâlâ, onların, peygamberlik konusundaki yanlış inançlarını¹¹⁵⁷: “*Allah bizimle konuşmalı veya bize de bir ayet gelmeli değil miydi?*” (Bakara, 2/118) ayetindeki

¹¹⁵³ Râzî, IV, 104; İbn Kesir, I, 195-196.

¹¹⁵⁴ Râzî, IV, 104-107.

¹¹⁵⁵ Râzî, III, 136-137; İbn Kesir, I, 120.

¹¹⁵⁶ Ebu’s-Suûd, I, 117.

¹¹⁵⁷ Râzî, IV, 31.

istifham ile ortaya koymaktadır¹¹⁵⁸. Onlar, “Allah niçin bize hitap edip, itikadımızın kuvvetlenmesi ve şüphelerin ortadan kalkması için, senin peygamber olduğunu açıkça ifade etmiyor, böyle yapmadığına göre, niçin sana mahsus âyet ve mucizeler vermiyor?” diyerek peygambere karşı tutumlarını ortaya koymaktadırlar¹¹⁵⁹.

Peygamberin hükmüne itiraz:

İsrailoğulları, peygamberlerinden, kendilerine, aralarından birini, kral tayin etmesini istediklerinde, Tâlût kral tayin edildi. Tâlût bir asker olup, kral soyundan değildi. Krallık, Yahuda kabilesinde idi ve Talût da bu kabileden değildi. Bunun için, “*Biz hükümdarlığa ondan layık iken ve ona malca da bir bolluk verilmemişken bize hükümdar olmağa o nasıl layık olabilir? dediler* (Bakara, 2/247). Tâlût’un, hükümdar seçilmesinden sonra, fakir ve hükümdarlığı yönetecek varlığı olmadığını söylüyor, Tâlût’u kendilerine kral olarak tayin eden peygamberlerine karşı çıkmış ve isyan etmiş oluyorlardı. Halbuki onlara, itaat etmek ve güzel söz söylemek düşerdi¹¹⁶⁰. Bu âyette, istib’âd anlamı taşıyan istifhâm ile, onun, kendilerine hükümdar olmasını uzak görmeleri ifade edilmiş olmaktadır¹¹⁶¹. Halbuki hükümdarlık ve kumandanlık için iri yapılı, güçlü, kuvvetli ve güzel görümlü olmak esas şart olmayıp; mânen, ilim, din ve siyaset, idare sanatı ve harpte yüksek beceri sahibi olmak esas şarttır. Veraset ve neseb, asıl şart değildir¹¹⁶².

Bu ayette, İsrailoğullarının, tarih çizgisinde peygamberlerinin verdiği hükümlere razı olmadığı görülürken; Hz. Peygamber (s.a.s.)’in nübüvvetini kabul etmeyeceklerinin işaretlerini de vermiş olmaktadır.

3.2.3. Soru Sorma

İsrailoğullarının, peygamberlere karşı tutumları hep, eleştiri konusu olmuştur. Onların peygamberlerine, yönelttikleri yersiz sorular ile onları rahatsız etmeleri de bu tutumları

¹¹⁵⁸ Taberî, I, 715; İbn Kesir, I, 166 (Bu ayetin, inkarcı müşrik Araplar veya Yahûdiler hakkında nazil olduğu da söylenmiştir. Bkz. Taberî, I, 715; İbn Kesir, I, 166).

¹¹⁵⁹ Râzî, IV, 32.

¹¹⁶⁰ İbn Kesir, I, 308.

¹¹⁶¹ Ebu’s-Suûd, I, 240; Elmalılı, I, 240.

¹¹⁶² Elmalılı, II, 830.

arasında yer almaktadır¹¹⁶³. Onların lüzumsuz sorularına dair birkaç örnek ile konuyu açıklamaya çalışalım:

İsrailoğullarından çocuğu olmayan çok zengin bir adam vardı. Kardeşinin oğlu, ona varis olacaktı. Bu sebeple yeğeni adamı öldürdü, sonra geceleyin bir başkasının kapısının önüne koydu. Ertesi sabah adamın aleyhine dava ederek, onun katil olduğunu söyledi. Nihayet silâha sarılıp, birbirlerine girdiler. İleri görüş sahibi “Niçin birbirinizi öldürüyorsunuz, Allah’ın peygamberi aranızda değil mi?” dediler. Bunun üzerine Hz. Musa (a.s.)’ya geldiler ve durumu ona anlattılar. Hz. Musâ (a.s.) da: “*Kavmine: "Allah, muhakkak sizin bir sığır kesmenizi emrediyor" demişti. Onlar da "Bizi alaya mı alıyorsunuz?" dediler. (Musa) "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım" dedi.*” (Bakara, 2/67). İbn Ebû Hâtim, Allah Teâlâ’nın: “Ey İsrailoğulları, sığır konusunda normal âdetlerin dışında, fevkalade hususiyetler göstererek size sunduğum nimetleri hatırlayın. Katilin kim olduğunu bu sığır vesilesiyle açıklamamda ve maktülü dirilterek, kendisini kimin öldürdüğünü söyletmemdeki nimetimi hatırlayın.” demiş olduğunu ifade etmektedir¹¹⁶⁴.

Onlar, Hz. Musa (a.s.)’ya, biz senden maktul ve katili soruyoruz, sen ise bize sığır boğazlayın diyorsun, bizimle alay mı ediyorsun? dediler. “*(Musa) Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım" dedi.*” (Bakara, 2/67) . Onlar, “Bizimle alay mı ediyorsun” demişlerdi. Hz. Mûsâ (a.s.), verdiği cevap ile, onların, bu vehminin yanlışlığını, Allah’ın emrinin tebliği esnasında alay etmenin bir cehalet ve sefeh olduğunu bildirmiştir¹¹⁶⁵.

Bu davranışlarından sonra da yanlış tutumları devam eden İsrailoğulları direterek peygamberlerine lüzumsuz bir çok soru yöneltmiştir: “ *'Rabbine, adımıza yalvar da, bize niteliklerini açıklasın' ”* (Bakara, 2/68) diyerek kendilerinden kesmeleri istenen sığırın ne olduğu ve özellikleri hakkında bir çok soru sorarak açıklama istemişlerdir¹¹⁶⁶.

Onlar sordukça cevap almış ve cevap aldıkça sorumlulukları da artmıştır. Onların bu sorusuna : “*O, ne çok yaşlı, ne de çok genç, fakat bunun ortası, dinç bir sığırdır*” (Bakara, 2/68) cevabı verilmiştir. Verilen cevap ile, sığırın en iyi bir durumda olması

¹¹⁶³ Bkz. Bakara, 2/108.

¹¹⁶⁴ İbn Kesir, I, 112.

¹¹⁶⁵ Ebu’s-Suûd, I, 111.

¹¹⁶⁶ Râzî, III, 119; İbn Kesir, I, 113; Ebu’s-Suûd, I, 111.

gerektiği ifade edilmiştir. Kck olanın henüz olgunlaşmadığı için, yaşlı olanın da olgunluk sınırını geçtiği için, bir bakıma noksan olduğu, ancak orta olanın, tam keml derecesinde olduğu hatırlatılmıştır.

Yahûdiler hayvanın yaşını öğrenince, “*Rabbine adımıza yalvar da, bize rengini bildirsin.*” (Bakara, 2/69) diyerek rengini de öğrenmek istemişlerdir. Bu sebeple Allah Teâlâ da, “*O, bakanların içini ferahlatan sapsarı bir sığırdır*” demiřtir¹¹⁶⁷.

Aldıkları bu cevapla da yetinmeyerek; kendilerine yeni yükümlülükler getirecek sorular yöneltmeye devam etmişlerdir. “orta yaşlı ve sapsarı birçok inek bulunduğunu, dolayısıyla bunlardan hangisini keseceklerini karıştırdıklarını” ileri sürerek: “*Rabbine adımıza yalvar da, bize onun niteliklerini açıklasın.*” (Bakar, 2/70) diyerek, kendilerinin, başkalarından farklı olan vasıflarını öğrendikleri zaman, kesilmesi emredilen ineği bulabileceklerini iddia ederler.

Kendilerine verilen cevapta: “*O, ne boyunduruğa koşulup arazi sürmüş, ne de ekin sulamış bir sığır değil, kusurdan salim, lekesi olmayan bir sığırdır.*” (Bakara, 2/71) denmiştir. Hak Teâlâ, o ineğin, toprağı sürmemiş ya da ekin sulamamış bir sığır olduğunu beyan etmiştir. Çünkü bu iki iş, noksanlık meydana getirir¹¹⁶⁸.

Dolayısıyla, İsriloğullarının, lüzumsuz soruları sebebiyle, kendilerine sığırın özellikleri detaylandırılarak anlatılmıştır. Halbuki, onlardan sadece bir sığır kesmeleri istenmişti. Eğer onlar bir sığır bulup kesselerdi bu kendileri için yeterli olacaktı. Ancak onlar bu konuda şiddetli davranarak sordukları lüzumsuz sorularla, hem kendi işlerini zorlaştırmış; hem de Hz. Musa (a.s.)’yı yormuşlardır. Onlar sordukça, Allah Teâlâ da istenen özellikleri onlara bildirmiş, böylelikle şartları ađırlařmıřtır¹¹⁶⁹.

¹¹⁶⁷ Râzî, III, 119.

¹¹⁶⁸ Râzî, III, 121.

¹¹⁶⁹ İbn Kesir, I, 113.

3.3. Müşriklerin Yönelttiği Sorular ve Cevapları

Kur'ân'a saldırı ve iftiralar, nüzûlünden itibaren çeşitli üslûp ve düzlemlerde yapılmıştır. Saldırı içeren üslûplar arasında istifhâm üslûbu da bulunmaktadır. İnkârcılar, bir takım sorular yöneltmek sûretiyle, risaleti baltalamak istemişlerdir¹¹⁷⁰.

Kur'ân-ı Kerim saldırı içeren bu soru ve iftiraları zikredip, tescil etmekte bir sakınca görmemiştir. Aksine bunları en etkili ve köklü bir biçimde çürütmek, kafalarda soru işareti bırakmamak istemiştir. Bu soruları, aydınlatıcı, mukni', caydırıcı, kınayıcı ve susturucu cevaplarını ayetlerinde belgelemek için bir vesîle kılmıştır.

Müşriklerin, bütün itiraz ve istihzâları, ahiret hayatı ve cesetlerin haşrini inkâr üzerinde yoğunlaşmaktadır. Şüpheli ve günlük tecrübeye çok bağlı olan bir şahsın, tamamen dağılmış olan bir insan vücudunun tekrar eski halini alarak yeniden hayata dönebileceğine kolayca inanması zaten beklenemez (İsrâ, 17/49, 98). Şüpheci bir yandan “Yeni bir bitkisel hayatın mümkün olabileceğini kabul edelim.” derlerken, diğer yandan “Hislerin ve şuurun vücudumuzla alakası kesildikten sonra, insanî hayatımız yeniden nasıl başlayabilecektir.” diyerek bunun imkansız olduğunu söylerler. Böyle düşünen birine günlük tecrübeyi hatırlaması yeterli olacaktır; çünkü aradarda gelen uyku ve uyanıklık halleri, ölümden sonra da hayatın olacağı hususunda bize güzel bir örnek teşkil eder (Rûm, 30/50).

Öyleyse başka hayata kavuşmamız imkansız değil, hatta pekâlâ mümkündür. Kur'ân, bunun delili olarak sadece Allah'ın kullarına olan bir va'di olarak değil (Nahl, 16/38), aynı zamanda ilâhî adaletinin ve yüce hikmetinin bir gereği olarak bakar: “*Ta ki hakkında ihtilaf ettikleri husus kendilerine açıklanmış ve böylece herkese kazandığının karşılığı bizzat verilmiş olsun*”¹¹⁷¹. Şimdi Allah Teâlâ'nın müşriklerin yönelttikleri bu inkârcı sorularını görelim:

3.3.1. Tevhid

İslâm, tevhid akidesine son derece önem vermiştir. Tevhid bütün mevcudâtın temeli olup, bütün mevcudât, ona açık ve kuvvetli olarak şahitlik eden ilk ve en büyük

¹¹⁷⁰ Keskiöglü, s. 279.

¹¹⁷¹ Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, s. 86-88.

ayetlerdir. Tevhid, öyle bir kaidedir ki, akîde ve hükümleri ile bütün bir beşeriyetin hayatı ancak onun üzerine kurulduğu zaman sağlıklı devam edebilir.

Çağlar boyunca müşrikler, peygamberlere karşı bu olguya ayak diremişler, peygamberler de bu hakikat üzerine davetlerine ısrarla devam etmişler, bu hakikatin beşeriyetin kalbine yerleşmesi için her zaman büyük çabalar sarfetmişlerdir. Tevhid akidesine karşı Kureyş de tepki göstermiş, tanrıları tek tanrı yapılmasını hayret, dehşet ve tepkiyle karşılamıştır.

Bu tepkilerini gösteren taaccüblerini: “*Tanrıları bir tek tanrı mı yaptı?*” (Sâd, 38/5) ayeti yansıtmaktadır. Zira bu ifade ile, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in kendilerini bir tek Allah’a ibadete davetine şaşırduklarını göstermek istemişlerdir. Halbuki bu çağrı en doğru ve dinlemeye en layık sözdür¹¹⁷².

Zuhuf sûresinde de müşriklerin tevhide karşı çıkışları istifham ile ifade edilmiştir. Akıl almaz inançlarını savunan müşrikler, bu konuda gerçeğe ulaşmak için değil, muğalata yapmak, münakaşa ve tartışma için mücadeleye girişirler¹¹⁷³: “*Bizim tanrılarımız mı hayırlı, yoksa o mu? Dediler.*” (Zuhuf, 43/58) ayetinde ifade edildiği gibi, kendi ilâhlarının daha hayırlı olduğunu iddia ederek tevhide karşı çıkışlarını ifade etmek isterler¹¹⁷⁴.

Furkân sûresinde de: “*Onlara : ‘Rahman’a secde edin.’ dediği zaman, ‘Rahmân nedir?’*” (Furkân, 25/60) diyerek, Rahman olan Allah’a ibadete çağrıldıklarında, tek olan Allah’ı hafife alıp, O’na ibadet etmeyi çirkin karşılarlar¹¹⁷⁵.

Müşriklerin bu istihfafına : “*Gökte burçlar yaratan, orada ışık saçan güneş ve aydınlatan ayı vareden Allah yüceler yücesidir.*” (Furkân, 25/60) ayetinde, insanda ululuk ve yücelik uyandıracak ifade ile karşılık verilmektedir. Allah Teâlâ’nın yarattığı bu şeyler hem realite olarak, hem hissen çok müthiş ve muazzam şeylerdir. İşte güneş bu burçlarda gezinir ve bizim dünyamıza başka dünyaların ışığını saçar. Geceleyin sevimli

¹¹⁷² Kutup, V, 3009-3010.

¹¹⁷³ Kutup, V, 3196.

¹¹⁷⁴ İbn Kesir, IV, 142.

¹¹⁷⁵ Kutup, V, 2575.

ışıyla dünyamızı aydınlatan parlak ve göz alıcı ay da bu burçlarda yer almaktadır ve tüm bunları yaratan da Allah Teâlâ'dır¹¹⁷⁶.

Kainatta bulunan tüm mevcudât top yekün, O'nun birliğinin delilidir. Eğer, O'nunla birlikte başka tanrılar olsa, şüphesiz kainattaki bu kusursuz denge bozulurdu¹¹⁷⁷. Mâdem ki kâinatta bir düzen, bir intizam ve bir birlik vardır; o halde bu mevcudat bir elden yaratılmış, bir elden yönetilmekte ve bir elden gözetilmektedir: **أَرَبَابٌ مُتَّفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ** “Birbirinden ayrı rabler mi daha hayırlıdır, yoksa herşeye hâkim ve gâlib olan tek bir Allah mı?” (Yûsuf, 12/39).

3.3.2. Yeniden Diriliş

İnkarcılar, öldükten sonra dirilmeyi, hesaba çekilecekleri ve cehenneme girecekleri söylendiği için inkâr ederler. Yoksa yaşamayı ve uzun ömürlü olmayı seven inkârcıların hesapsız bir hayata kavuşmayı inkâr etmeleri düşünülemez. Onlar, ahireti inkâr kasdıyla bir takım sorular yönelterek şüphe, itiraz ve inkârlarını ortaya koymuşlardır. Kur'ân-ı Kerim de kendilerine, gereken caydırıcı ve susturucu cevapları vermiştir. Şimdi müşriklerin, alaylı sorular sormak sûretiyle yeniden dirilişi inkârlarını ifade eden birkaç örnek görelim:

Müşrikler, kendilerine va'dolunan azabı aceleci tavırlar içinde isteyerek; ihtar ve uyarılara şüpheci bakışlarını ortaya koymaktadırlar¹¹⁷⁸: “Doğru söyleyenler iseniz bu (bizi) tehdit ettiğiniz azab ne zaman?” (Yunus, 10/ 48) sözü de bu maksatla söylenmiştir. Defalarca ifade ettikleri bu söz¹¹⁷⁹ ile ilgili olarak, Râzî (Ö. 606/1209), her ümmetin, kendisine gönderilmiş olan peygambere bu sözü söylemiş olduğunu kabul eder¹¹⁸⁰. Müşriklerin, kendilerine vadedilen azabı acele istemek sûretiyle onunla alay ederek, inkâr etmelerine karşılık¹¹⁸¹; Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, şüphe maddelerinin kökünü kesecek bir cevap ile, bu şüpheyeye cevap vermesini emretmiş ve “(Ey Muhammed, onlara) de ki: Allah dilemedikçe ben kendime ne zarar verebilirim ve ne de herhangi bir fayda...Her ümmetin bir eceli vardır; ecelleri gelince, ne bir saat

¹¹⁷⁶ Kutup, V, 2576.

¹¹⁷⁷ Bkz. Enbiyâ, 21/22; Mü'minûn, 23/91.

¹¹⁷⁸ Kutup, V, 2815.

¹¹⁷⁹ Bkz. Enbiyâ, 21 /38; Neml, 27/71; Secde, 32/28; Sebe', 34/ 29; Yâsîn, 36/48; Mülk, 67/25.

¹¹⁸⁰ Râzî, XVII, 107.

gecikirler, ne de öne geçerler.” (Yunus, 10/ 49) buyurmuştur. Bu “Düşmanlarına azap, dostlarına da yardım etmeye, Allah’tan başka kimsenin gücü yetmez. Allah, bu vaad ve vaidde, belirli bir vakit tayin etmediği için, vaad ve vaid olunan şeyler böyle vakitte meydana gelmediğinde, bu Allah’ın bundan hulfettiğine, vazgeçtiğine, delâlet etmez. Vaktin tayini, Allah’ın fiil ve hükümlerini, kulların maslahatlarını gözetme şartına bağlamayanlara göre; Allah’ın meşfetine ve ulûhiyetine; Allah’ın fiil ve hükümlerini, kulların maslahatlarını gözetme şartına bağlayanlara göre de, takdir edilen o maslahat sebebiyle, Allah Teâlâ’ya havale edilmiş olur. Allah’ın o hadisenin meydana gelmesi için tayin etmiş olduğu o vakit gelip çatınca da, o hadise mutlaka, o vakitte cereyan eder ve onun öne geçmesi veya az sonra meydana gelmesi imkansız olur.” demektir¹¹⁸².

Ayrıca bu cevap, müşriklerin, peygamberin görevi konusundaki bilgisizliklerini ve peygamberliğin sınırını idrak edemediklerini gösterir. Oysa ki vaad ve tehditleri gerçekleştirmek ve bunların nasıl ve ne zaman tahakkuk edeceğini bilmek peygamberin bilme sınırları içinde yer almamaktadır. Netice olarak Allah’ın bildirmediği ve kendisini görevlendirmedeği bir konuda soru sormak veya bir şey istemek doğru değildir. Tayin edilmiş gün, ne birinin arzusu için geriye, ne ötekinin ricası için ileriye alınmaz, Allah’ın takdir buyurduğu vakitte gelir¹¹⁸³.

Müşriklerin, kıyameti acele istemeleri ve bu konudaki şüphelerini ortaya koyan bir soru da: “*İnsanlar sana (kıyamet) saati(in)den soruyorlar. De ki “Onun bilgisi Allah’ın yanındadır.”*” (Ahzâb, 33/63) ayetinde ifade edilmiştir¹¹⁸⁴. Allah Teâlâ, Rasûlüne, kendisinin kıyamet konusunda bir bilgiye sahip olmadığını, binaenaleyh, insanların kendisine bu soruyu sormaları halinde, hiçbir şey söylememesini bildiriyor. A’râf sûresinde de ifade edildiği gibi, bu konuda bilgiyi Allah’a havale etmesini haber veriyor. Bilindiği gibi A’râf sûresi Mekki, bu sûre (Ahzab sûresi) ise Medenî’dir. Mekke dönemi boyunca Hz. Peygamber (s.a.s.)’in, kıyamet konusundaki bilgiyi Allah’a havale etmesi durumu Medine döneminde de devam etmiş; ancak burada, kıyametin yakın olduğu bildirilmiştir¹¹⁸⁵: “*De ki “Onun bilgisi Allah’ın yanındadır.”*” (Ahzâb, 33/63)

¹¹⁸¹ Ebu’s-Suûd, IV, 151; Kutup, V, 2971.

¹¹⁸² Râzî, XVII, 107.

¹¹⁸³ Kutup, V, 2908.

¹¹⁸⁴ Kutup, V, 2881.

¹¹⁸⁵ İbn Kesir, III, 527.

ayetinde kıyametin vaktinin Allah'a tevdi'i ifade edilirken, şüpheye düşenlere onun yakın olduğu hatırlatılarak, belki de kendilerinin gaflet içinde buldukları bir anda kopabileceği konusunda uyarı yapılmak istenmektedir¹¹⁸⁶.

Allah Teâlâ, müşriklerin, öldükten sonra dirilmeyi hayretle (ta'cib) karşıladıklarını ve vukuunu imkansız (istib'âd) kabul etmelerini¹¹⁸⁷: “*Biz öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (tekrar hayata döneceğiz)?*” (Kâf, 50/3) ayetinde de haber vermektedir. İnkârcılar, öldükten sonra dirilmeyi inkâr etmiş ve dirilişi hayretle karşılamışlardır. Oysa ki, inkârcıların hayretler ifade ederek, iddia ettikleri öldükten sonra dirilmenin imkansızlığı hadisesi basit bir anlayıştır. Çünkü hayat mucizesi ilk defa vukuua geldiği gibi bir kez daha vuku' bulacaktır¹¹⁸⁸: “*Onları yoktan varedip yaratan, (tekrar) diriltir*” (Yâsîn, 36/79).

Müşriklerin, yeniden dirilişi/haşri ve neşri inkarlarını ifade eden sorularına verilen bu cevaplar yanında, ayrıca; ölü toprağın canlandırılması gibi ilâhî kudretin şümülünün sergilendiği olayların hatırlatılması ve öldükten sonra dirilişin vuku' bulacağı konusunda bütün ilâhî kitapların, birbirine uygunluğu ifade edilerek, onların şüphe, inkar ve itirazları bertaraf edilmiş olmaktadır¹¹⁸⁹.

3.3.3. Hz. Peygamber

Müşrikler, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberliğini kabul etmek istemedikleri için, onun bir beşer, deli, sihirbaz olduğunu iddia etmiş, kendisinden, bu iddiaları geçersiz kılacak mucize istemiş, en azından onunla birlikte melek veya hazine gönderilmesi gibi bahaneler ileri sürmüşlerdir. Şimdi müşriklerin bu iddialarını ve cevaplarını görelim:

3.3.3.1. Peygamber'in Bir Beşer Olması

Müşrikler, ciddiyetten yoksun, en önemli anlarda bile eğlenceye, gaflete dalma; zor anlarda istihzâya başvurarak konuları alay mevzuu yapma eğilimindedirler. Onlar,

¹¹⁸⁶ Kutup, V, 2881. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. A'râf, 7/187; Zâriyât, 51/12; Kıyâme, 75/6; Nâziât, 79/42.

¹¹⁸⁷ İbn Kesir, IV, 237.

¹¹⁸⁸ Kutup, VI, 3358. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Bakara, 2/259; Yûnus, 10/53; Ra'd, 13/5; İsrâ, 17/49, 51, 98; Meryem, 19/66; Mü'minûn, 23/82; Neml, 27/67; Secde, 32/10; Yâsîn, 36/78; Saffât, 37/16, 53; Ahkâf, 46/17; Vâkıa, 56/47; Nâziât, 79/10-11.

¹¹⁸⁹ Dihlevî, s. 27-28.

Peygamber (s.a.s.)'e yönelik saldırı ve utanmazlıklarını bazen alaylı bir soruda ifade etmişlerdir:

İnkarcılar, Allah'ın, bir beşeri peygamber olarak göndermesini tuhaf karşılamış, "*Allah peygamber olarak bir insan mı gönderdi?*" (İsra, 17/94) diyerek, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in nübüvvetini bir beşer olduğu için kabul etmediklerini, ayette taaccüb bildiren istifhâm ile ifade etmek istemişlerdir¹¹⁹⁰.

Peygamberliğinden önce, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e, güvenilirlik lakabı veren müşrikler, bir peygamber olarak gönderildikten ve Kur'ân'ın kendine gönderilmesinden sonra: "*Allah bunu mu peygamber göndermiş?*" (Furkân, 25/41) şeklindeki alaycı ve çirkin sözleriyle, kavmi içindeki şahsiyetini küçültmek ve karşı konulması mümkün olmayan Kur'ân'ın tesirini yok etmek istemişlerdir¹¹⁹¹.

Peygamberleri inkâr, hatta alay konusu yapacak derecede inkâr, küfrün yapısında vardır. Hz. İbrahim (a.s.)'i, "*Sizin ilâh larınızı diline dolayan bu mu?*" (Enbiya, 21/36); Hz. Musa (a.s.) ve Harun (a.s.)'u ise, "*...Bizim gibi iki insana mı îmân edeceğiz?*" (Mü'minûn, 23/47) diyerek peygamberliklerini kabul etmemiş ve onları alaya almışlardır.

Âd ve Semûd kavmi de, peygamberlerini beşer oldukları için inkâr etmişlerdir. Hak yola çağrıya icabet etmemiş, uyarılara kulak vermemiş ve her ikisi de büyük bir kasırgaya benzer felakete helak olup gitmişlerdir. Kulların Allah'a boyun eğip itaat etmeleri gerekir, büyüklük taslamaları kabul edilemez. Fakat Âd kavmi büyümüş, gururlanmış ve "*Bizden daha kuvvetli kim var?*" (Fussilet, 41/15) demiştir. Azgın ve zalimlerin hissettikleri sahte bir his ve duygunun dile getirilişi onları kendi kuvvetlerinden başka bir kuvvetin olmayacağını iddiaya ve inkâra yöneltmiştir. Ayetin devamında "*Onlar kendilerini yaratan Allah'ın onlardan daha kuvvetli olduğunu görmüyorlar mı?*" (Fussilet, 41/15) şeklinde kendilerine bu çaba ve gücü verenin Allah olduğu hatırlatılarak yanılırları ve acizyetleri ifade edilmiştir¹¹⁹².

Kur'ân-ı Kerim, müşriklerin, peygamberin bir beşer olmasını, nübüvveti inkâr vesilesi yapmalarına karşı çıkararak: "*Biz senden önce de, kendilerine vahyettiğimiz adamlardan*

¹¹⁹⁰ İbn Kesir, III, 68.

¹¹⁹¹ Kutup, V, 2565. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Enbiyâ, 21/3; Furkân, 25/7; Teğâbun, 6.

¹¹⁹² Kutup, V, 3117.

başkasını (peygamber olarak) göndermedik” (Nahl, 16/43; Enbiyâ, 21/7) buyurmuş; insanlık tarihi boyunca gönderilen peygamberlerin tümünün insan olduğunu belirterek bu iddialarını çürütmüştür¹¹⁹³. Çünkü insana ancak kendi cinsinden bir insan örnek olabilir. Peygamber (s.a.s.)’in bir melek olmasını isteyen müşrikler, faraza melek gönderilseydi, ona daha kolay itiraz ederlerdi. “Biz melek miyiz? Biz onun gibi iyi ahlak sahibi olamayız” derlerdi. Cenâb-ı Hak, müşriklerin bu yersiz isteklerine cevap olarak, **قُلْ لَوْ كُنَّا فِي الْأَرْضِ مَلَائِكَةً يَمُشُونَ لَأَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَسُولًا** “De ki: “Eğer yeryüzünde (insanlar yerine) yürüyen, oturan melekler olsaydı, biz de onlara gökten peygamber olarak bir melek indirirdik.” (İsrâ, 17/95) buyurmuştur.

3.3.3.2. Cünûn ve Sihir İddiaları

Müşrikler, Rasûllulah (s.a.s.) hakkında, ne tür bir iftira atacakları konusunda hayli düşünmüşlerdir. Zira, o, tüm güzel vasıfları bünyesinde barındırdığı bilinen bir kişiydi. Velid b. Muğîre, kendisinin şiirin recezini, sanatını, cin şiirlerini de kendisinden daha iyi bilen birinin bulunmadığını, fakat Hz. Muhammed (s.a.s.)’in, sözüyle bunlardan hiçbiri arasında bir benzerlik bulunmadığını, onun sözlerinin diğer sözlere ezici bir üstünlüğü olduğunu söylemiştir. Hz. Muhammed aleyhinde bir söz söylemedikçe kavminin kendisinden hoşnut olmayacağı kendisine söylenince, düşünmeye başlamış ve Peygamber (s.a.s.)’i sihir yapma iddiasıyla karalamaya karar vermiştir¹¹⁹⁴.

Müşrikler kendi aralarında birbirlerini, peygambere îmân etmeye engellemek düşüncesindedirler: “*Şimdi siz göz göre büyüye mi kapılacaksınız?*” (Enbiyâ, 21/3) diyerek, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in sihir yaptığını, dolayısıyla sihir yaptığı bilenen kimseye bilerek tabi olmamaları gerektiğini telkin ederler¹¹⁹⁵.

Hz. Peygamber (s.a.s.)’e atılan iftiraldan biri de, onun bir mecnun şair olduğu yönündedir. Müşrikler, Rasûlullah (s.a.s.)’ı kastederek, kendilerinin ve atalarının ilâhlarına ibâdet etmeyi bir mecnun şair yüzünden terketmeyeceklerini belirtmişler¹¹⁹⁶:

¹¹⁹³ Beydâvî, III, 341.

¹¹⁹⁴ Kutup, VI, 3756.

¹¹⁹⁵ İbn Kesir, III, 181.

¹¹⁹⁶ İbn Kesir, IV, 7.

"Cinlenmiş bir şair yüzünden tanrılarımızı mı bırakalım?" (Saffât, 37/36) diyerek çok rezil bir söz söylemişlerdir¹¹⁹⁷.

Müşriklerin tüm bu asılsız iddialarına, Allah Teâlâ, onları red makamında "Hayır, o, (haberleri ve istekleriyle, Allah'ın gerçeklerini) getirmiş ve peygamberleri tasdik etmiştir." (Saffat, 37/37) buyurarak, onların yalancı olduklarını ifade etmiştir¹¹⁹⁸.

Müşrikler, kıyametin kopacağını, uzak gördükleri için bu durumu kendilerine haber veren, adam olarak nitelendirdikleri, Hz. Peygamber (s.a.s.)'i, ya Allah'a iftira etmek veya deliler ve bunaklar gibi kendisine gösterilen şeyleri birbirine karıştırmış olmakla itham etmişlerdir¹¹⁹⁹: "Allah'a yalan mı uydurdu, yoksa kendisinde bir delilik mi var?" (Sebe', 34/8). İnkârcılar, öldükten sonra dirilmeyi, kendisini cin çarptığı için saçma sapan konuşan veya yalan uyduran kimseden başkasının söylemeyeceği söz olarak nitelendirip, bunu hayret ve dehşete kapılarak söylemiş, garip karşılamış ve inkâr etmişlerdir¹²⁰⁰.

Allah Teâlâ, durumun onların iddia ettikleri ve veya sandıkları gibi olmadığını, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, doğrunun ve hakikatin yolunda olduğunu ifade etmekte ve onları red sadedinde, "Hayır, ahirete inanmayanlar azaptadırlar." (Sebe', 34/8) buyurarak onlara bu tutumlarından ötürü ihtar edici bir karşılık vermektedir¹²⁰¹.

3.3.3.3. Hasetçi Oluşları

Kureyşli müşrikler, Kur'ân'ın, dolayısıyla peygamberliğin, "Bu Kur'ân iki kentten, büyük bir adama indirilmeli değil miydi?" (Zuhruf, 43/31) ayetinde ifade edildiği üzere, Mekke ve Taif'in ileri gelenlerinden birine inmesini istiyorlardı¹²⁰². Çünkü onlar zengin ve ileri gelen kimselerdiler. İşte zenginlik, soyluluk, şöhret, güzellik ve makam cahiliyede hep yegâne değer ölçüleri sayılmışlardır. İslâm'da ise doğruluk, haklılık, güvenilirlik kısaca ahlak ve faziletler değer ölçüleridir. Bu sebeple Allah Teâlâ, kendisinin peygamber tayinindeki bu itirazları konusunda onları red ederek: "Rabbinin

¹¹⁹⁷ Kutup, V, 2987.

¹¹⁹⁸ İbn Kesir, IV, 7.

¹¹⁹⁹ İbn Kesir, III, 534.

¹²⁰⁰ Kutup, V, 2894-2895.

¹²⁰¹ İbn Kesir, III, 534.

¹²⁰² Taberî, XXV, 83; İbn Kesir, IV, 137.

rahmetini onlar mı taksim edecek?” (Zuhruf, 43/31) ayetiyle, bu işin kendilerine bırakılmadığını, dilediğini bizzat kendisinin görevlendireceğini vurgulamıştır¹²⁰³.

Küfrün ve inkârcıların tavırları, duygu ve hisleri tarih çizgisi boyunca değişmemiştir. Nübüvvet hasetçi bakışları da tarih çizgisi boyunca hep aynı kalmıştır. Nitekim, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in nübüvvetine hasetçi bakışların benzeri, daha önce Semud kavminde de kendini göstermiştir. Onlar, Hz. Salih (a.s.)’e karşı aynı tavrı takınmışlardır: *“Bizden bir insana mı uyacağız?”* (Kamer, 54/24) diyerek kendilerine değil de ona vahiy inmesini içlerine sindirememiş ve onu yalancılıkla itham etmişlerdir. Allah Teâlâ *“Fakat yarın, yalancı küstahın kim olduğunu öğreneceklerdir”* (Kamer, 54/26) buyurarak esas yalancıların kendileri olduğunu ve bunu kendilerine göstereceğini haber vermiştir¹²⁰⁴.

Müşrikler, kendilerini, inatçılık, dik başlılık ve husûmete sürükleyen hasetleri sebebiyle, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in peygamber seçilmesini tuhaf karşılamışlar ve¹²⁰⁵: *“O ihtar (Kur’ân, kimse kalmadı da) aramızdan ona mı indirildi?”* (Sâd, 38/8) diyerek, kendi içlerinden birine Kur’ân’ın inmesini imkansız (istib’âd) görmüşlerdir. İbn Kesir (Ö. 774/1373), bunun sebebi olarak, bilgisizlikleri ve fonksiyoner akla sahip olmamalarını kabul ve ifade etmiştir¹²⁰⁶. Allah Teâlâ, onların bu itirazlarının asıl sebebinin: *“Hayır, görülüyor ki onlar, Kur’ân’ımdan şüphe içindedirler, çünkü onlar azabımı henüz tadmamışlardır.”* (Sâd, 38/8) şeklinde ifade ederek, asıl maksatlarını gözler önüne sermiştir.

3.3.3.4. Mucize İstemeleri

Diğer peygamberlerin, mesajlarının gerçekliğinin teyid edilmesi için kendilerine bahşedilen özel mucizeleri vardı. Semud’a karşı bir mucize olması için Salih (a.s.) peygamber’e dişi bir deve gönderilmişti (A’râf, 7/73). İsa (a.s.), mucize olarak, canlanan çamurdan kuş mucizesini getirmişti (Âl-i İmrân, 3/49). Ayrıca, tarihte görülen, inanmayan kavimlerin helâki bir mucizedir (Hicr, 15/73-75), benzer şekilde inananların kurtuluşu da bir mucizedir (Ankebût, 29/24). Nuh (a.s.)’un gemisi de inanmayanların ve itaat

¹²⁰³ Taberî, XXV, 85-86 ; İbn Kesir, IV, 137.

¹²⁰⁴ Taberî, XXV, 132-133; İbn Kesir, IV, 284.

¹²⁰⁵ Kutup, V, 3012. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. En’âm, 6/53; Kamer, 54/25.

¹²⁰⁶ İbn Kesir, IV, 31.

etmeyenlerin helak edildiği konusunda insanların uyarılması için bir mucize olarak bırakılmıştır (Kamer, 54/9-17).

Hz. Muhammed (s.a.s.)'in muhalifleri kendisinden bir mucize istediklerinde, istedikleri muhtemelen önceki peygamberlere verilen türden birşeydi (En'âm, 6/37; Ra'd, 13/7; Enbiyâ, 21/5). Kur'ân ayetleri/mucizeleri, sadece Allah'ın ortaya koyduğu ve hiçbir elçinin kendi iradesi ile böyle bir şey yapamayacağı husus üzerinde ısrarla durmaktadır. Muhalifler o derece inatçı idiler ki, Hz. Muhammed (s.a.s.) bu tür bir mucize getirmiş olsaydı, onlar yine inanmayacaklardı (Rûm, 30/58). Oysaki Hz. Muhammed (s.a.s.)'e vahiy vasıtasıyla gelen mesajlar, onun doğruluğunun gerçek ayet ve işaretleridir. Bu süreç ve bu süreç içinde aldığı mesajlar, tutumunu üzerine bina ettiği deliller idi (En'âm, 6/57; Muhammed, 47/14); deliller aynı zamanda okunacak türden bir şeydi (Hûd, 11/17)¹²⁰⁷.

Tarih boyunca, müşrikler, peygamberlerin risalet makamı hakkında mücadele sadedinde “*Siz de sadece bizim gibi birer insansınız*” (Yâsin, 36/15) diyerek, peygamberlerin, kendilerine mucize göstermesini istemişlerdir. Peygamberler de onlara “*Evet, gerçekten biz de sizler gibi, birer insansınız*” (İbrahim, 14/11) bu doğrudur, ama Allah, kullarından dilediğine risalet ve peygamberlikle ihsanda bulunur. O istemedikçe ve izin vermedikçe size mucize getiremeyiz demişlerdir¹²⁰⁸.

İnkârcılar, inatlarından ötürü Hz. Muhammed (s.a.s.)'e verilen hiçbir alameti kabul etmemişlerdir¹²⁰⁹: “*Ona Rabb'inden bir mucize indirilmeli değil miydi?*” (En'âm,6/ 37; Yûnus,10/20; Ra'd, 13/7, 27; Ankebut, 29/50) diyerek keyfi mucize istemeye devam etmişlerdir. Keyfi mucize istemelerini ifade eden bu ayetin defalarca tekrarı inkârcıların, inatlarını göstermektedir¹²¹⁰. Onlar, “Ey Muhammed, şayet sen gerçek bir peygamber isen, Mûsâ ve İsa gibi, apaçık ve kesin bir mucize getir” diyerek, öncekilere verilen mucizelerin kendilerine gösterilmesini istemişlerdir¹²¹¹. Haddi zatında tek başına Kur'ân'ın kendisi mucize olarak yeterken, onların inkârları ve onu mucize olarak kabul etmemeleri taaccüb ve inkâr sebebi sayılır. Burada, cevaben onlara, açıkça inatlarının ne büyük boyutlarda olduğu ve inkârcı tutumlarından vazgeçmeyecekleri haber

¹²⁰⁷ Watt, 148.

¹²⁰⁸ İbn Kesir, II, 544.

¹²⁰⁹ Zemahşerî, II, 16.

¹²¹⁰ Âlûsî, XIII, 148; Elmalılı, IV, 2982.

¹²¹¹ Râzî, XIX, 48.

verilmektedir¹²¹². Kur’ân-ı Kerim, başlı başına bir mucizedir. O varken başka mucize istemeye gerek de yoktur. Allah Teâlâ, istedikleri mucizelerin kendilerine verilmesi halinde, onların yine, inat ve inkârlarında devam edeceklerini bilmektedir. Kendilerine gösterilecek mucizelere inanmamaları, onları, köklerini kesecek bir azaba dûçar kılacağı için, Allah Teâlâ, istediklerini vermemektedir¹²¹³.

Harikuladelikler isteyen inkârcılar, Allah Teâlâ’nın bu Kur’ân-ı Kerim’i indirmekle kendilerine ne büyük lütufta bulunduğunu takdir etmekten habersizdir. Oysa ki, bu Kitap’ı Mübîn’in okunması en büyük mucizedir¹²¹⁴.

3.3.3.5. Melek veya Hazine İstemeleri

İnkârcılar bir beşerin peygamber olmasını garipsiyor, davet ettiği inanç esaslarına inanmak için peygamberliğine şahitlik edecek meleklerin inmesini veya Allah’ı görmeyi istiyorlar. Aslında tüm bunlar, Allah Teâlâ’nın ulûhiyet’ine dil uzatmaktan başka bir şey değildir¹²¹⁵.

Allah Teâlâ, inkârcıların, küfürlerini, inatlarını ve hakka karşı direnip çekişmelerini haber vererek; *“Ona bir melek indirilmeli değil miydi?”* (En’âm, 6/8) . *“Eğer, biz onu bir melek kılsaydık, elbette iş bitirilmiş olurdu, sonra kendilerine göz bile açtırılmazdı”* (En’âm, 6/9) uyarısını yapmaktadır. Beklentilerinin gerçekleşmemesinin kendilerinin lehine olduğunu ifade eden bu ayette, *“Onlar bu halde iken, melekler inseydi, Allah’tan onlara azap gelirdi.”* mesajı verilmektedir. Çünkü, Allah Teâlâ, *“Biz melekleri ancak hak ile indiririz. O zaman da kendilerine mühlet verilmez.”* (Hicr, 15/14). *“Melekleri görecekları gün; işte o gün, günahklara hiç iyi haber yoktur.”* (Furkân, 25/22) buyurarak bu durumu bildirmiştir¹²¹⁶.

Bir beşere, melek elçi gönderilmesi halinde bu elçi de, konuşmasının anlaşılması, ondan birşeyler alınması ve istifade edilmesi için bir insan şeklinde olurdu. Böyle olsaydı da, beşerden birinin elçiliğini kabulde kendi kendilerine şüpheye düştükleri gibi durum onlara, karışık ve şüpheli gelir yine şüpheye düşerlerdi. Nitekim Allah Teâlâ:

¹²¹² Âlûsî, XIII, 148;

¹²¹³ Râzî, XIX, 13.

¹²¹⁴ Kutup, V, 2746.

¹²¹⁵ Kutup, V, 2558.

¹²¹⁶ İbn Kesir, II, 128-129.

“De ki: Eğer yeryüzünde yerleşmiş dolaşan melekler olsaydı, Biz ancak onlara gökten bir meleği peygamber olarak indirirdik.” (İsrâ, 17/95) ayeti ile bu durumu haber vermiştir. Allah Teâlâ'nın, yaratıklarından her bir sınıfa, birbirlerini davet etsinler, konuşmalarında ve soru sormalarında birbirlerinden faydalansınlar diye, kendi türlerinden elçiler göndermesi, onlara olan rahmetindedir. Bu durum: *“Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Zira onlara, Allah'ın ayetlerini okuyan, onları tezkiye eden, kendi içlerinden bir peygamber göndermiştir”* (Âl-i İmran, 3/ 164) ayetinde ifade edilmiştir¹²¹⁷.

Râzî (Ö. 606/1209), Allah Teâlâ'nın bu ayetini, “Peygamber’i bir melek yapsaydık yine onu bir beşer sûretinde gönderirdik. Çünkü aynı cinsler birbirlerine daha fazla temayül ederler. Bir beşer meleği göremez. Meleklerin taatleri çoktur. Dolayısıyla melekler, beşerin taatini hakir ve az görürler. Çoğu kez onlar, insanların günaha yönelmelerini mazur görmezler, son olarak da nübüvvet Allah’ın bir lütfudur. İster melek, ister beşer dilediğine verir” şeklinde yorumlamıştır¹²¹⁸.

“Ona bir hazine indirilmeli veya beraberinde bir melek gelmeli değil miydi?” (Hûd, 11/12) ayetiyle, Mekkeli ele başı müşrikler: “Ey Muhammed, şayet sen, bir peygamber isen, şu Mekke dağlarını bize altın yapıver” bazıları ise, “Senin peygamberliğine şahitlik edecek melekler getir” diyerek nübüvvetine şahitlik edecek deliller göstermesini kendisinden istemektedirler¹²¹⁹. Allah Teâlâ, peygamberinin, onların red veya kabullerine aldırmaksızın kendisine vahyedilenle uyarıda bulunmasını kendisinden istemektedir”¹²²⁰. Ayrıca, Allah Teâlâ, peygamberi hakkında müşriklerin söylemiş oldukları bu sözler ve inatlaşmaları hususunda elçisini teselli etmektedir. Bu kırıcı sözleri söylemelerinden kalbinin daralacağını, buna rağmen vahyin bir kısmını bile terketmemesi gerektiğini, kendinden önceki peygamberlerin başına gelenlerin kendisine örnek olduğunu bildirmiştir¹²²¹.

Allah Teâlâ, bir başka ayette, inkârcıların, azgınlık ve inatlarını, bir hüccet ve delilleri olmaksızın, hakkı yalanlamalarını haber vermektedir. Müşrikler, iddialarına ancak;

¹²¹⁷ İbn Kesir, II, 129.

¹²¹⁸ Râzî, XII, 162.

¹²¹⁹ Râzî, XVII, 192-193; Ebu’s-Suûd, IV, 191.

¹²²⁰ Ebu’s-Suûd, IV, 191; Elmalılı, IV, 2769.

¹²²¹ İbn Kesir, II, 455.

“Ona kendisiyle beraber uyarıcı olarak bir melek indirilmeli değil mi? Yahut kendisine (gökten) bir hazine atılmalı, yahut kendisinin bir bahçesi olmalı da ondan yemeli değil mi?” (Furkân, 25/7-8) sözlerini, delil getirebilmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s.) hakkında “Bizim yediğimiz gibi yiyor, bizim ihtiyaç duyduğumuz gibi o da ihtiyaç sahibidir, sokaklarda geziyor, ticaret ve kazanç arzusuyla çarşılara gidip geliyor” demekten öteye gidememişlerdir. Allah Teâlâ, dilemiş olsaydı, peygamberine dünyada, onların söylediklerinden daha üstün ve daha güzelini haber verebilirdi. Ancak, onların bu sözleri, hakkı görmek, olgunluğa ve doğru yola erişmek için değil, sırf bir yalanlama ve inat olarak söylenmiş sözlerdir¹²²².

Müşriklerin, bu sorularının arka planında nübüvvet müessesesini inkâr yatmaktadır. Allah Teâlâ'nın, mahlukatı yaratıp da mükellef tuttuğu ilk günden itibaren, âdeti ve kanunu ancak bir beşer olan peygamber göndermesi olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamber olarak gönderilmesinde de bu kanun devam edegelmiştir. Bu sebeple o müşriklerin, tutarsız ve zayıf sorularla ileri sürdükleri tenkitler, kendisine iltifat edilemeyecek tenkitlerdir¹²²³.

Müşriklerin, peygamberin bir beşer olması, ona yönelttikleri, cünûn ve sihir iddiaları, hasetçi bakışları, mucize istemeleri, melek gönderilmesi veya hazine istemeleri gibi konularda yönelttikleri sorular, yalanlama, inat ve peygambere saldırı kasdıyla yöneltilmiş sorulardır. Böyle birtakım sorular yönelterek, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in nübüvvetini inkâr etmekle aslında onun şahsına değil, belirli bir maksadı ve hedefi olan Allah'ın kanununa karşı çıkmış olmaktadır.

Halbuki, insanlık tarihi boyunca, bütün peygamberlerin beşer olma vasfı üzerinde icma vardır (Rad, 13/43; Nahl, 16/43-44; Enbiyâ, 21/25). O halde bir beşerin peygamber olması noktasında nübüvvetite itiraz anlamsızdır. Bu itirazlardan maksat; eğer, peygamberlik müessesesini kabul etmemek ise, peygamberliğin ve geçmiş peygamberlerin varlığı, bu konuda onların iddia ve itirazlarını çürütmeye yeterli delildir. (Rad, 13/8; Nahl, 16/43; Kehf, 18/111; Enbiyâ, 21/7; Fussilet,41/6; Şura, 42/51).

¹²²² İbn Kesir, III, 321-322. Aynı konudaki diğer birkaç ayet için bkz. Furkân, 25/21; Zuhruf, 43/53.

¹²²³ Râzî, XX, 36.

İstedikleri mucizelerin meydana gelmemesi de bu iddialarını çürütmüştür. Ayrıca, onların, peygamberliği ile övünecekleri bir şahsın peygamber tayin edilmesi konusundaki istekleri gerçekleşmemiştir. Bir meleğin peygamber olması konusundaki tabî olmayan istekleri kabul görmemiş; herkese ayrı ayrı vahiy gelmesi şeklindeki istekleri de tahakkuk etmemiştir¹²²⁴.

3.3.4. İnfâk

Herkesi doyuran ve rızık veren Yüce Allah'tır. Kulların sahip olduğu rızık ve nimetlerin tümü O'nun yaratması ileler. İnsanlar, ellerindeki bu nimetlerden hiçbirini kendileri yaratmış değildir. Bu dünyada insanların bir çok ihtiyaçları olacak ve bu ihtiyaçlarını çeşitli şekillerde çalışmak sûretiyle gidereceklerdir. Herkes kabiliyetine, gücüne göre çalışacağı için elde edecekleri imkanlar, nimetler de farklı farklı olacaktır. Bu farklılığın toplum hayatında kem bakışlara mahal bırakmaması için servet sahiplerinin mallarından bir kısmını ihtiyaç ve zaruret sahibi olanlara infak etmesi, İslâm'ın bir prensibi olmuştur. Bu yolla, hem infak eden hem de nafakayı alanın kalbi huzura, gönlü feraha kavuşacaktır.

Allah'a şirk koşanlara, Allah'ın size verdiği rızıktan infak edin, ihtiyaç sahiplerine ve sıkıntı içinde olanlara karşı Allah'ın size zorunlu kıldığı bu görevi ifâ edin denildiğinde¹²²⁵, Allah'ın hayattaki gizli hikmetini idrâkten âciz olan bu kişiler: *“Allah'ın dilediği takdirde, yedireceği bir kimseye biz mi yedirelim?”* (Yâsîn, 36/47) diyerek alaylı ve katı bir tutum takınarak, kendilerini iyilik ve infaka çağıranlara kibirli davranırlar. Bunu da Allah'ın mal ve rızık (servet) dağıtımındaki yüce gayesini bilmedikleri için yaparlar¹²²⁶.

Allah'a ve Rasûlü'ne inanmakta ketum davranan müşrikler, infak konusunda da aynı tutumlarını yansıtmış olmaktadır.

3.3.5. Ruh

Mekke müşrikleri, Yahûdilerden aldıkları akıl ile Hz. Peygamber (s.a.s.)'e gelerek “Ey Muhammed bildir bakalım bize şu sorduğumuz şeylerin cevabını” diyerek Yahûdî

¹²²⁴ Dihlevî, s. 28.

¹²²⁵ Taberî, XXIII, 16.

hahamlarından öğrendikleri soruları tekrar etmişlerdir. İşte bu sorulardan biri Ruh hakkında olmuştur¹²²⁷.

Kur'ân'ın prensibi, insanların lüzumlu ihtiyaçlarına cevap vermek, idraklerinin kavrayıp anlayabileceği şeyleri kendilerine açıklamaktır. Bu sebeple, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, ruh hakkında soru sorulunca, Allah Teâlâ, ruh meselesinin kendisine ait bir mesele olduğunu, bu husustaki bilgilerin sadece kendisinde bulunduğunu bildirmiştir

“*Sana ruhtan sorarlar.*” (İsrâ, 17/85) ayetinde hakkında soru sorulan ruhun, hangi ruh olduğu konusunda bilim adamları, farklı görüşlere sahiptirler. Onun, *Cebrail* olduğu, *Kur'ân-ı Kerim* olduğu, yetmiş bin yüzü bulunan ve her yüzünde yetmiş bin dili bulunan, her bir dilinde de yetmiş bin lügatı bulunan ve bütün bu lügatlarla Allah Teâlâ'yı tesbih ettiği söylenen bir *melek* olduğu söylenmiştir. Yine, onbir bin kanadı ve bin yüzü olan, kıyamet gününe kadar Allah'ı tesbih edecek olan bir melek olduğu söylenmiştir. Ruh, Allah'ın ordularından bir ordudur. Bu askerlerin elleri ve ayakları vardır. Yemek yerler de denmiştir. Yaratılış itibarıyla, oldukça büyük ve üstün sıfatları bulunan bir melek olduğu da söylenmiştir. Tevil bilginlerinin çoğunun kanaatine göre ise, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e soru soranlar, *bedenin kendisiyle hayat bulunduğu* ruh hakkında sormuşlardır. Onlar aslında, ruhun keyfiyeti, insanın bedeni içerisindeki vaziyeti, ruhun beden ile uyuşması, hayatın onunla ilişkili olması hakkında sormuşlardır. Bu ise Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği bir husustur. Sahih olan ise kendisi hakkında bir çok söz söylenmiş bulunan bu hususun mübhem bırakılmasıdır. *Yüce Allah, ruh hakkındaki bilgiyi mübhem bırakmış ve tafsilat vermemiştir.* Böylelikle insan, kesin olarak var olduğunu bilmekle birlikte, bizzat kendi nefsinin hakikatinden hareketle kati' olarak aciz olduğunu bilsin diye. İnsan, bizzat kendisini bilmek noktasında böyle olduğuna göre, Hakk'ın hakikatini idrak etmekten aciz olması öncelikle söz konusudur. Bunun hikmeti ise aklın, kendisinin yanı başında bulunan yarattığı bilip idrak etmekten yana aciz oluşunun, yaratıcısının mâhiyetini idrak etmekten daha da aciz olduğuna delil olduğunun ortaya çıkmasıdır¹²²⁸.

¹²²⁶ Kutup, V, 2971.

¹²²⁷ İbn Kesir, III, 106; Kutup, IV, 2288-2289 (Bu soruyu, Hz. Peygamber'e Yahûdilerin yönelttiği de rivayet edilmiştir. Bkz. Taberî, XV, 193-194).

¹²²⁸ Kurtubî, X, 323-324.

“De ki: Ruh, Rabb’imin emrindedir.” (İsrâ, 17/85). Ruh, mahiyetini sadece Allah’ın bildiği, gayb âlemindeki nesnelere biridir¹²²⁹. Allah Teâlâ’nın, insana ve mahiyetini bilmediğimiz birtakım yaratıklara bahsettiği ruh, O’nun mukaddes sırlarındandır. Allah’ın mutlak ilmine kıyasla insanın bilgi kapasitesi sınırlıdır. İnsanoğluna verilen aklın kapasitesi, kâinatın sınırsız esrarını kavrayacak güce sahip olarak yaratılmamıştır. Evet, insan yeryüzünde birçok şeylere vakıf olmuş, bir çok icatta bulunmuştur. Fakat, ruhtaki sır perdesini aralayamamıştır. Bu husustaki bilgi sadece, Allah’a aittir¹²³⁰

3.3.6. Zülkarneyn

Mekke inkârcıları, Ehl-i Kitab’a, bir heyet göndererek, kendilerine, Hz. Peygamber (s.a.s.)’i imtihan edebilecekleri, sorular öğretmelerini istemişlerdi. Onlar da: Yeryüzünde gezinen adamı (Zülkarneyn), ne yaptıkları bilinmeyen yiğitleri (Ashab-ı Kehf), ve ruhu sorun dediler. Bunun üzerine, Kehf sûresi nazil oldu. *Sana Zülkarneyn’den sorarlar. De ki: “Size ondan bir hatıra okuyacağım.”* (Kehf,18/83)¹²³¹.

Zülkarneyn’in bir hükümdar olduğu, bu ismi almasının sebebinin, *başının iki tarafında bakır* bulunması olduğu rivayet edilmiştir. Yine, bazı Ehl-i Kitap bilginlerinin söylediğine göre, *Bizans ve İran’a hakim olması* sebebiyle bu ismi almıştır”. Ayrıca Zülkarneyn hakkında: *Başında boynuz benzer iki şey* vardı. Onun için, “iki boyunuzlu” anlamına gelen bu ismi almıştır. Hz. Ali (r.a.)’ye Zülkarneyn sorulduğunda, o kendini Allah’a adayan bir kul idi. Kavmini Allah’a davet etti, onu alından vurdular da öldü. Sonra Allah, onu diriltti. Kavmini yine Allah’a davet etti, yine alından vurdular da öldü. Bunun için bu ismi aldı. Zülkarneyn’e bu ismin verilmesi, *güneşin doğduğu ve battığı yere ulaşmış olması* nedeniyle de denmiştir¹²³².

Müşrikler, ruh, Zülkarneyn ve kıyamet saati ile ilgili yönelttikleri bu sorular ile Hz. Peygamber (s.a.s.)’i güç durumda bırakmak istemişlerdir. Sorulan bu sorulara verilen cevaplar, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in, vahye bir dahlinin olmadığını gösterirken; ayrıca bu kasıtlı sorular karşısında sıkıntı duymaması gerektiğini ifade etmektedir.

¹²²⁹ Taberî, XV, 195.

¹²³⁰ Kutup, IV, 2249.

¹²³¹ İbn Kesir, III, 106.

3.3.7. Azap

Kur'ân-ı Kerim, müşriklerin inkâr, inat ve isyan göstergesi olan sorularını belgelerken; kendi tutumları sebebiyle dâçar kalacakları kötü son ve aciz durumlarını ifade etmekte ve bunu istifhâm üslubuna döktükleri ifadelerde aktarmaktadır.

Allah Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e, kıyamet günü azabı gördüklerinde, Allah'ı inkâr edenlerin, dünyaya “*Geri dönecek bir yol var mı?*” (Şûrâ, 42/44) şeklinde bir arayış içinde olacaklarını haber vermektedir¹²³³.

Kıyamet günü, inkârcılar, azaptan bir çıkış yolu arayıp, yapmadıkları amelleri yapmak için tekrar dünyaya dönme isteği içinde olacaklardır¹²³⁴. Fakat, “*Rabbimiz, bizi iki kez öldürdün ve iki kez dirilttin. Günahlarımızı itiraf ettik. Şimdi (şu ateşten) çıkmak için (bize) bir yol var mı (acaba)?*” (Mü'min, 40/11) şeklindeki ifadelerinde yer alan nekre (sebil: yol) kelime bile, aslında, onların, bu beklentilerinin gerçekleşmeyeceği, bu sebeple elem ve ümitsizlik içerisinde olduklarını göstermektedir¹²³⁵.

Müşriklerin, azaptan kurtulma istekleri Şuarâ sûresinde de; “*(İnanmamız için) bize mühlet verilir mi acaba?*” (Şuara, 26/203) şeklinde ifade edilmektedir. Geçmiş hatalarını telâfi edebilmeleri için kendilerine bir fırsat daha verilmesini isterler, ama bu mümkün değildir, çünkü iş işten geçmiştir¹²³⁶.

Müşriklerin tüm bu arayışları ve çırpınışları içinde buldukları durumdan kendilerini kurtarmaya yetmeyecektir. Onun için âdetâ tekrar dönüşü olmayan dünyadan ayrılmadan kendi dilleriyle söylenmiş, istenmiş kurtuluş fırsatını, şimdiden değerlendirmeleri için son bir uyarı yapılmaktadır.

3.4. Münâfıkların Yönelttiği Sorular ve Cevapları

Münâfıklar, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in konumundan ve dininin yayılmasından hoşlanmıyorlardı. Mekke döneminde müslümanların sıkıntılı bir hayat sürmeleri sebebiyle münâfıklık yapmalarına lüzum yoktu. Fakat, Allah Teâlâ, İslâm'ı ve

¹²³² İbn Kesir, III, 106.

¹²³³ Taberî, XXV, 52-53.

¹²³⁴ Taberî, XXIV, 61.

¹²³⁵ Kutup, V, 3072.

¹²³⁶ Kutup, V, 2618. Aynı konudaki diğer bir ayet için bkz. Kıyâme, 75/10.

müslümanları Medine’de güçlendirince, Hz. Muhammed (s.a.s.)’den ve İslâm’dan nefret eden bazı kimseler, düşmanlıklarını açıkça belirtemeyip istemeyerek de olsa kendilerini müslüman olarak gösterdiler. Medine’de askeri, iktisadi ve teşkilat gücü bakımından önemli ağırlığı olan Yahûdîler münâfıklara kuvvet verince; onlardan güç alarak, sıkıntıyla karşılaşan müslümanlara kin ve düşmanlıklarını ilan ettiler. Onların, sıkıntıları sona erip, rahata kavuştuklarında ise gizlilik içinde karanlık emelleri peşinde koşular¹²³⁷.

Kur’ân-ı Kerim, münâfıkların, ikili oynamalarını tescil ederken; istifhâm üslubu ile yönelttikleri sorulardaki kinci tutumlarını, kalplerinde bulunan hastalığa işaret olarak ortaya koyar. Birkaç örnek ile bu durumu görelim:

3.4.1. İmân

Kendilerini herkesten üstün görme münâfıkların belirgin vasıflarındandır. Bu sebeple halka, yüksek mevki sahibiymiş gibi görünmeğe çalışırlar. Medine’de kendilerine yapılan îmân çağrısına dürüstlük ve samimiyet içerisinde icabet etmeleri istendiğinde de bu yönleri ortaya çıkmıştır. Nitekim onlar, şan, şöhret, makam sahibi kimselerin îmân etmelerini düşüklük addetmiş; bunu fakirlerle, düşkünlerle özdeşleştirmişlerdir¹²³⁸

İnsanların inandıkları gibi siz de, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye, cennete ve cehenneme ve bunun dışında mü’minlere bildirilen gerçeklere îmân edin; Allah’ın emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından vazgeçmek konusunda, Allah’a ve Rasûlüne itaat edin denildiğinde onlar, Rasûlullah’ın ashabını kastederek “*Düşük akıllıların îmân ettiği gibi mi îmân edelim?*’ derler.” (Bakara, 2/13). Ayetteki istifhâm-ı inkâri ile¹²³⁹, münâfıklar, “Biz ve onlar aynı noktada ve aynı yolda mı olacağız. Onlar beyinsizdirler, bizimle beraber olamazlar” diyerek îmân etmeyeceklerini ortaya koymak isterler. Bu ifade ile ayrıca, inananları, cahil, dar görüşlü ve faydalı ile zararlıyı ayırd edememekle itham etmektedirler¹²⁴⁰.

¹²³⁷ Kutup, VI, 3293-3294.

¹²³⁸ Kutup, I, 44.

¹²³⁹ Zemahşerî, I, 182.

¹²⁴⁰ İbn Kesir, I, 53.

Bu tutumları karşısında Allah Teâlâ, onları, sert bir ifade ile karşılamakta ve onların bizzat kendilerinin düşük akıllılar olduğunu ifade etmektedir¹²⁴¹: “*Bilin ki, gerçekten asıl düşük akıllılar kendileridir; fakat (bunu) bilmezler.*” (Bakara, 2/13) diyerek düşük akıllılığı ve beyinsizliği onlara hasretmiştir. Ama onlar bunu bilmezler, çünkü, kendilerinin, sapıklık ve cehalet içinde olduklarını farkedemeyecek kadar, büyük bir bilgisizlik içinde bulunuyorlar. Aynı zamanda bu ifade, onların gerçekleri görememelerini, hidayetten uzak olduklarını ve aşağılıklarını en etkili şekilde ifade etmektedir¹²⁴².

3.4.2. Kur’ân

Münâfikların alay ve istihzâya konu yaptıkları şeylerden biri de Kur’ân’ın nüzûlüdür. Kur’ân sûrelerinin nüzûlü, onlar için, nifak küfrünü ve hasetlerini artırmaktan ve ölünceye kadar bozuk itikatlarında kalmalarından başka etki yapamamaktadır¹²⁴³.

Münâfiklardan bahseden ve onların zilletlerini ortaya koyan bir sûre iner, onlar da bunu dinlerlerse, bunu dinlemekten sıkılır ve kendi aralarında, o sûreyi eleştirmeye, onunla alay etmeye ve onun şanını küçültmeye delâlet edecek bir biçimde birbirlerine bakarlardı. Belki de onların bu tavırları, kendilerinin rüsvaylıklarını dile getiren o sûreye mahsus olmayıp, genel olarak Kur’ân’ı hafife aldıklarını ifade edebilir¹²⁴⁴.

Onların dînî durumu, hakkın yanında sebat etmemek, onu kabul etmemek ve onu anlamamak olarak ifade edilebilir: “*Bir sûre inince, sizi bir kimse görüyor mu, diye birbirlerine bakarlar, sonra dönüp giderler.*” (Tevbe, 9/127) ayeti bu durumu açıkça göstermektedir¹²⁴⁵. Nitekim onlar, sûrenin kendilerine olan tesirinden bunılır ve vahiy atmosferinden kaçmak isterler. İşaretleştiklerini biri görüverecek, alındıkları anlaşılacaktır, nifak ve hiyanetleri meydana çıkıverecek diye korkularından gizlice savuşmak isterler¹²⁴⁶. Vahiy esnasında birbirlerine vahye karşı hissettikleri kinin ifadesi olarak, inkâr, alay ve nefret dolu bakışlarla bakışırlar¹²⁴⁷.

¹²⁴¹ Kutup, I, 44.

¹²⁴² İbn Kesir, I, 53.

¹²⁴³ Kılıç, s. 127-128.

¹²⁴⁴ Râzî, XVI, 233.

¹²⁴⁵ İbn Kesir, II, 417-418.

¹²⁴⁶ Elmalılı, IV, 2652.

¹²⁴⁷ Ebu’s-Suûd, IV, 113.

Münâfikların, Kur’ân’ı alay konusu yaptıklarını gösteren ve istifham ile ifade edilen bu durumun örneklerinden biri de Tevbe sûresinde yer almaktadır: Allah Teâlâ, münâfikların, “*Bir sûre inince, aralarında, ‘Bu, hanginizin îmânını artırdı?’*” (Tevbe, 9/124) şeklindeki aralarında geçen konuşmalarını haber vermektedir¹²⁴⁸. Allah Teâlâ’nın, bu sözü, münâfikların kendi topluluklarını nifak üzerine tutabilmek için kendi kendilerine, veya îmândan çevirmek maksadıyla mü’minlere söylemiş olduğu ifade edilmiştir¹²⁴⁹. Onların bir inkâr ve istihzâ ifadesi olan bu sorularına cevap olarak: “*O îmân edenler var ya, onların îmânını artırmıştır*” (Tevbe, 9/124) ayeti kâfi gelmektedir¹²⁵⁰.

3.4.3. Hz. Peygamber

Münâfiklar, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in peygamberliğini de inkâr etmektedirler. Allah Teâlâ, münâfikların anlayışlarının kılığını, Peygamber (s.a.s.)’in sözlerini dinledikleri halde bir şey anlamayan ve onun yanından ayrılınca: “*Demin ne söyledi?*” (Muhammed, 47/16) şeklindeki sözlerini ortaya koymak sûretiyle gözler önüne sermektedir¹²⁵¹. Münâfikların, Hz. Peygamber (s.a.s.)’i dinledikten sonra kalkıp sorular sormaları, zahiren Hz. Peygamber (s.a.s.)’in sözlerine kafalarını ve kulaklarını vermiş oldukları hissini uyandırmakla birlikte, aslında, kalplerinin tamamen başka şeylerle meşguliyetini veya katlaşıp donuklaşmış bulunduğunu göstermektedir. Öte yandan, bu soruyu sormaları çok gizli ve âdi bir gammazlığa delâlet eder. Şöyle ki, onlar böyle demekle akılları sıra Peygamber (s.a.s.)’in söylediği şeylerin anlaşılmasız sözler olduğunu îmâ etmektedirler¹²⁵². Belki de, onlar bu soruyu tekrarlamakla açık veya gizli peygamberle alay etmek istemektedirler¹²⁵³. Bu ihtimallerden hangisi olursa olsun yapılan hareketin kötülüğü âdiliği ve basitliği ortadadır.

Uhud savaşında mü’minlerle aynı safta yer alan münâfiklar, “Eğer Muhammed hak peygamber olsaydı Allah, ona küffarı musallat etmezdi” diyerek şüphe tohumları

¹²⁴⁸ İbn Kesir, II, 417.

¹²⁴⁹ Râzî, XVI, 231; Ebu’s-Suûd, IV, 112.

¹²⁵⁰ Elmalılı, IV, 2651.

¹²⁵¹ İbn Kesir, IV, 190.

¹²⁵² Kutup, VI, 3294.

¹²⁵³ Zemahşerî, III, 534; Neseî, IV, 152; Suyûtî, *Celâleyn*, II, 179; Kutup, VI, 3294.

saçmak istemişlerdir¹²⁵⁴: “*Bu zafer işinden bize bir şey var mı?*” (Âl-i İmrân, 3/154) ayetindeki, inkâr üslubunda söylenmiş istifhâm ile, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in kendilerine vadettiği güç ve zaferin gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedirler. Bundaki maksatları da, Peygamber (s.a.s.)’i zafer vadinde ve ümmetini koruma sözünde yalancı duruma düşürerek nübüvvetini tenkit ve inkârdır¹²⁵⁵. Fakat tüm bunları iptal edecek cevap Allah Teâlâ tarafından verilmiştir: “*Bütün iş Allah’a mahsustur.*” (Âl-i İmrân, 3/154).

3.4.4. Menfaatçi Karaktere Sahip Olmaları

Münâfiklar menfaatçidirler, menfaat bulunan taraftan gözüdür, iki yüzlü oynayarak karlı çıkmak isterler. Bu durum şu ayetlerdeki istifhamlarda ifade edilmektedir:

Allah Teâlâ, münâfikların, îmân edenlerin musibete düşer kalmalarını gözetlediklerini, güç ve kuvvetlerinin sona ermesini, küfrün onlara galebe çalmasını ve dinlerinin yok olmasını gözettiklerini haber veriyor: “*Sizi gözleyenler, Allah'tan size bir zafer gelirse, "Sizinle beraber değil miydik?" derler; eğer kâfirlere bir pay çıkarsa, onlara: "Size üstünlük sağlayarak sizi mü'minlerden korumadık mı?" derler*” (Nisâ, 4/141). Münâfikların bu sözleri onların, inkârcıları sevdiklerini ifade etmektedir. Onlar hem inananlara, hem de inkârcılara, onlarla birlikte pay alabilmek ve onların hilelerinden emin olabilmek için yapmacık davranırlar. Bunun yegâne sebebi, îmânlarının zayıflığı ve yakînlerinin azlığı olmuştur¹²⁵⁶. Münâfiklar, ayetteki istifhâm ile, Ehl-i Kitab’a, kendilerinin, onlarla beraber olduklarını ifade etmek istemişlerdir. “*Sizinle beraber değil miydik?*” ayetindeki istifhâm, nefy bulunan bu cümleyi takrir anlamıyla, “sizinle beraberdik” şeklinde anlaşılır kılar¹²⁵⁷.

Münâfiklar, aynı ifadeleri kıyamette bir kez daha tekrarlarlar. Orada, mü’min erkek ve hanımların bulunduğu yer ile münâfik erkek ve kadınların bulunduğu yerler ayrılır. Çünkü artık orası ayrılma yeridir. Her ne kadar dünyada birlikte yaşamışlarsa da bu gün burada ayrılırlar ve “*İkiyüzlüler, inananlara: "Biz sizinle beraber değil miydik" diye*

¹²⁵⁴ Elmalılı, II, 1205-1206.

¹²⁵⁵ Râzî, VII, 133-135; Elmaî, s. 425.

¹²⁵⁶ İbn Kesir, I, 580.

¹²⁵⁷ Halebî, IV, 124.

seslenirler” (Hadid, 57/14). Bununla sanki; öyle ise neden ayrıldık sizden, aynı yerlerde yaşamıyor muyduk? Buraya da sizinle birlikte gelmedik mi? diyerek ayrılık sebeplerine cevap aramaktadırlar. Mü’minler, cevap olarak onlara: “*Evet, ama siz kendinizi aldattınız, mü’minlerin başına gelecek musibetler beklediniz*” (Hadid, 57/14) ayetiyle; “Doğru yoldan çıktınız, doğru yolu, açık gerçeği seçmediniz, doğru yolda yürüme azmini göstermediniz. Boş kuruntulara daldınız. İki yüzlü oynayarak karlı çıkacağınızı ve kurtulacağınızı zannettiniz” derler¹²⁵⁸.

Münâfıkların yönelttikleri bu sorular, aynı zamanda onların kaypak karaktere sahip olduklarını göstermektedir.

4. MELEKLERİN SORULARINI NAKLETMESİ

Meleklerin, Kur’ân-ı Kerim’de yer alan soruları çoğunlukla ahirette inkârcılara kınama için yöneltilmiş sorulardan oluşurken, birkaç yerde de Allah’ın emrini istib’âd ile karşılayanlara yöneltilmiştir:

4.1. Allah’ın Kudreti

Allah Teâlâ, insanı topraktan yaratmasındaki durumun benzerini, Hz. İsa’nın yaratılışında da ortaya koymuş, bu yaratılış hakkında şüphe edilmemesini istemiştir (Âl-i İmrân, 3/59-60). Yaratılıştaki âdetin dışında olarak sergilenen bu durum, O’nun kudretinin tezahürlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Allah Teâlâ’nın, Kur’ân-ı Kerim’de, benzer şekilde kudretini sergilediği olaylar arasında, ilerlemiş yaşlarına rağmen çocuk sahibi olmaları kendilerine müjdelenen, peygamberler ve seçkin kulların durumu da görülmektedir. Nitekim, böyle durum ile karşılaşan, Hz. İbrahim (a.s.)’in hanımı Sâre, kendisine çocuk müjdesi verilince kendisinin kısır bir kocakarı olduğunu şaşkınlık içinde ifade edebilmiştir. Hz. İbrahim (a.s.)’in, hanımının taccübü, bu olayın, Allah’ın kudretine nisbetle istib’âd olarak değil, alışılmamış yollar ile meydana gelen bu hadiseyi meydana getiren Allah Teâlâ’nın kudretini isti’zam için hayret ve dehşet anlamı taşır. Melekler, İbrahim (a.s.)’in hanımına, çocukları olacağına dair müjde

¹²⁵⁸ Taberî, XXVII, 294; Kutup, VI, 3486.

verdiklerinde, olayın dehşetinden onun taaccüb etmemesi için sanki bu ifade ile “Allah’ın emrine şaşırma.” demişlerdir¹²⁵⁹.

“*Ey ev halkı! Allah'ın rahmeti ve bereketleri üzerinize olmuşken, nasıl Allah'ın işine şaşarsın?*” (Hûd, 11/73) ayetinde melekler: “Allahın işine şaşırma, zira O, bir şeyin olmasını istediği zaman ona; ol, der ve o da hemen oluverir. Dolayısıyla buna şaşırma, sen çocuktan kesilmiş bir ihtiyar ve kocan yaşlı bir ihtiyar da olsa muhakkak ki Allah, dilediğine güç yetiricidir.” demişlerdir¹²⁶⁰.

Allah’ın işinde şaşırılacak bir şey yoktur. Allah irade buyurduğu bir rahmeti ve bereketi îcâbı, âdetin hilafına şekiller ortaya çıkarır. Aslında bizim âdetin hilafı olarak gördüğümüz şeyler de ilâhî kanunlara göre cereyan etmektedir, fakat biz onların mahiyetini bilemeyiz. Çünkü biz, kainattaki bütün olayları kapsayacak genel bir kıyas metodundan yoksunuz¹²⁶¹.

4.2. Allah’ın İnsanı Yaratmasındaki Hikmet

Melekler, insanın yaratılacağı kendilerine haber verildiğinde, kendileri gibi ehli taat olanlar yerine, belki de ehli masiyet olacak bir grubun yaratılmasına taaccüb ederek¹²⁶²: “*Biz seni şükriyle yüceltir ve (süreklî) takdis ederken, orada bozgunculuk çıkaracak ve kanlar akıtacak birini mi var edeceksin?*” (Bakara, 2/30) demişlerdir. Fakat, meleklerin bu sözü Allah’a itiraz sadedinde ve Âdemoğlunu kıskanma ifadesi olarak söylenmiş bir söz olmayıp; bu olaydaki hikmetin açıklanıp, belirtilmesi sadedindedir. Onlar bu anlamda; “Ey Rabbimiz, yeryüzünü fesada verip kanlar dökecek kişilerin çıkacağı bu yaratığı yaratmaktan maksadın nedir? Eğer maksat onların sana kulluk etmeleri ise : “*Biz seni hamd ile tesbih eder ve takdis ederiz.*” (Bakara, 2/30). Bu babta bizden hiçbir tembellik, kusur sadır olmaz demektedirler. Allah Teâlâ onların bu sorusuna cevap olarak; “*Sizin bilmediklerinizi Ben bilirim*” (Bakara, 2/30) demiştir¹²⁶³.

¹²⁵⁹ Neseî, II, 197; Aydın, s. 297.

¹²⁶⁰ İbn Kesir, II, 468.

¹²⁶¹ Kutup, IV, 1912.

¹²⁶² Zemahşerî, I, 271; Neseî, I, 40.

¹²⁶³ İbn Kesir, I, 72-73.

Allah Teâlâ'nın *yeryüzünde bir halife yaratmasına* dair bilgiyi meleklere haber vermesi, onları bu konuda soru sormaya yönlendirip, bu yaratmadaki hikmetini bilmeleri için kendilerine bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, Allah Teâlâ, istişare yapmaktan müstağni olduğu halde, meleklerle bir meşveret görünümünde kullarına istişareyi öğretmiş olmaktadır¹²⁶⁴.

4.3. Kötü Toplumun Helâk Edilmesi

Hız. Lût (a.s.)'un kavmi bozuk fitratlı, garip, anormal davranışlar içerisinde bulunan bir topluluk idi. Onlar, kadınları bırakıp, erkeklerle temasta bulunuyorlardı. Onların bu durumu Lût peygamberi son derece üzmüştü. Nihayet o, Allah'ın emrini icra için melekler geldiğinde bunun son derece şiddetli bir gün olacağını da anlamıştı¹²⁶⁵.

Hız. Lût (a.s.)'un, kavminin helak zamanını sorduğunda melekler: “ *Gün doğması yakın değil mi?*.” (Hûd, 11/81) diyerek kavminin helak zamanının sabah olduğunu haber vermişlerdir. Lût peygamber de, öyleyse, “Ben bundan daha erken çıkmak istiyorum” diyerek ailesiyle birlikte geceleyin yola çıkmıştır¹²⁶⁶.

Lût (a.s.), kavmiyle mücadele etmiş, onları, insanlık tarihinde benzeri bulunmayan çirkinliği yapmaktan men etmeye çalışmış, içinde buldukları kötü durumu kendilerine yasaklamaya gayret etmiştir. Onlar ise onun bu sözlerini kabul etmemiş, üstelik bir de onu tehdit etmişlerdir. Allah Teâlâ, “*Andolsun ki, onlar misafirlerine kötülük yapmayı kasdetmişlerdi. Biz de gözlerini kör ettik. Azabımı ve tehtidimi tadın.*” (Kamer, 54/37) diyerek onların acı sonlarını haber vermiştir¹²⁶⁷.

Meleklerin, bir istifhâm ile verdikleri “şehirde kalan herkesin sabahleyin helâk olanlarla birlikte yok olup gideceği” haberi, Hız. Lût (a.s.)'u çektiği büyük sıkıntılardan rahatlatma amacına yöneliktir. Hız. Lût (a.s.)'un kötülük yapmaktan engelleyemediği kavmini, Allah Teâlâ, kudretiyle yok etmiştir¹²⁶⁸.

¹²⁶⁴ Neseî, I, 40.

¹²⁶⁵ Kutup, IV, 1914-1915.

¹²⁶⁶ Râzî, XVIII, 36; Ebu's-Suûd, IV, 230.

¹²⁶⁷ İbn Kesir, II, 470.

¹²⁶⁸ Kutup, IV, 1915.

4.4. İnkârcuların Bahanelerinin Kalmaması

Allah Teâlâ'nın yarattıklarına kesin deliller ve elçiler göndermesi onun adaletinin gereğidir. O kendilerine elçi göndermedikçe hiçbir topluma azap etmez (İsrâ, 17/15). Allah'ın kullarına azabı tüm bunlardan sonra söz konusu olabilmektedir¹²⁶⁹. Görevleri cehennem bekçiliği olan bir grup melek, azap içinde olanlara, hiçbir mazeretleri olmadığı halde inanmamaları sebebiyle kınayıcı sorular yöneltmekle, âdeta azaplarına azap katmaktadır¹²⁷⁰. Bu durumu tasvir eden birkaç örnek görelim:

Cehennem bekçileri, azap içine her bir topluluk atılmasında, onlara: "*Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?*" diye sorarlar." (Mülk, 67/8). Cehennem bekçilerinin, mücrimlere yönelttikleri bu soru, onları kınamak (tevbih) içindir¹²⁷¹. Onlar da âdeta suçlarını kabul ve itiraf edersine: "*Evet, bize bir uyarıcı gelmişti. Fakat biz onu yalanladık ve Allah hiçbir şey indirmede, siz ancak büyük bir sapıklık içindesiniz, dedik.*" (Mülk, 67/9) derler¹²⁷².

Aynı durumu Zümer sûresinde de görmekteyiz: "*Size içinizden Rabb'inizin âyetlerini okuyan ve bugüne kavuşacağınızı ihtar eden peygamberler gelmedi mi?*" (Zümer, 39/71) şeklinde meleklerin tevbih ve takri' içeren soruları karşısında inkârcular: "*'Evet geldi' derler. Lakin azâb sözü inkârcuların aleyhine gerçekleşir.*" (Zümer, 39/71) derler. Verdikleri bu cevap ile, netice kabul edilmiş ve teslimiyet ifade edilmiştir. Yoksa müdaafa ve mücadele durumu yoktur. Onlar gerçeği ikrar ederek mukadder sonuca boyun eğmişlerdir¹²⁷³.

Cehennemdekiler, bekçilerinden bir gün dahi olsa azabın kendilerinden hafifletimsi konusunda Allah'a yalvarmalarını isterler. Bekçiler ise red sadedinde¹²⁷⁴: "*Bekçiler: 'Size, belgelerle peygamberleriniz gelmemiş miydi?' derler. Onlar da: 'Evet, gelmişti' derler. Bekçiler: 'O halde kendiniz yalvarın' derler. İnkârcuların yalvarışı şüphesiz boşunadır.*" (Mü'min, 40/50). Hep birlikte cehennem bekçilerinden Rab'lerine

¹²⁶⁹ İbn Kesir, IV, 423.

¹²⁷⁰ Zemahşerî, IV, 136.

¹²⁷¹ Zemahşerî, IV, 136; Nesefî, IV, 275; Suyûtî, *İtkân*, II, 228; Elmalılı, VII, 5213.

¹²⁷² Taberî, XXVIII, 8.

¹²⁷³ Kutup, V, 3062.

¹²⁷⁴ İbn Kesir, IV, 90.

yalvarmaları için şefaât dilerler, hem de düçâr oldukları belânın şiddetini açığa vuran bir edâ ile... Fakat Sünnetullah'ın gereği olarak duânın zamanının geçtiğini bilen cehennem bekçileri, bu zavallıca ve hazin yalvarışa mukâbil, bekledikleri yönde bir cevap veremezler. Dolayısıyla, bekçiler, görevleri gereği, onlara darılmak ve kendilerini azaba düşüren sebebi söylemek sûretiyle ızdıraplarını, artırmaktan başka bir şey yapmazlar. Aralarında geçen, bu soru ve cevap, onları başka konuşmalar yapmaktan müstağni kılacak niteliktedir¹²⁷⁵.

Meleklerin, çoğunlukla, inkârcılara ve tevbih anlamı taşıyan sorular yönelttiğini; sadece, “Allah'ın arzı geniş değil miydi?” (Nisâ, 4/97) ayetinde, imkanları olduğu halde, İslâm diyarına göç etmeyip, puta tapanların yurdunda kalan mü'minlere soru yönelttiğini görmekteyiz¹²⁷⁶.

5. DEĞERLENDİRME

Kur'ân-ı Kerim, kendisine tavır alışlarına göre, mümin, Ehl-i Kitap, müşrik ve münâfik şeklinde adlandırdığı insanlara hitap ederken; zaman zaman onların sözlerini, düşüncelerini ve sorularını da nakletmiştir. Her kesimden nakledilen bu sorular farklı farklı olmuş ve soranların niyet, karakter ve inançlarını yansıtmada önemli ip uçları vermiştir. Şimdi peygamberlerden başlamak sûretiyle, yöneltilmiş olan bu soruların değerlendirmesini yapalım:

Peygamberler, gönderildikleri toplumları davet, uyarı ve yanlışlarını tashih etmek için yol gösterirken bunu istifhâm üslubu kullanarak daha etkili ifade etmek istemişlerdir. Peygamberlerin, yönelttikleri soruların daha çok *tevhid*, *îmân* ve *nübüvvet* konularında yoğunlaşmış olduğu görülmüştür. Bütün peygamberlerin ve peygamberlik müessesesinin, *Yaratıcının varlığını kabul etme*, *O'na şirk koşmama* konusundaki hedef birliği kendisini istifhâm üslubunda da göstermiştir.

Mü'minlerin soruları, inancın kişide uyandırması gereken dikkat ve hassasiyeti, müslümanda bulunması gereken Allah'a teslimiyeti, itikat ile pratik hayat arasındaki uygunluk ve birlikteliği, günlük yaşayışta inancın, İslâm'ın hükmünü göstermesi

¹²⁷⁵ Kutup, V, 3085. Aynı konudaki diğer bir ayet için bkz. Saffât, 37/25.

¹²⁷⁶ Râzî, VIII, 269; Halebî, IV, 79; Hicâzî, I, 417.

açısından önemlidir. Mü'minler, Allah'ın hitabına mazhar olmanın saadetini duymuş, ruhlarında karışıklık meydana getiren cahiliyet hayatının bütün davranışlarından uzaklaşmak istemişlerdir. Bu sebeple, kendilerine nelerin yasak, nelerin serbest olduğunu öğrenmek için sorular sormuşlar, dinlerinin, beğendiği ve kabul ettiği hususlar hakkında bilgi sahibi olmak istemişlerdir. Yöneltilen bu sorular, inanç konularında olmamış, ibâdet konularında olmuştur. Bu soruların, ibâdet konularında olması, ruhların geçmiş âdetlerden sıyrılmaya ve yeni akideyle ülfetin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bir başka dikkat çeken nokta olarak da; Kur'ân-ı Kerim'de mü'minlerin sorularının, çoğunlukla Hz. Muhammed (s.a.s.)'e yöneltildiği, cevaplarının ise Allah Teâlâ tarafından dikte ettirildiğidir.

Ehl-i Kitap, müşrikler ve münâfıkların sorularının, *kasıtlı sorular olduğu ve inanç konularında yoğunlaştığı* dikkatleri çekmektedir. Müşriklerin öncelikle, Hz. Peygamber (s.a.s.)'i hedef alan soruları, *nübüvveti inkâr* noktasında yoğunlaşırken, *tevhid ve ahireti inkârları* da bunu izlemektedir.

Ehl-i Kitap'ın sorularının Hz. Peygamber (s.a.s.)'i hedef aldığı, münâfıkların sorularının ise, îmân, Kur'ân ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'i inkâr ve istihzâ için yöneltilmiş sorular olduğu görülmektedir.

Ehl-i Kitap, müşrikler ve münâfıkların bu soruları, en son ve mükemmel din ve bu dinin değerlerini karalamaya yönelik kasıtlı, aşağılayıcı ifadeler olmaktan başka bir şey olmamasına rağmen; Kur'ân-ı Kerim onları da zikretmiştir.

Kur'ân-ı Kerim onların, saldırı içeren bu soru ve iftiralarını tescil etmiş ve bunları aydınlatıcı, mukni', caydırıcı, kınayıcı ve susturucu cevaplarını ayetlerinde belgelemek sûretiyle, en etkili ve köklü bir biçimde çürüterek, kafalardaki soru işaretlerini yok etmiştir. Bu inkâr gruplarının, bugün de ortaya çıkacak karakter yapılarını gözler önüne sermiştir.

Meleklerin yönelttikleri sorular ise, harikulade olay karşısında taaccüb ile Kudretullah'ı ta'zim ifade ettiği birkaç yer dışında, çoğunlukla îmâna daveti sebepsiz ve hiçbir mazereti bulunmaksızın kabul etmeyen, hatta onunla alay eden inkârcıları kınamak

içindir. Böylelikle, kendilerine yöneltilen istifhâmlardaki tevbih ve takri ifadeleriyle azapta bulunan inkârcıların, azaplarına azap katılmaktadır.

6. BEŞERİN SORU SORMA MAKSATLARI

Mesajının evrensel olması (Âl-i İmrân, 3/138) sebebiyle, müşrikler, münâfiklar, Yahûdîler ve Hıristiyanlar gibi farklı inanç sahiplerine de, Kur'ân-ı Kerim'de hem hitap edilmiş, hem de onların söz, şüphe ve sorularına yer verilmiştir. Bu inkârcı grupların soruları, Peygamber (s.a.s.)'i ve müslümanları taciz etmek, onları bunaltmak güç durumda bırakmak ve onlarla alay etmeğe yönelik sorular olmuştur. Bu art niyetli sorular yanında, bilinmeyen konuları öğrenmek maksadıyla sorulan sorular da vardır ki bunlar mü'minler tarafından yöneltilmiş yerinde ve lüzumlu sorulardır. Şimdi genel olarak yöneltilen sorulardaki bu iki maksadı ele alalım:

6.1. Öğrenme Maksatlı Sorular

Kur'ân-ı Kerim'de, birçok ahkam, sorulan sorular üzerine teşri' olunmuş, hükmü bildirilmiş, cevap verilmiştir¹²⁷⁷. Mü'minler, kendisiyle müşerref oldukları dinin, mahrem hayat, giyim-kuşam, yeme-içme, evlenme-boşanma, helal-haram, caiz olan ve olmayan şeylerin, kısaca dinin tasvip ettiği veya tasvip etmediği hükümlerini öğrenmek için birtakım sorular sormuşlardır¹²⁷⁸. İnananların bu soruları, şüphesiz, kendilerine faydası olan hususlarla ilgiliydi¹²⁷⁹.

Firûzâbâdî (Ö. 817/1414), öğrenmek maksadıyla sorulan sorulara temas ederken; *hilâllerin durumu* (Bakara, 2/189), *mal infakı* (Bakara, 2/215), *yasaklanmış ayda savaş* (Bakara, 2/217), *içki ve kumar* (Bakara, 2/219), *yetim ve malının ıslahı* (Bakara, 2/220), *kadınların hayız hali* (Bakara, 2/222), *kıyamet ve onda vuku bulacak korku* (A'râf, 7/187), *dağların durumu* (Tâhâ, 20/105), *helal ve haram konularında* (Maide, 5/4), *ganimetler konusunda* (Enfâl, 8/1)¹²⁸⁰ ayetlerinde sorulan soruları öğrenme maksatlı sorular arasında zikreder¹²⁸¹. Bunlardan iki tanesi dışında kendisiyle hem fikir olduğumuzu ifade etmek isteriz. “*Kıyamet ve onda vuku bulacak korku*” (A'râf, 7/187) ayetinin inkârcılar

¹²⁷⁷ Keskiöglü, s. 64.

¹²⁷⁸ Koçkuzu, Ali Osman, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri' Yönlerinden Değeri*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1988, s. 45.

¹²⁷⁹ Bkz. Dârimî, *Sünen*, Mukaddime, s. 51.

¹²⁸⁰ Firûzâbâdî, III, 168.

tarafından ve art niyetli olarak sorulan sorular arasında görmekteyiz. Zira bu ayet, bir rivayete göre Yahûdîler, bir rivayete göre müşrikler tarafından Hz. Peygamber (s.a.s.)'i imtihan için sorulmuş sorular arasında değerlendirilmektedir¹²⁸². “Dağların durumu” (Tâhâ, 20/105) ile ilgili olarak soru sorulan ayetin de müşriklerle ilgili olduğu dolayısıyla öğrenmek maksatlı olmadığı ifade edilmiştir¹²⁸³.

Ayrıca, Firuzâbâdî (Ö. 817/1414)'nin öğrenmek maksadıyla sorulan sorular olarak ifade ettiği sorular arasında yer almayan *kelâle* ve *kadınlar*'dan bahseden ayetler de, öğrenmek için sorulan sorular arasında değerlendirilmiştir.

6.2. Kasıtlı Sorular (Taannüt Soruları)

“İ'nât: الاعنات ”, “kişiyi, güç yetiremeyecek bir meşekkate zorlamak”tır. Bir kimse, başka bir kimseyi içinden çıkılamayacak bir işe soktuğu zaman: “اعنت فلان فلانا ” denilir.

Birisi, sorduğu sūâl ile bir kimsenin zihnini karıştırıp, o kimseyi yanılttığı zaman “تعنته ” denir¹²⁸⁴.

Kur'ân-ı Kerim'de, farklı inanç sahiplerinin sorularının bulunduğu ifade edilirken, Yahûdîlerin de sordukları soruların bulunduğu ifade edilmişti. Burada onların sorularının, cehaletlerinden değil, kötü maksatlarından kaynaklandığını belirtmek faydalı olacaktır¹²⁸⁵.

Onların yönelttiği bu sorular, öğrenmeye yönelik olmayıp, aksine Hz. Peygamber (s.a.s.)'i zor durumda bırakmak ve üzmemek, onun dikkatini peygamberliğini ilgilendirmeyen konulara çekmek, kızmasını sağlayarak tartışma çıkarmak içindi. Yani kasıtlı sorular sorarak hakkı batıla karıştırmak ve îmânı zayıf olan müslümanları dinden döndürmek, henüz müslüman olmayan Arapların müslüman olmalarını engellemek amacını taşıyorlardı.

¹²⁸¹ Öğrenme maksatlı sorulan sorular için bkz. Bu çalışma, s. 194-204.

¹²⁸² Bkz. Taberî, IX, 137; Elmalılı, IV, 2344.

¹²⁸³ İbn Kesir, III, 174.

¹²⁸⁴ Râzî, VI, 66.

¹²⁸⁵ Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke, *Mekâyid-ü Yahûdiyye Abra't-Tarih*, 2. Baskı, Dârü'l-Kalem, Beyrût, 1398/1978, s. 55.

Yahûdî din adamlarının Hz. Peygamber (s.a.s.)’i zor durumda bırakmak için kasıtlı sorular sorduklarına¹²⁸⁶ şu örnekler verilir:

Benî Kureyza kabilesinden olan yahûdî din adamları Cebel b. Ebî Kuşeyr ve Semvil b. Zeyd, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e gelerek: “Ey Muhammed! Peygamber olduğunu ileri sürüyorsun. Eğer gerçekten peygambersen bize kıyametin ne zaman kopacağını haber ver” dediler. Hiç şüphe yok ki, bu Hz. Peygamber (s.a.s.)’i zor durumda bırakmak için başvurulan bir yöntemdir. Çünkü Yahûdîler, Allah’ın, kıyametin kopacağı günü yerdekiler ve göktekilerden gizlediğini, hiçbir peygamberin o günü bilmediğini çok iyi bilmekteydiler. Hz. Muhammed (s.a.s.)’in de diğer peygamberlerin de, kıyametin kopacağı günü bilmediklerini bildikleri halde, karışıklık çıkarmak ve Allah’ın elçisini zor durumda bırakmak için böyle bir istekte bulundular. Eğer Peygamber (s.a.s.) kıyametin kopacağı günü söyleseydi, o zaman da ; “O peygamber değil, sadece bir yalancıdır. Çünkü peygamberler dahi kıyametin kopacağı günü bilmezler” diyeceklerdi. Yahûdî din adamlarının bu durumlarını ifade eden ayet: “*(Ey Muhammed) Sana kıyametin ne zaman gelip çatacağını soruyorlar, de ki: ‘Onu ancak Rabb’im bilir. Onun vaktini O’ndan başka bildirecek yoktur. Göklerin ve yerin ağırlığını kaldıramayacağı o saat, sizlere ansızın gelecektir.’ Sanki sen, onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar, de ki: ‘Onun bilgisi, Allah’ın yanındadır, ama insanların çoğu bilmezler.’* (A’râf, 7/187)¹²⁸⁷.

Said b Cübeyr’den rivayet edildiğine göre bir grup Yahûdî, Peygamber’e gelip: “Ey Muhammed, mahlukatı yaratan Allah’ı kim yarattı?” dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.) kızdı ve rengi sarardı, üzerlerine yürüdü ve Allah için onları cezalandırmak istedi. Bunun üzerine Cebrâîl gelip, Hz. Peygamber (s.a.s.)’i yatıştırdı ve onlara vereceği cevabı getirdi. O cevap, Allah’ın: “*(Ey Muhammed) De ki: ‘O Allah tektir. Allah herşeyden müstağni, herşey O’na muhtaçtır. O doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O’na denk değildir.’* (İhlas, 112/1-4) ayetleriydi. Ayette verilen cevap, Yahûdîlerin felsefi bir çelişkiymiş gibi sunmak istediklerinin demogojiden başka bir şey olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü onlar, Mûsâ (a.s.)’nin bir peygamber olduğuna ve Allah’ın herşeyin yaratıcısı olduğuna inanıyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.s.)’e inanan kimsenin, Yüce Allah’ın varlığının sübütü ve varlığının hiçbir şeye muhtaç olmadığını bilmesi gerekir.

¹²⁸⁶ Meydânî, s. 55.

¹²⁸⁷ Taberî, IX, 137; Meydânî, s. 59-60.

Çünkü akıl, Allah'ın olmadığını kabul etmemektedir. Aklın Allah'a yönelik hükmü ise, O'nun varlığını kabul etmektir. Eğer akıl O'nun yokluğuna dair bir hüküm verseydi, bu durumda hiçbir şeyin varlığını kabul edemezdi. Çünkü yok olan kendi kendine var olamaz. Bu yüzden başka bir etkene muhtaç olmayan kâmil bir varlığın var olması kaçınılmazdır. O da, var olan bütün varlıkların ortaya çıkmalarında ve varlıklarını sürdürmede kendisine muhtaç oldukları Allah Teâlâ'dır. Allah birdir ve ortağı yoktur. O Samed'dir ve hiçbir şeye muhtaç değildir. Akl-ı selîm, insan varlığında hiçbir şeye muhtaç olmayan muktedir İlâh'a, kendinden önceki bir şeyden meydana gelmediğine, hiçbir şeyin kendinden ayrılmadığına, doğmamış ve doğurmamış olduğuna inanacaktır. Allah Teâlâ, yarattıklarını ise sadece *ol* demekle yaratmıştır. Bunlar, Yahûdîlerin de bildiği gerçeklerdir¹²⁸⁸. Özetle söylemek gerekirse, bu sorular cehâletlerinin ifadesi olmayıp, kötü maksatlarının tezahürüdür.

Hz. Peygamber (s.a.s.)'i üzme amacı taşıyan bu girişimlerinden sonra Allah Teâlâ, *“Yoksa, siz de Peygamberinizi, daha önce Mûsa'ya sorulduğu gibi, (bir takım sorularla) sorguya çekmek mi istiyorsunuz? Kim îmânı küfürle değiştirirse, şüphesiz doğru yoldan sapmış olur.”* (Bakara, 2/108) ayeti ile böylesi tutumları yadırgamıştır. Bu ayetin muhatabının, mü'minler olduğu¹²⁸⁹ ve kendilerine, Mûsâ (a.s.) kavminin sorduğu bozuk maksatlı sorular gibi sorular sormalarının uygun olmadığı beyan edilmiştir¹²⁹⁰.

Kur'ân-ı Kerim, özellikle ümmî ve alelade bir insanın bilmesinin söz konusu olamayacağı geçmiş dönemlere ait bazı sorulara tam ve ikna edici cevaplar vermiştir. Böylelikle kendisinin hak Kitap olduğu konusundaki doğruluğunu inkârcılara isbat etmek isterken; peygamberinin de hak peygamber olduğunu isbat etmek istemiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de kasıtlı sorulan soruların, Ehl-i kitap, müşrikler ve münafıklar tarafından yöneltilmiş olduğu görülmüştür¹²⁹¹.

7. KUR'ÂN-I KERİM'DE SORU VE CEVAP ÂDÂBI

Kur'ân-ı Kerim, muhatabını her konuda mükemmele ulaştırmak istemektedir. Tutum ve davranışlarından, sözlerine varıncaya kadar... Tüm bunlara ulaşmanın bir yolu olduğu

¹²⁸⁸ Meydânî, s. 60-61.

¹²⁸⁹ Râzî, III, 235; Ebu's-Suûd, I, 144; Sâbûnî, I, 86.

¹²⁹⁰ Râzî, III, 236.

gibi, soru sormanın da cevap vermenin de bir metodu olmalıdır. İşte bu sebeple, Kur'ân-ı Kerim, muhatabına soru sorarken ve cevap verirken bazı hususları göz önünde bulundurmasını telkin eder.

7.1. Soru Sormada Âdâb

Soru sormanın da şüphesiz bir takım usulleri vardır ve bunlara riayet edilmelidir. Bu hususları kısaca görelim:

7.1.1. Bilinmeyen ve Faydası Olacak Konuların Sorulması

Kur'ân-ı Kerim, فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ “...eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun.” (Enbiya, 21/ 7) ayetinde ifade edildiği gibi bilinmeyen konuların sorulmasını istemiştir.

Şâtıbî, “soru sormadaki maksadın, kişinin bilmediği şeyi öğrenmesine yönelik olması” gerektiğini ifade etmiştir¹²⁹². Sahabenin sadece kendilerine yararı olacak konular hakkında soru sormaları sebebiyle iltifata mazhara olması, aynı zamanda soru sorulurken gösterilmesi gereken özeni de ifade etmektedir¹²⁹³.

Ashab-ı Kehf kıssası¹²⁹⁴, mü'minlere, bilmedikleri hususlara dalmamalarını ve bu kıssa kahramanlarının sayısı hakkında başkalarına soru sormamalarını öğütlüyor. Olayda zaman, mekan ve kahramanlarının şekil ve sayıları ve mağarada korunmalarına dair fayda sağlamayacak bilgiler üzerinde durulmayıp; kıssadan alınacak ibret üzerinde durulmuştur¹²⁹⁵.

7.1.2. Soruların Ehil Kişilere Sorulması

“.....eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun.” (Enbiya, 21/ 7) ayetinde de ifade edildiği gibi soru, yeterli birikimi olanlara yöneltilmelidir. Kişinin soru sorması gerekince, kendisine düşen mutlaka yetkili olan bir kimseye sormasıdır¹²⁹⁶.

¹²⁹¹ Kasıtlı sorulan sorular için bkz. Bu çalışma, s. 204-231.

¹²⁹² Şâtıbî, IV, 213.

¹²⁹³ Şâtıbî, IV, 214.

¹²⁹⁴ Bkz. Kehf, 18/9-26.

¹²⁹⁵ Salih, s. 220-221.

¹²⁹⁶ Şâtıbî, IV, 175.

Kur'ân-ı Kerim'de, sahabe, sorularını, “*yeseîûneke*” ibaresi ile, cevabı istenen konularda yetkili merci olan Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yöneltmiştir.

Hz. Mûsâ (a.s.)'nın, *هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا* “*Sana öğretileni, bana hayra götüren bir bilgi olarak öğretmen için peşinden gelebilir miyim?*” (Kehf, 16/66) ayetinde, Hızır'a teslimiyet arzemesinde “*هَلْ أَتَّبِعُكَ: peşinden gelebilir miyim?*” ibaresindeki zamir de bu durumu hissettirmektedir.

Eğer biliyorsa, cevap vermek de kendisine soru yöneltilen kişi üzerine bir görev ve zorunluluktur¹²⁹⁷.

7.1.3. Lüzumsuz Soru Sorulmaması

Kur'ân-ı Kerim, bir inanç sistemi tesis etmek isterken aynı zamanda bir ümmeti terbiye etmek, fertleri yetişmiş bir topluluk meydana getirmek ister. “*Ey inananlar, açıklandığı zaman hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın*” (Mâide, 5/101) derken, soru sormanın âdâbını öğretmektedir. Allah Teâlâ, beşerin tâkât ve tahammül gücüne göre hükümler koyar ve kavrayabileceği kadar bilinmeyenleri açıklar. İnsanlığın menfaatine olarak özet olarak bırakılan konularda sorulacak lüzumsuz sorular ise mükellefiyetleri arttırır. Öyle ise Allah'ın kolaylık olması için açıklamadığı hususlar sorulmamalıdır.

Kifayet miktarı bilgi sahibi olduğunda lüzumsuz soru sorulmamalıdır. “*Yoluna gücü yeten herkesin, O eve (gidip) haccetmesi, insanlar üzerinde Allah'ın bir hakkıdır.*” (Âl-i İmran, 3/ 97) ayetinin (zahiri mutlak olduğu için), haccın insan ömründe bir defa yapılması hususunda yeterli bir delil olmasına rağmen, bu konuda “her sene mi?” olduğu yolunda soru sorulması¹²⁹⁸; İsrailoğullarının “Allah size bir, inek kesmenizi emrediyor.” (Bakara, 2/67) buyruğundan sonra sordukları sorular, yersiz sorular olarak nitelendirilmiş ve tasvip edilmemiştir¹²⁹⁹.

“*Ey İnananlar, size açıklanınca hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Kur'ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır, (ama üzülürsünüz)*” (Mâide, 5/101) ayeti, lüzumsuz, soru sormaktan sakınılması hususunda bir uyarı olmakla birlikte, anlamak

¹²⁹⁷ Şâtıbî, IV, 213.

¹²⁹⁸ Kurtubî, IV, 143; Şâtıbî, IV, 218; Yıldırım, s. 161.

¹²⁹⁹ Şâtıbî, IV, 218; Yıldırım, s. 161.

için veya bilinmeyen bir konuyu öğrenmek için soru sormaya da engel teşkil etmez. Aksine, anlamadığı konuda soru sormak dinleyen için bir zorunluluktur¹³⁰⁰.

İsrailoğulları, inek kesme ile emredildiklerinde, ineğin vasfını sormaları, belirtilen vasıflar üzerinde araştırmalara dalmaları altından kalkamayacakları teklifleri beraberinde getirmiştir. Şayet herhangi bir inek kesmiş olsalardı yapamayacakları zor hükümlerle karşılaşmaz ve kendilerinden istenileni kolaylıkla yerine getirmiş olurlardı.

İlk Müslümanlar bil fiil vuku' bulmadıkça hiçbir meselede soru sormuyorlardı. Sordukları sorular hükümlerin açıklaması olmaktan ziyade arz edilen meselelerin hududu ile ilgili oluyordu¹³⁰¹.

Kapasitenin üzerinde, bir takım esrardan ibaret, hikmete muhalif, ağır bir teklife veya nahoş bir hadisenin zuhuruna sebep olacak sorular sormak da doğru bulunmamaktadır¹³⁰².

Ayrıca, insanların saklı kalması gereken yönlerinin açığa çıkmasına, hoşlarına gitmeyen hallerine muttali olunmasına götürecektir şekilde insanların çeşitli durumlarına dair fayda vermeyen hususlarda soru sormak da yasaklanmıştır. Bu ise Allah Teâlânın şu buyruğuna benzemektedir: *“Birbirinizin kusurunu araştırmayın, kiminiz kiminizin gıybetini de yapmasın.”* (Hucurât, 49/12)¹³⁰³.

Halihazırda ihtiyaç duyulmayan konular hakkında soru sorulmamalıdır. *“Ben, sizi terkettikçe siz de benim üstüme gelmeyiniz.”*; *“Allah, bazı şeyler hakkında unuttuğundan değil, size olan merhametinden dolayı sükut etmiştir. Onları deşelemeyiniz.”* hadisleri ihtiyaç duyulmayan konuların sorulmaması hakkında nebevî birer uyarıdır¹³⁰⁴.

Eski ümmetlerin peygamberlerine sordukları lüzumsuz sorular yüzünden helâk oldukları bu sebeple soru üstüne soru sormanın yanlışlığı ve tehlikesi tarihen sabittir¹³⁰⁵.

¹³⁰⁰ Aydın, s. 119.

¹³⁰¹ Kutup, II, 985-988.

¹³⁰² Bilmen, II, 830.

¹³⁰³ Kurtubî, VI, 332

¹³⁰⁴ Şâtıbî, IV, 218; Yıldırım, s. 161; Elmaî, s. 76.

¹³⁰⁵ Müslim, Hac, 412.

Günümüzde soru sormak hakkında ise şunlar söylenebilir: Bugün soru sormaktan dolayı, haram ve helâle dair herhangi bir hüküm ineneğine dair bir korku bulunmamaktadır. Buna göre, bir kimse ilme arzusu ve bilgisizliğini giderme isteği, dini bakımdan bilinmesi gereken bir konuyu anlamak için soru soracak olursa, bunda bir mahzur yoktur. Çünkü, cehalet soru sormakla giderilecek bir hastalığa benzer. Fakat, kim, işi yokuşa sürmek, için veya bilgi artırma kasdı, öğrenme amacı dışında soru soracak olursa bu da tasvip edilmez¹³⁰⁶.

7.1.4. Kasıtlı Soru Sorulmaması

Tartışmalarda üstünlük sağlamak, karşı tarafı acze düşürüp zor durumda bırakmak gibi kasıtlı soru sormak tasvip edilmemiştir¹³⁰⁷.

“Yoksa siz de peygamberinizi, daha önce Musa’ya sorulduğu gibi (bir takım sorularla) sorguya çekmek mi istiyorsunuz?” (Bakara, 2/108) ayetinde Hz. Musa (a.s.) kavminin sordukları kötü maksatlı sorularının uygunsuzluğuna dikkatler çekilerek, böyle sorularla meşgul olmanın uygun olmadığı ifade edilmiştir¹³⁰⁸.

“Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için müteşabih ayetlerin ardına düşerler.” (Âl-i İmrân, 3/7) ayetinde müteşabihat konusunda sorular sorulması tasvip edilmemiştir¹³⁰⁹.

7.2. Cevap Vermede Âdâb

Soru sormada uyulması gereken bir takım usulleri olduğu gibi, cevap vermenin de kendine has usulleri vardır.

7.2.1. Makul Olan Her Soruya Cevap Verilmesi

İslâm dini, soru sormayı, ilim hazinesinin anahtarı¹³¹⁰ şeklinde nitelendirirken elbette öğrenmek maksadıyla yöneltilen her soruya da cevap vermeyi istemiştir. Kur’ân-ı

¹³⁰⁶ Kurtubî, VI, 333.

¹³⁰⁷ Şâtıbî, IV, 219; Yıldırım, s. 161.

¹³⁰⁸ Râzî, III, 236.

¹³⁰⁹ Şâtıbî, IV, 219; Yıldırım, s. 161.

¹³¹⁰ Aclûnî, İsmail b. Muhammed (Ö. 1162/1749), *Keşfü’l-Hafâ ve Müzîlü’l-İlbas amma ‘štehera mine’l-Ehâdis*, Dâr-u İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1351/1932, I, 85.

Kerim’de öğrenmek maksadıyla sorulan her soruya cevap verilmesi bu bilginin doğruluğunu teyid eder.

Fakat cevap, sadece doğru soru sorulduğunda önemlidir, kasıtlı soru soranlara illa da cevap vermenin gerekli olmadığı bilinmelidir. Çünkü, Kur’ân-ı Kerim, kötü maksatlı yöneltilen bazı sorulara bile cevabı, faydası olan bir yere yönlendirerek vermiştir.

7.2.2. Muhatabın Seviyesine Uygun Cevap Verilmesi

Soru, muhatabın seviyesine uygun şekilde cevaplandırılmalıdır. Şayet soruyu soran kişi, cevabı kaldırabilecek akli güce sahip değilse, cevabın verilmesi de doğru olmaz¹³¹¹:

Kur’ân-ı Kerim, sorulan soruya cevap vermede, seviye tesbitinin önemli bir unsur olduğunu ön plana çıkarırcasına, bazı sorulara beklenen cevabın dışında cevaplar vermiştir. Bu sebeple, bazen cevabı sorunun mecrası dışına taşıyarak, muhatabın anlayacağı ve kendilerine faydası olacak şekilde vermiştir¹³¹².

İlim öğrenmek için Hızır’a tabi olma isteği¹³¹³ içerisinde olan Mûsâ peygamber’e, Hızır’ın, kavrama problemi çıkabileceği için izin vermek istemeyişinin arka planında bu yatmaktadır¹³¹⁴.

¹³¹¹ Şâtıbî, IV, 213.

¹³¹² Bkz. Bu çalışma, s. 194.

¹³¹³ Bkz. Kehf, 18/70-82.

¹³¹⁴ Ebu’s-Suûd, V, 234; Âlûsî, XV, 331.

SONUÇ

Söz söyleme bir sanattır. Bu sanatın büyük maharet isteyen kullanımlarından biri de istifhâm üslubudur. Kur'ân-ı Kerim, bütün hitap tarzlarını en iyi şekilde kullanırken; istifhâm üslûbunun en ince şekillerini, vicdanlara etki eden tarzlarını, benliklerde iz bırakan çizgilerini ve duyguları harekete geçiren eşsiz örneklerini vermiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de, soru için, çoğunlukla istifhâm edatları, kullanılırken; bazen de sormaya delâlet eden fiiler ya da herhangi bir soru formatı kullanmadan soru kast ve îmâ edilmektedir. Bu yöntemlerden, istifhâm, mesajı etkili kılmak gibi genel ve mühim bir fonksiyon icra ederken, soruya delâlet eden fiiller, daha özel ve sınırlı bir kullanım olan bilgi istemi için kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de istifhâmın edatlarla, kullanımı çoğunlukta olup, muhatabın konumuna uygun düşen mesajlar taşımaktadır. Bu yolla en derin gerçekleri, akıl ve idrake, en kolay ama en kapsamlı şekilde ifade etmekte, muhatabı “yönlendirme” ve ikna etme” gibi yüce hikmetler gizli gayeye hizmet etmektedir. İstifhâm'ın, Mekke döneminde zengin kullanımı da, imân konularındaki tartışmazların bir sonucu ve Kur'ân mesajını inkârcılara ulaştırma maksadının belirgin bir tezâhürü olsa gerektir.

Özellikle öğrenme maksadı taşıyan sorular için *süâl*, *iftâ* ve *nebe*” gibi fiillerin *istif'âl* babından kullanılmış olduğu görülmüştür.

“*Süâl*” kökünden türemiş fiillerin Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımları dikkate alındığında, *soru sormak*, *bir şey istemek* ve *sorgulamak* gibi farklı üç anlam taşıdığı tesbit edilmiştir. Soru sormak için, daha çok bu fiilin *yeselûneke* şeklindeki kullanımı dikkatleri çekmiştir. Bu ibare ile, çoğunlukla, inananlar Hz. Peygamber (s.a.s.)'e soru sorarlarken, bazen de inkârcılar bu ibareyi kullanmışlardır. Buradan, inananların, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vahyin muhatabı olduğunu kabul ettikleri için, inkârcıların ise,

nübüvveti inkâr için sorunun muhatabı olarak, kendisini seçmiş olabilecekleri şeklinde bir kanaat edinmiş bulunmaktayız.

“İftâ” kökünden kullanılan fiillerin, Kur’ân-ı Kerim’de iki kez *yesteftûneke* şeklinde kullanımı bulunurken; “Nebe” kökünden olan *yestenbiûneke* ibaresi ile Kur’ân-ı Kerim’de birkez soru sorulmuştur. *Yestenbiûneke* fiilinin, *yeselûneke* ve *yesteftûneke* fiilleriyle sorulan sorulardan farklı olarak, öğrenmek maksadı taşımadığı, kasıtlı olarak ve istihzâ için kullanıldığı dikkatleri çekmiştir.

Kur’ân-ı Kerim’deki soruları ve cevapları konu bütünlüğü içerisinde ele aldığımızda ise şunları söylememiz mümkündür: Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerim’de bizzat soru yöneltirken; bazen de beşerin sorularını nakletmektedir. Allah tarafından, istifhâm üslûbuyla, mü’minlere, Ehl-i Kitab’a, müşriklere ve münâfiklara yöneltilen sorular, îcâzkâr bir anlatım tarzıdır. Çeşitli ifade tarzlarıyla kendilerine verilen mesajı idrak edemeyenlere, bir kez de bu üslup ile ulaşılmaya çalışılmıştır. Çünkü istifhâm üslûbu, hem mantığa hem vicdanlara aynı anda hitabederek; ifadeyi diğer anlatım tarzlarından daha etkili kılmaktadır.

Allah Teâlâ, bu üslup ile bütün insanlara çeşitli mesajlar vermek istemiştir. Fakat, bu üslup ile en çok müşriklere hitap etmiştir. İnsanlara yöneltilen ve değişik maksatlar taşıyan soruları şöyle değerlendirebiliriz:

Allah Teâlâ, *mü’minlere* yönelttiği sorular ile çoğunlukla onları iyilikler yapmaya teşvik etmektedir.

Ehl-i Kitap, kendilerine yöneltilen bu soru kalıplarının ifade ettiği îcâzkâr anlatım ile eleştirilmiş, tenkit edilmiş ve yadırganmıştır. Kendilerine yöneltilen soruların daha çok peygamberlere îmân konusunda yoğunlaşmış olması, onların bu konudaki eksik yönlerini ifade etmekte ve onları Hz. Peygamber (s.a.s.)’e îmâna davet etmektedir. Özellikle bu konunun ağırlıklı işlenmesi onların, Hz. Peygamber (s.a.s.)’e îman etmeleri halinde, İslâm’ın tüm tezahürlerini kabul etmiş olacaklarını göstermesi açısından son derece mühimdir. Ayrıca, Ehl-i Kitab’a yöneltilen soruların Hıristiyanlardan çok Yahûdîlere yöneltilmiş olması ayrıca dikkat çekici ve “İnananlara en şiddetli düşman olarak, insanlardan Yahûdîleri ve Allah’e eş koşanları bulursun. Onlardan, inananlara

sevgice en yakın "Biz Hristiyanız" diyenleri bulursun.". (Mâide, 5/82) hakikatini yansıtıcı gözükmetedir.

Allah Teâlâ'nın, *müşriklere* yönelttiği sorular, onların yanlış inançlarını tashihe yönelik olmuştur. Müşriklere yöneltilen soruların daha çok, Rububiyeti inkâr ve putlara tapmak ve ibret almamak konularında kümelenmiş olduğu kanaatine varılmıştır. Onların bu yanlış inanışları, istifhâmın çeşitli ifadeleri ile yüzlerine vurulmak sûretiyle azarlanmalarına sebep olmuştur.

Münâfıklara yöneltilen sorular ise, onların, düzeltmeleri gereken yönlerine dikkatleri toplamaktadır. Allah Teâlâ'nın, gizliyi, açığı bildiğini, Allah'tan hiçbir şeyi gizleyemeyecekleri, Allah'ın sıfatlarını iyi tanımadıkları için onları bu üslup ile daha çok tevbih ve takri' ifade eden istifhâmlar ile sığaya çekmektedir.

Allah Teâlâ, bu üslup ile hususiyle, müşrikleri, münâfıkları ve Ehl-i Kitap'ı, genel olarak da durumlarına uygun düşen herkesi yönlendirmiş ve uyarılmış olmaktadır.

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'de, mü'min, Ehl-i Kitap, müşrik veya münâfık her kesimden insanın sorularını da nakletmiştir. Beşer sorularını nakletmekle onların tutumlarını sergileyen ve görüşlerini yansıtan ifadelerini aktarmış ve kendilerine gereken cevapları vermiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de *peygamberlerin* yönelttiği soruların daha çok *tevhid, imân* ve *nübüvvet* konularında yoğunlaşmış olduğu görülmüştür. Mü'minlerin sorularının *çok az olduğu ve günlük hayatın gereklerini öğrenmeye yönelik* olduğu görülürken; Ehl-i Kitap, müşrik ve münâfıkların sorularının, *inanç konularında yoğunlaştığı ve kasıtlı sorular olduğu* dikkatleri çekmiştir. Mü'minler bu sorular ile ihtiyaçlarını ifade ederken, inkârcılar saldırı ve iftiralarını yansıtmak istemişlerdir. Kur'ân-ı Kerim, mü'minlerin sorularına, hayatlarına yön verecek cevaplar sunarken; inkârcıların saldırı içeren soru ve iftiralarına, en etkili ve köklü bir biçimde çürütmek, kafalarda soru işareti bırakmamak için, aydınlatıcı, mukni', caydırıcı, kınayıcı ve susturucu cevaplar vermiştir.

Mü'minlerin soruları, inancın kişide uyandırması gereken dikkat ve hassasiyeti, müslümanda bulunması gereken Allah'a teslimiyeti, itikat ile pratik hayat arasındaki uygunluk ve birlikteliği, günlük yaşayışta inancın, İslâm'ın hükmünü göstermesi

açısından önemlidir. Mü'minler, kendilerine nelerin yasak, nelerin serbest olduğunu öğrenmek için sorular sormuşlar, dinlerinin, beğendiği ve kabul ettiği hususlar hakkında bilgi sahibi olmak istemişlerdir. Yöneltilen bu sorular, inanç konularında olmamış, ibadet konularında olmuştur. Bu soruların, ibadet konularında olması, ruhların geçmiş âdetlerden sıyrılmaya ve yeni akideyle ülfetin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bir başka dikkat çeken nokta olarak da; Kur'ân-ı Kerim'de mü'minlerin sorularının, çoğunlukla Hz. Muhammed (s.a.s.)'e ve "yeselûneke" formunda yöneltildiği, cevaplarının ise Allah Teâlâ tarafından verildiği görülür.

Müşriklerin sorularının çoğunlukla, Hz. Peygamber (s.a.s.)'i hedef aldığı ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in *nübüvvetini inkâr* noktasında yoğunlaştığı görülürken; daha sonra da *tevhid ve ahireti inkâr*ları dikkatleri çekmektedir.

Ehl-i Kitab'ın sorularının Hz. Peygamber (s.a.s.)'i hedef aldığı, münâfıkların sorularının ise, îmân, Kur'ân ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'i inkâr ve istihzâ için yöneltilmiş sorular olduğu görülmektedir.

Ehl-i Kitap, müşrikler ve münâfıkların bu soruları, en son ve mükemmel din ve bu dinin değerlerini karalamaya yönelik kasıtlı, aşağılayıcı ifadeler olmaktan başka bir şey olmamasına rağmen; Kur'ân-ı Kerim onları da zikretmiş ve kendilerine gereken cevapları vermiştir.

Netice olarak, Kur'ân-ı Kerim'deki sorular ve cevaplar, gerek kullanımındaki etkili anlatım, gerek lafız ve mânâ zenginliği, gerek konu bütünlüğünü yansıtarak diğer anlatım tarzlarıyla uyumlu olması bakımından i'câzına uygun düşen bir görünüm arz etmekte ve insanlara ilâhî mesajı sunmanın etkili yollarından biri olmaktadır.

KAYNAKLAR

KUR'ÂN-I KERİM.

ABDUH, Muhammed (Ö. 1318/1905), *Tefsir-u Cüz-i Amme*, el-Matba'atü'l-Âmiriyye, 1. Baskı, İstanbul, 1322/1904.

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü'l İslâmiyye, İstanbul, 1982.

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed (Ö. 1162/1749), *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbas amma 'ştehera mine'l-Ehâdis*, Dâr-u İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1351/1932.

ÂLÛSÎ, Şihâbuddin Mahmûd (Ö.1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâr-u İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

AKK, Hâlid Abdurrahmân, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâidühü*, Dâru'n-Nefâis, Dimeşk, ts.

ÂŞÛR, Muhammed Tahir (Ö. 1393/1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Daru't-Tunusiyye, Tunus, 1984.

ATEŞ, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1985.

----- *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, ts.

AYASBEYOĞLU, Nevzat, *Kur'ân-ı Kerim'in Eğitim ile İlgili Âyetlerinin Tahlili*, MEB. Yayınları, İstanbul, 1991.

AYDIN, Muhammed, *el-Esmâü'l-Hüsnâ ve Münâsebetühâ lil-Âyâti'l-letî Hutimet bihâ* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke, 1989.

AYDIN, Süleyman, *Hurûfü'l-Meânî ve Dilâlâtühâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahire, 1993.

- BEĞAVÎ**, Mesûd el-Ferrâ (Ö. 516/1122), *Meâlimü't-Tenzîl (Tefsîrû'l-Beğavî)*, Şirket-ü Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Babî'l Halebî ve Evlâduhü, 2. Baskı, Mısır, 1375/1955 (Hazin tefsiriyle birlikte).
- BİLGEGİL**, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâğat)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1980.
- BİLMEN**, Ömer Nasûhî (Ö. 1391/1971), *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul, 1962.
- BİKÂÎ**, İbrahim b. Ömer (Ö. 885/1480), *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyati ve's-Süver*, 1. Baskı, Mektebet-ü İbn Teymiye, Kahire, 1389/1969.
- BEYDÂVÎ**, Kâdî Nâsiruddîn (Ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 1990 (Şeyhzâde Hâşiyesiyle birlikte).
- BEREKE**, Abdülğani Muhammed Sa'd, *Üslûbu'd-Da'veti'l Kur'âniyye Belâğaten ve Minhâcen*, 1. Baskı, Mektebet-ü Vehbe, Kâhire, 1403/1983.
- BOLELLÎ**, Nusrettin, *Belâğat (Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993.
- BUHÂRÎ**, Muhammed b. İsmâil (Ö. 256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, 1979.
- CÂRİM**, Ali ve Mustafa Emin, *el-Belâğatü'l-Vâdîha*, İslâmî Kitabevi, İstanbul, ts.
- CERRAHOĞLU**, İsmail, *Tefsir Usûlü*, 5. Baskı, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1985.
- CÜRCÂNÎ**, Ebu Bekir Abdülkâhir b. Abdirrahman b. Muhammed (Ö. 471/1078), *Kitâb-u Delâilü'l-İ'câz*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, ts.
- CÜRCÂNÎ**, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed (Ö. 816/1413), *et-Ta'rifat*, Dersaadet, İstanbul, 1318/1900.
- ÇELİK**, Muhammed, *Kur'ân'ın İknâ Hususiyeti*, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1996.

- DÂRİMÎ**, Abdullah b. Abdurrahmân (Ö. 255/868), *es-Sünen*, Dâr-u İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.
- DİHLEVÎ**, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm (Ö. 1176/1764), *el-Fevzü'l-Kebîr fi Usûli't-Tefsîr*, 2. Baskı, Dâru'l Beşâiri'l İslâmiyye, Beyrut, 1407/1987.
- DRAZ**, Muhammed Abdullah (1894/1958), *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, Terc. Salih Akdemir, Mim Yayınları, Ankara, 1983.
- *En Mühim Mesaj*, Terc. Suat Yıldırım, Işık Yayınları, İzmir, 1994.
- EBU'L-BEKÂ**, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî (Ö. 1094/1682), *el-Külliyât (Mu'cem fi Mustalahât ve'l-Furûk el-Lüğaviyye)*, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1287/1870.
- EBÛ DÂVÛD**, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (Ö. 275/888), *es-Sünen*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabîyye, Beyrut, ts.
- EBÛ HAYYÂN**, Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî (Ö. 745/1345), *el-Bahrü'l-Muhît*, Thk. Adil Ahmet Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- EBU'S-SUÛD**, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (Ö. 982/1574), *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerim*, Mısır, 1347/1928.
- EBÛ ŞÂME**, Şihabüddîn Abdurrahman b. İsmail (Ö. 665/1266), *İbrâzü'l-Meânî min Hirzi'l-Emânî fi'l-Kırâati's-Seb'i li'l-İmâmi's-Şâtibî*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medîne, 1413/1993.
- ELMAÎ**, Zâhir Âvâd, *Menâhicü'l-Cedel fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Matba'atü'l-Ferazdak et-Ticariyye, Riyad, 1404/1984.
- ELMALILI**, Muhammed Hamdi Yazır (Ö. 1361/1942), *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, ts.
- *Hak Dîni Kur'ân Dili Meâlî*, Hzly. Selahattin Kaya, Cahit Baltacı, Durali Yılmaz, Kerim Aytekin, Muhtar Yazır, Eser Neşriyat, İstanbul, 1982.

- ERBAŞ**, Ali, *Melekler Âlemi*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- FÎRÛZÂBÂDÎ**, Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Yakûb (Ö. 817/1414), *Besâir-ü Zevî't-Temyîz fî Latâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Thk. Muhammed Ali Neccâr, Abdü'l Alîm Tahâvî, Meketebetü'l İlmiyye, Beyrut, ts.
- FÛDE**, Abdülalîm, *Esâlibü'l-İstifhâm fî'l-Kur'ân*, el-Meclisü'l-'Ala li Riayeti'l-Fünûn ve'l-Âdâb ve'l-Ulûmu'l-İctimâiyye, Neşru'r-Resâili'l-Câmiyye, 1953.
- HÂŞİMÎ**, Ahmed, *Cevahirü'l-Belâğa fî'l-Meânî ve'l-Beyan ve'l-Bedî'*, Beyrut, ts.
- HALEBÎ**, Ahmed b. Yûsuf el-Ma'rûf bi's-Semîn (Ö. 756/1355), *ed-Durru'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 1406/1986.
- HAVÂRİZMÎ**, Kâsım b. Hüseyin (Ö. 617/1220), *Şerhu'l-Mufassal fî San'ati'l-İ'râb (et-Tahmîr)*, Thk. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, 1. Baskı, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990.
- HÂZİN**, Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî (Ö. 725/1325), *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl (Tefsîrü'l-Hâzin)*, 2. Baskı, Şirket-ü Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Babi'l Halebî ve Evlâduhü, Mısır, 1375/1955 (Beğavî Tefsîri ile birlikte).
- HİCÂZİ**, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîrü'l-Vâdih*, 10. Baskı, Dâru't-Tefsîr, 1412/1992.
- İBN ABDİLBER**, Ebû Ömer Yusuf (Ö. 463/1070), *Câmi-u Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Kâhire, 1972.
- İBN ATIYYE**, Ebu Muhammed Abdülhalik b. Atiyye el-Endelüsî (Ö. 546/1151), *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1. Baskı, Katar, 1398/1977.
- İBNÜ'L-CEVZÎ**, Ebu'l-Ferec, Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (Ö. 597/1201), *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, 1. Baskı, Dâru'l-Mektebeti'l İlmiyye, Beyrut, 1404/1994.

- İBN CEZERİ**, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî (Ö. 833/1430), *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, Thk. Ali Muhammed ed-Debbâ', Dâru'l-Fikr, ts.
- İBNÜ'L-ENBÂRÎ**, Kemâlüddin Ebu'l-Berekât (Ö. 577/1181), *el-Beyân fi Ğaribi İ'râbi'l-Kur'ân*, Thk. Tâhâ Abdülhamid Tâhâ, el-Hey'etü'l Mısriyyetü'l-Âmme lil-Küttâb, 1400/1980.
- İBN HİŞÂM**, Abdullah Cemâlüddin b. Yûsuf (Ö. 761/1359), *Muğni'l-Lebib an Kütübi'l-Eârîb*, Matba'atü'l-Medenî, Kahire, ts.
- *Katrü'n-Nedâ ve Bellü's-Sadâ*, Dersaadet, İstanbul, ts.
- İBNÜ'L-KAYYİM**, el-Cevzîyye, Şemsüddin Ebi Abdillâh Muhammed (Ö. 751/1350), *Kitabü'l-Fevâidü'l Müşevvik ilâ Ulûmi'l-Kur'ân ve İlmi'l-Beyân*, 1. Baskı, Matba'atü's-Seâde, Mısır, 1327/1909.
- İBN KESİR**, Ebu'l-Fidâ İsmail (Ö. 774/1373), *Tefsiru'l-Kur'ânîl-Azîm*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1413/1993.
- İBN MÂCE**, Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (Ö. 275/888), *es-Sünen*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Mektebet-ü İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1972.
- İBN MANZÛR**, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed (Ö. 711/1311), *Lisanü'l-Arab*, 1. Baskı, Dâru's- Sâdr, Beyrut, 1410/1990.
- İSFEHÂNÎ**, Râğîb Hüseyin b. Muhammed (Ö. 502/1108), *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Dâru'l- Marife, Beyrut, ts.
- İSKÂFÎ**, Hatîp (Ö. 420/1029), *Dürretü't-Tenzîl ve Ğurretü't-Te'vîl*, Thk. Muhammed Aydın (Basılmamış Doktora Tezi), Mekke, 1994.
- KATTÂN**, Mennâ', *Mebâhis fi Ulûmi'l Kur'ân*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1414/1993.
- KARDÂVÎ**, Yûsuf, *el-İbâdetü fi'l-İslâm*, 15. Baskı, Mektebet-ü Vehbe, Kahire, 1985.

- KESKİOĞLU**, Osman, *Nüzûlundan İtibaren Kur'ân-ı Kerim Bilgileri (Ulûm-u Kur'ân)*, 2. Baskı, Türkiye Diyânet Vakfı, Ankara, 1989.
- KILIÇ**, Sadık, *Kur'ân'a Göre Nifak*, Furkan Yayınları, İstanbul, 1982.
- KOÇYİĞİT**, Talât, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâlî*, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1414/1993.
- KOÇKUZU**, Ali Osman, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri' Yönlerinden Değeri*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1988.
- KURTUBÎ**, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (Ö. 671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kâhire, 1387/1967.
- KUTUP**, Seyyid (Ö. 1387/1966), *fi Zülâl-il-Kur'ân*, 9. Baskı, Daru's-Şurûk, Beyrut, 1400/1980.
- *et-Tasviru'l-Fennî fi'l-Kur'ân*, Kahire, 1949.
- MEYDÂNÎ**, Abdurrahman Hasen Habenneke, *Mekâyidü Yahûdiyye Abra't-Tarih*, 2. Baskı, Dârü'l-Kalem, Beyrût, 1398/1978.
- MÜSLİM**, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (Ö. 261/875), *el-Câmu's-Sahîh*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut, 1972.
- MÜTERCİM ÂSİM**, Ebu'l-Kemâl Ahmet (Ö. 1235/1819), *Kâmus Tercümesi Okyânus*, Cemâl Efendi Matbaası, İstanbul, 1305/1887.
- NESEFÎ**, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed (Ö. 710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.
- ÖCAL**, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 2. Baskı, Türkiye Diyânet Vakfı, Ankara, 1991.
- RÂZÎ**, Fahrüddîn, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer (Ö. 606/1209), *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, Mısır, ts.

- RÂZÎ**, Muhammed b. Ebi Bekir (Ö. 320/932), *Muhtâru's-Sihah*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981.
- RUMMÂNÎ**, Ebu'l Hasen Ali b. İsa (Ö. 384/994), *Meâni'l-Hurûf*, Dâru's-Şimâl, Lübnân, 1988.
- SÂBÛNÎ**, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Darü'l-Kur'âni'l-Kerim, Beyrut, 1402/1981.
- SAKA**, Şevki, *Kur'ân-ı Kerim'in Davet Metodu*, 2. Baskı, Seha Neşriyat, İstanbul, 1991.
- SALÎH**, Subhî, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 17. Baskı, Beyrut, 1988.
- SÂLİM**, Atiyye Muhammed, *es-Süâl ve'l Cevâb fî Âyâtî'l Kitâb*, Mektebet-ü Dâr-ü't-Türâs, Medine, 1987.
- SUYÛTÎ**, Celâlüddin Abdurrahmân (Ö. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâr-u İbn Kesir, Beyrut, 1414/1993.
- *et-Tahbîr fî İlmi't-Tefsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1408/1988.
- SUYÛTÎ**, Celâlüddin ve Mahallî Celâlüddin, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul, ts.
- SÛBKÎ**, Bahâüddîn (Ö. 773/1371), *Arûsü'l-Efrâh min Şerhi't-Telhîs*, 2. Baskı, Kahire, 1342/1923.
- ŞÂTIBÎ**, Ebu İshak İbrâhim b. Mûsa (Ö. 790/1388), *el-Muvâfakât fî Usûli'l-Ahkâm*, Matba'atü'l-Medenî, Kahire, ts.
- ŞEYHZÂDE**, Muhammed b. Muslihüddîn (Ö. 951/1544), *Hâşiyet-ü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî*, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 1990.
- TAFTAZÂNÎ**, Sa'deddin (Ö. 791/1389), *Muhtasarü'l-Meânî*, İstanbul, 1306/1888.
- TABERÎ**, Muhammed ibn Cerîr (Ö. 310/922), *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1419/1998.

- TEHANEVÎ**, Muhammed ‘Ala b. Ali (Ö. 1158/1743), *Keşşâf-u Istilahatî'l-Funûn*, Kalkuta, 1862.
- TİRMİZÎ**, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Seyre (Ö. 279/892), *el-Câmiu's-Sahîh (Sünen)*, Thk. Muhammed Şâkir, Kahire, ts.
- ULÛTÛRK**, Veli, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, Nil Yayınları, İzmir, 1994.
- *Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı*, İstişâre Yayınları, Kayseri, 1993.
- *Kur'ân'da Ehl-i Kitap*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
- VAHİDÎ**, Ebu'l-Hasen Ali b.Ahmed (Ö. 468/1075), *el-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1415.
- WATT**, W. Montgomery, *Kur'ân'a Giriş*, Terc. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998.
- YAVUZ**, Yusuf Şevki, *Kur'ân-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa, 1983.
- YESÛÎ**, Lous Ma'luf, *el-Müncid fî'l-Lüğa*, Beyrut, 1960.
- YILDIRIM**, Suat, *Peygamberimiz'in Kur'ân'ı Tefsiri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1983.
- ZEMAŞERÎ**, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer (Ö. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâikut-Tenzîl*, Beyrut, ts.
- ZERKÂNÎ**, Muhammed Abdülazîm (Ö. 1367/1948), *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâr-u İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır, ts.
- ZERKEŞÎ**, Bedruddîn (Ö. 794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrâhîm, 2. Baskı, Dâru'l-Marife, Beyrut, ts.
- ZİHNÎ**, Mehmet, *el-Müşezzeb*, İstanbul, 1320/1902.

ÖZGEÇMİŞ

Alican DAĞDEVİREN

1968 yılında Erzurum’da doğdu. İlk-orta öğrenimini ve hıfzını İstanbul’da tamamladı. 1990 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 1996 yılında Tefsir Ana Bilim Dalında “Âlûsî, Kişiliği ve Tefsiri” isimli tezi ile yüksek lisans öğrenimini bitirdi. 1996 yılında aynı bilim dalında doktora tahsiline başladı. Ocak 2002 tarihinde, “Kur’ân-ı Kerim’de Sorular ve Cevaplar” adlı doktora tezini tamamladı.

1990-1991 yılları arasında Özel Ahmet Şimşek Koleji’nde öğretmenlik yaptı. 1992 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı Harput Eğitim Merkezi Öğretmenliği görevine atandı. Bu görevi, 12. 05. 1994 yılında Sa.Ü. İlâhîyat Fakültesi Kur’ân-ı Kerim okutmanlığına atanıncaya kadar devam etti. Halen İlâhîyat Fakültesindeki bu görevine devam etmektedir.

1996 yılında kısa dönem olarak askerlik hizmetini tamamlamıştır. Evli ve bir çocuk babasıdır.